С. Я. Єрмоленко, В. Т. Сичова, М. Г. Жук

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Умовні позначення:

— «Пригадаймо!»

— «Усміхнімось!»

— «Запам’ятаймо!»

— вчимося культури мови

— робота в групі

Мудре слово

Добірні зерна мови

І пензлем, і словом

Закон України «Про Державний Гімн України» від 6 березня 2003 року

Стаття 1. Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Стаття 2. Встановити, що урочисті заходи загальнодержавного значення розпочинаються і закінчуються виконанням Державного Гімну України.

Музичне виконання Державного Гімну України здійснюється під час проведення офіційних державних церемоній та інших заходів.

Стаття 3. Наруга над Державним Гімном України тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Стаття 4. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

Друзі-семикласники!

З кожним роком ви вдосконалюєте свої знання з української мови. Умієте усно й письмово висловити думку, сприйняти, переказати й створити текст, грамотно оформити документ (заяву, доручення), умієте написати замітку в газету, листа товаришеві (хай часом і з помилками).

Разом ми вчимося ставити запитання й відповідати на них, прохати й дякувати, обурюватись і захоплюватися. Щоб усі ваші наміри й думки знайшли точне вираження в словах, граматичних формах і зв'язках, ви маєте знати закони мови. Вашій думці не байдуже, чи буде вона втілена в реченні з дієсловом, прикметником, чи з будь-якою іншою частиною мови. Адже від різного мовного вбрання, у яке вдягається ваша думка, залежить, як вас чутимуть, сприйматимуть і розумітимуть, тобто залежить успіх вашого спілкування з людьми.

Напевне, ви зрозуміли: вивчення української мови — тривалий процес. Він не обмежується здобутими знаннями про звуки мови, будову слова, творення слів, складання речень. У 7 класі вам відкриються таємниці дієслова, прислівника, прийменника, сполучника, часток, вигуків. Вивчаючи частини мови, ви зрозумієте, що всі вони живуть дружною сім'єю, усі тісно пов'язані між собою.

У 7 класі разом із вивченням граматики ви паралельно пізнаватимете власне «Я», себе як особистість, тобто разом ми відкриватимемо для себе світ і самих себе у світі.

Зміст вправ, які вміщені на сторінках підручника, охоплює такі теми: «Я й українська мова і література», «Я і Батьківщина», «Я і національна культура», «Я — особистість», «Я і моя родина», «Я і школа», «Я і людство», «Я і рідна природа», «Я і мистецтво». Погляньте на перелік цих тем. У назві кожної з них є слово *Я*. І цих однакових слів навіть не сім, як у слові *СІМ'Я*, а дев'ять. Дев'ять граматичних розділів і один — «Зв'язна мова (мовлення)» — ви опануєте в цьому навчальному році. Це багато? Зовсім ні, бо ви виконуватимете цікаві вправи, сподіваємось, залюбки. Утомившись, зможете відпочити з усмішкою, прочитати мудре слово, поміркувати над значенням фразеологізмів у рубриці «Добірні зерна мови». Вам, мабуть, сподобається й відома вже рубрика «І пензлем, і словом», а також практичні поради в рубриці «Вчимося культури мови».

Тож налаштовуйтеся на цікаву розмову й корисну працю з підручником «Українська мова»!

Автори

ВСТУП

§ 1 Мова — скарбниця духовності народу

1. Яке значення мови в житті людини й суспільства?
2. Розкрийте зміст висловлювання з десятої статті Конституції України: «Державною мовою в Україні є українська мова».

1. Прочитайте уривок із вірша М. Рильського.

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

2. Складіть невеликий твір-роздум *(7–8 речень)* на тему «Як впливають слова на поведінку людини?» на основі власних спостережень і вражень.

2. Прочитайте уривок з історичного роману Л. Костенко, у якому Іскра захищає Марусю Чурай. Випишіть слова, значення яких вам невідоме. З'ясуйте значення цих слів за словником.

Багато слів страшних тут наговорено.
Ніхто не говорив про головне...
...Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.
Коли в похід виходила бата́ва, —
Її піснями плакала Полтава.

. . . . . .

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.
Вона ж була як голос України,
Що клекотів у наших корогвах!
А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!

Ю. Чумак.
Маруся Чурай. *1995 р.*

2. Які слова з поданого уривка належать до пасивної лексики?

3

1. Розгляньте репродукцію картини Ю. Чумака «Маруся Чурай».
2. Напишіть міні-твір за картиною та поданими поетичними рядками. Використовуйте словосполучення: *складати пісні, Маруся з Полтави, відомі народні пісні, легендарна співачка, неповторний голос, виходити в похід на зорі, проводжати козаків; слова з пісні «Засвіт встали козаченьки в похід з полуночі. Заплакала Марусенька свої ясні очі»*.

4 Дайте письмові відповіді на запитання.

1. Що спільного в значенні висловів *знати мову, опанувати мову, володіти мовою*?
2. Які, на вашу думку, найхарактерніші ознаки української мови?
3. Хто були ваші перші вчителі української мови?

5

1. Спишіть текст. Підкресліть означення й означувані слова.

В одній мові словесні óбрази відображають наявність верб, ставків, тополь, річки чи моря. В іншій — евкаліптів, верблюдів, оазисів чи пустель; в одній пануватимуть óбрази безмежно високого неба, безкрайого степу, а в іншій мовні картини відображатимуть стиснутість джунглями й ущелинами, безмовність льодовиків і тундр.

Мова — найуніверсальніша енциклопедія, наймогутніший Учитель життя, а хто не чує її — породжуваної рідною Природою, той обійдений ласкою Божою, бездуховне перекотиполе *(За П. Кононенком)*.

2. Чому мову називають *найуніверсальнішою енциклопедією, наймогутнішим Учителем життя*?

6 Прочитайте текст. Доповніть його власними міркуваннями про мову.

Не можна зважити на терезах духовність. Але є видимі, виразні її ознаки: ми відразу помічаємо людину, яка так і сипле приказками й прислів'ями. Вона легко й доречно вплітає у свою мову цитати з класичної літератури та фольклору. Це, зокрема, й називають чуттям мови, високим рівнем мовної культури.

Українська мова, література, фольклор або українська словесність, — це невичерпна криниця думок і почуттів, скарбниця духовної культури народу *(За С. Єрмоленко)*.

Скарбниця духовності народу — мова усної народної творчості.
Скарбниця духовності народу — мова стародавніх писемних пам'яток.

7 1. Прочитайте уривок з книжки М. Дочинця «Світован» про карпатського мудреця. Визначте й запишіть мікротеми.

...Слова. Тоді, у затяжні дощі, я почув багато нових слів. А головне — думки Світована про саме слово. Любив він давніх «мислительних» авторів — Канта, Сенеку, Плутарха, Монтеня, Сковороду...

Читав угорською, чеською, румунською, німецькою, російською, українською мовами. Закінчив мадярську початкову школу. Дід дав барана, аби внука взяли вчитися. Навчався на «відмінно» в чеській гімназії. У Румунії був помічником у професора фітотерапії. Російську та німецьку опанував в «університетах» ГУЛАГу, сидів з німцями в одному бараці. Щодо української, то вона в кров і плоть увійшла в Хусті, стольному місті Карпатської України, яку він захищав із десятьма патронами...

Знав Світован майже напам'ять всього Кобзаря. Любив Гоголя: «Читаєш, ніби простенька оповідь, казочка. Закрив книжку — воно з тобою, прилипло до душі, живе в ній, грає, як далека музика». Про Чехова казав, що це «різьбяр у слові. Витесав — і зримо постало. Ні стерти, ні додати. Читаєш — і бачиш. І віриш. І думаєш: "Се ми, прости Господи!"».

2. До якого стилю належить текст? Підготуйте усний переказ.
3. Закінчіть і запишіть речення: «Слово для мене — це...»

8 Запишіть висловлювання про мову.

Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову *(Л. Костенко)*. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, у яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування *(Панас Мирний)*.

9 Підготуйте усний твір-роздум у художньому стилі на тему «Душа народу — у слові». Використайте подані словосполучення.

Зберігати пам'ять, досвід старших, пісенне слово, дотепне слово, мовні скарби, зв'язок поколінь, думки й почуття.

10 Відновіть і запишіть текст, використовуючи слова з довідки. Поміркуйте над тим, чому люди замислюються над походженням слів, власних назв.

Сучасні мовознавці пов'язують власну назву *Україна* з ... словом *украй* — «відрізок землі». Праслов'янські племена ділили між собою ... , чітко розмежовували її. Від іменника *украй* за допомогою ... *-ін(а)* утворилося слово *країна*. Так називали відділену частину території племені, або окрему ... , окремий край.

З часів ... (XVI ст.) назва *Україна* набула конкретного географічного значення як власна назва Козацької держави. Одна з перших пам'яток, у якій засвідчено слово УКРАЇНА, датована ... .

Довідка: територію, праслов'янським, суфікса, землю, Козаччини, 1187 р.

11 Розв'яжіть кросворд «Українська мова».

По вертикалі. **1.** Словесно-музичний твір, призначений для співу. **2.** Іменник спільного роду (*чол.* і *жін.*), що називає людину, яка полюбляє багато спати; синоніми до цього слова: *сплюх, дрімайло, спанько*. **3.** Представник народів мовної сім'ї, з мови яких українці запозичили слова *козак, чумак, отаман, штани, товариш, кіш, гарбуз, кишмиш, барабан* тощо. **4.** Книжка, у якій за алфавітом подано слова якої-небудь мови. **5.** Коло життєвих явищ, подій, що становлять зміст твору літератури, образотворчого мистецтва. **6.** Мова, характерна для певної місцевості. **8.** Розділ науки про мову, що вивчає правила вживання розділових знаків. **9**. Усталений зворот, цілісний за значенням вислів. **10.** Мистецтво, створене народом; народна творчість. **11.** Пісня для заколисування дитини. **12.** Іменник, що називає тварину, спина і боки якої вкриті голками; у переносному значенні так кажуть про зачіску — коротко підстрижене волосся, що стирчить. **13.** Слово, близьке або однакове за значенням до іншого, але відмінне від нього звучанням і написанням. **14.** Слово, протилежне за значенням до іншого слова. **15.** Здатність людини говорити, висловлювати свої думки.

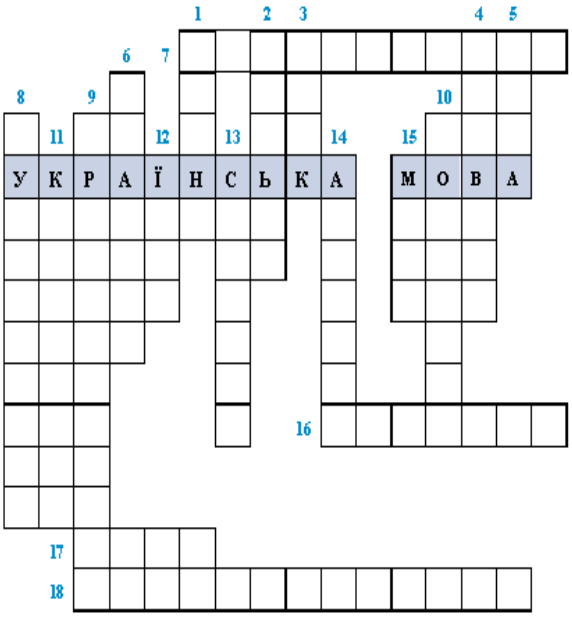

По горизонталі. **7.** Властивість мови, яка надає їй емоційного забарвлення — відтінку ніжності, ласки. **16.** Іменник, що називає людину, яка має великий розум, досвід, глибокі знання; мислитель, філософ. **17.** Найменша неподільна одиниця, яку вимовляють і чують. **18.** Властивість української мови, яка надає їй приємного, мелодійного звучання.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

У цьому розділі ви повторите вивчене про іменник, прикметник, числівник, займенник, пригадаєте правила написання слів і вживання розділових знаків.

Із текстів вправ і завдань ви дізнаєтеся про народні звичаї, риси національного характеру.

Ви відчуєте єдність зі своїм народом, своєю державою.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Іменник**
- **Прикметник**
- **Числівник**
- **Займенник**
- **Прості речення**
- **Складні речення**
- **Головні члени речення**
- **Другорядні члени речення**
- **Однорідні члени речення**
- **Звертання**
- **Вставні слова**
- **Діалог**
- **Репліка**

§ 2 Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях

1. Що таке *синтаксис*?
2. Що таке *речення*?
3. Чим просте речення відрізняється від складного?
4. Які члени речення називають *однорідними*?

12 1. Спишіть текст. Підкресліть однорідні члени речення.

Щоб підтримати українську мову, не потрібні подвиги: варто купити в кіоску україномовну газету, а в книгарні — українську книжку. А ще — замовити на радіо українську пісню.

Спілкуйтеся українською мовою в соціальних мережах, інсталюйте й використовуйте українські програми. Розширюйте україномовну Вікіпедію, гугліть українською. Не соромтеся розмовляти українською мовою в іншомовному оточенні. Ваша мовна стійкість підноситиме престиж державної української мови.

2. Поясніть розділові знаки в реченнях з однорідними членами.

Просте речення може ускладнюватися однорідними членами, звертаннями, вставними словами.

І пензлем, і словом

13 1. Розгляньте портрети українок на репродукціях картин і сучасних фото. Запишіть, що їх об'єднує.

2. Прочитайте текст.

Українська сорочка — найдавніший одяг наших предків. Є сорочки різні — волинські, слобожанські, полтавські, гуцульські, поліські тощо. Але усіх їх щось єднає: чи то колір, чи тканина, чи крій, чи оздоблення. Жіночі сорочки шиють переважно із саморобного білого полотна —

льняного чи конопляного. У давнину для буденних сорочок полотно брали цупке, сіре, а для святкових — тонке, вибілене. Сорочки обов'язково оздоблювали вишивкою, тому їх і назвали вишиванками.

3. Випишіть речення, ускладнені однорідними членами з узагальнювальним словом. Поясніть розділові знаки.

Мудре слово

- Птах спирається на крила, людина на рідню *(Народна творчість)*.
- Нема на світі України,
  Немає другого Дніпра... *(Т. Шевченко)*.
- Можна все на світі вибирати, сину,
  Вибрати не можна тільки Батьківщину *(В. Симоненко)*.

14 1. Установіть відповідність і запишіть визначення.

1	Вставні слова —	**А**	це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб.
2	Звертання —	**Б**	це вислів одного з учасників розмови.
3	Пряма мова —	**В**	це речення, що містить дві або більше граматичних основ.
4	Діалог —	**Г**	точне відтворення висловлювання певної особи, передане від її імені.
5	Репліка —	**Д**	слова, які називають того, до кого звертаються.
6	Складне речення —	**Е**	це слова, що виражають ставлення мовця до висловлюваного.

2. Підкресліть головні члени у записаних реченнях. Поясніть уживання тире між підметом і присудком.

15 1. Прочитайте уривки з українських пісень. Випишіть звертання.

Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися
Та за свого миленького
Богу помолися.

— Прощай, милий мій синочку,
Та не забувайся,
Через чотири неділеньки
Додому вертайся!

— Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернуться,
Та щось кінь мій вороненький
В воротях спіткнувся... *(Народна пісня)*.

* * *

Ніч яка, Господи!
Місячна, зоряна:
Ясно, хоч голки збирай...
Вийди, коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиноньку в гай!

М. Старицький

2. Про що йдеться в кожному з поданих уривків? Відповідь запишіть.

3. Пригадайте Гімн України. Запишіть речення, у яких є звертання.

16

1. Прочитайте записи, зроблені під час флешмобу «Чому я розмовляю українською?» вашими ровесниками з Рівненщини. Долучіться і ви до цього заходу — запишіть власні міркування.

Діана Калюта. Це мова моїх предків. **На щастя**, дедалі частіше на вулицях чути українську мову. Для мене це важливо, бо тоді я почуваюся частиною великого народу, відчуваю, що я вдома, серед своїх.

Світлана Мороченець. Українська мова милозвучна й барвінкова, **отже**, говорити нею варто не лише на уроках, а **скажімо**, і вдома, на тренуванні, під час відпочинку.

Світлана Дяк. Я народилася в Україні, і не говорити рідною мовою, **по-моєму**, це — блюзнірство!

Юлія Шкроба. Я народилася в Україні, а не в Англії чи Росії... **Що й казати**, це моя рідна мова.

Надія Мельник. **По-перше**, це моя рідна земля: тут росли мої батьки, діди, прадіди, тут росту я. **По-друге**, якщо ми не розмовлятимемо українською, вона зникне, її забудуть наші нащадки.

Аня Гайдук. Українська мова є нашою державною мовою. **На жаль**, багато людей розмовляють російською, хоча живуть в Україні.

Наталія Кібиш. **На щастя**, я народилася й живу в Україні. **До того ж** усі в моєму роду були українцями. І, **безумовно**, я поважаю рідну мову.

2. Поясніть значення виділених слів і словосполучень. Прокоментуйте пунктограму «Виділення вставних слів».

Прості речення, що входять у складне, можуть поєднуватися:
а) сполучниками ***і (й), а, та, але, зате, щоб, тому що***;
б) словами ***коли, який, де***;
в) без сполучників.
Між частинами складного речення ставиться кома.

Наприклад: Садок був уже пожовклий, товстий шар зовсім жовтого листя лежав долі. Повітря було повне вогкості, і дощ мов збирався щохвилини *(Б. Грінченко)*.

17 1. Спишіть текст.

Колись від пізньої осені до Великого посту молодь спілкувалася на *вечорницях*, які зазвичай закінчувалися до півночі, і *досвітках*, що тривали до третіх півнів.

Дівчата вибирали простору хатину, вони ж і платили за неї хлібом, збіжжям, полотном, але не грішми. Господиня стежила за дотриманням звичаїв і традицій.

Дівчата приходили першими й вишивали, пряли, шили сорочки, тобто готували придане. Коли долучалися хлопці, починалися забави. Вони танцювали, розповідали цікаві історії, лунав сміх і співи *(За О. Воропаєм)*.

2. Підкресліть граматичні основи в складних реченнях, поясніть уживання розділових знаків у цих реченнях.

18 1. Спишіть текст притчі, розставляючи розділові знаки.

Жив собі хлопчик з недоброю вдачею який часто ображав рідних і друзів. Якось батько дав йому мішечок із цвяхами й наказав забивати по цвяху в огорожу кожного разу коли буде з кимось сваритися.

Першого дня хлопчик забив багато цвяхів. Протягом наступних тижнів він намагався стримуватися і кількість забитих цвяхів щодня зменшувалася. Нарешті настав день коли хлопчик не забив в огорожу жодного цвяха. Він пішов до батька і сказав про це.

Тепер батько наказав витягати по одному цвяху з огорожі за кожен день коли син нікого не образить. Минав час і якоїсь днини хлопець сказав батькові що витягнув з огорожі всі цвяхи. Тоді батько привів сина до огорожі і сказав Сину мій ти добре поводився але подивися на дірки в огорожі. Ця огорожа ніколи не буде такою як раніше. Пам'ятай що коли ти когось ображаєш то наносиш рану яка залишається назавжди... *(За матеріалами сайта http://zernyatko.te.ua/forum/5-22-1)*.

2. Розгадайте ребус і запишіть прислів'я, яке є висновком наведеної притчі.

19 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з прямою мовою.

...Маленький принц повернувся до лиса. «Прощавай...» — сказав він. Лис відповів: «Прощавай. Ось моя таємниця. Вона дуже проста: лише серце добре бачить. Найголовнішого не побачиш очима».

«Найголовнішого не побачиш очима», — повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

— Твоя троянда тобі наймиліша, бо ти віддав їй усю душу.

— Бо ти віддав їй усю душу... — повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

«Люди забули цю істину, — мовив лис, — але ти не забувай. Ти назавжди береш на себе відповідальність за тих, кого приручив. Ти відповідаєш за свою троянду...» *(За А. де Сент-Екзюпері)*.

2. Поясніть розділові знаки у виписаних реченнях.

Добірні зерна мови

Нашому роду нема переводу

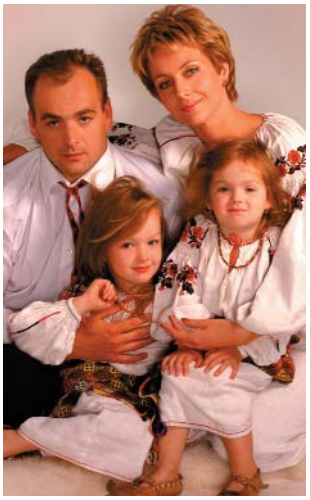

Дмитрик. Бабусю, нам задали додому складне завдання: написати твір про свій рід, а мені легше написати про свою родину.

Яся. А хіба рід і родина — не те саме?

Бабуся. Можна і так сказати, коли думати й говорити про одну сім'ю. Тато, мама і ви з Дмитриком — це сім'я, або родина. А ось про рід, справді, не так просто написати, бо це різні покоління, багато родичів. У кожного з нас — велика родина.

Яся. Ми колись малювали родовідне дерево, у якому кожна гілка позначала зв'язок із дідом, прадідом, прапрадідом і так само — з бабусею, прабабусею, прапрабабусею.

Бабуся. Тому й кажуть: «Нашому роду нема переводу», тобто покоління йдуть одне за одним, рід не переводиться, не зникає.

20 1. Прочитайте діалог. Із скількох реплік він складається?

Якось прийшов до Сократа схвильований юнак і каже:

— Ти чув, що витворив твій друг? Я маю це тобі розповісти.

— Зачекай-но, — перебив його мудрець, — чи те, що ти хочеш мені сказати, ти пересіяв через три сита?

— Три сита? — запитав той здивовано.

— Так. Давай подивимось, чи те, що ти хочеш мені сказати, пройде через три сита. Перше сито — це правда. Чи ти впевнений, що те, що ти хочеш мені розповісти, є правдою?

— Ні, я чув про це від інших.

— Так-так! Але, напевно, ти пересіяв це через друге сито — добро. Чи те, що ти хочеш розповісти мені про мого друга, є добрим?

— Ні, ні, навпаки, — вагаючись, сказав той, — воно погане.

— Ну тоді давай візьмемо третє сито — необхідність. Чи так вже й необхідно мені знати про те, що ти хочеш розповісти?

— Та ні, аж такої необхідності нема...

— Отже, — усміхнувся мудрець, — якщо те, про що ти хочеш мені розповісти, не є необхідним, не є добрим і ти не впевнений, що це правда, то забудь про це й не обтяжуй ані себе, ані мене.

2. Прокоментуйте пунктограму «Розділові знаки в діалозі».

21 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *авторитетний* і *престижний*.

Авторите́тний — який має вплив, загальне визнання.
Слово *авторитетний* уживається, коли даємо позитивну оцінку кому-, чому-небудь *(авторитетний учений, авторитетна думка)*.
У значенні слова *престижний* також є відтінок «вплив», але переважає відтінок «захоплення чимось, бажання мати це» *(престижний автомобіль, престижні меблі, престижне знайомство)*.

§ 3 Частини мови. Вивчені групи орфограм

22 Розгляньте малюнок. Складіть твір *(усно)* «Іменник як частина мови» за допомогою опорних слів-понять.

23 1. Прочитайте текст. Випишіть 10 іменників *(на вибір)*, поставивши їх у родовому й орудному відмінках. Поясніть відомі вам орфограми.

Українцям властива доброта, здатність співчувати, підтримувати з усіма добрі стосунки, довіряти людям. Якщо в приміщенні безлад, почуваються некомфортно. Не можна не згадати про працьовитість, винятково гостинність і господарність. Українці мрійливі, часом аж занадто. Завжди сподіваються на краще.

Водночас в характері українців є й непривабливі риси: часом їм не вистачає сили волі, емоції переважають над розумом. Заздрісність, необов'язковість, поверховість також не належать до позитивних рис характеру.

2. Запишіть власні міркування про український характер *(5–6 речень)*.

24 Запишіть назви історичних пам'яток вашої місцевості. Поясніть правопис цих власних назв. Розкажіть, що вам про них відомо.

— Мамо, я, мабуть, до школи сьогодні не піду.

— Чому?

— Петренко знову буде штовхатися, Куліш — бешкетувати, Сидорюк смикатиме дівчат за коси...

— Ні, донечко, іти потрібно: по-перше, ти в мене смілива дівчинка, а по-друге, ти ж усе-таки директор школи!

25 Випишіть з орфографічного словника по 10 іменників чоловічого роду II відміни, що в родовому відмінку мають закінчення -а (-я) і -у (-ю).

26 1. Прочитайте текст. Поясніть, яку роль у ньому відіграють прикметники.

Андрій одягнув Даринку, і за півгодини вони всі вже сиділи в Ліди на кухні за столом, накритим святковою **темно-червоною** скатертиною з білим мереживом. Даринку посадили посередині на окремий стілець, підмостивши диванну подушку. Ліда виставила на стіл, здається, все, що мала в домі. Крім юшки з грибами, вареної картоплі, тушкованої капусти, подала ще квашені огірки з помідорами, салат з маринованих опеньків і, звичайно, **смачні-пресмачні** пампушки. Чотирирічна Даринка доволі вправно орудувала ложкою. Андрій нахвалював страви й просив добавки. Ліда клопоталася своїми **несподіваними** гостями, поглядала то на маленьку кучеряву дівчинку, то на її тата... *(За М. Савкою)*.

2. Поясніть написання виділених слів. Доберіть і запишіть власні приклади до розглянутих орфограм.

27 Об'єднайтесь у три групи. Перша група має скласти твір «Прикметник як частина мови». Друга — підготувати повідомлення про числівник. Третя група готує виступ на тему «Спільне у відмінюванні прикметників і порядкових числівників». Працюючи в групах, користуйтесь поданими схемами.

Прикметник

За ступенем порівняння:
- нульовий *(глибокий, серйозний);*
- вищий *(глибший, більш/менш серйозний);*
- найвищий *(найглибший, найбільш/найменш серйозний).*

Група:
- тверда *(державний, сестрин)* і
- м'яка *(давній, учорашній).*

За формою:
- повна *(повний, зелений);*
- коротка *(повен, зелен).*

За значенням:
- якісні *(білий, теплий);*
- відносні *(дерев'яний, сільський);*
- присвійні *(бабусин, батьків).*

Числівник

Дробові
(нуль цілих дві десяті, п'ять сьомих).

Цілі
(сім, мільйон).

Збірні
(обидва, семеро).

За значенням:
- кількісні *(три, двадцять);*
- порядкові *(п'ятий, дев'яностий).*

За будовою:
- прості *(один, тисяча);*
- складні *(сорок вісім, двісті десять).*

28 Утворіть *(де можливо)* і запишіть ступені порівняння *(просту й складену форму)* від поданих прикметників.

Сумний, чудовий, вузький, кульгавий, широкий, лисий.

29 Спишіть текст, знімаючи риску і вставляючи пропущені букви. Утворіть від виділених іменників прикметники із суфіксами ***-ськ-*** або ***-н-***.

Батько сидів з в..слом на кормі — в..селий і дужий. Він почувався спасителем потопаючих, героєм/мореплавателем, Васко/да/Гамою. І хоч **життя** послало йому калю..у замість ок..ану, **душа** в нього була океанс..ка.

Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темно / волоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно **смутку**. Весь у полоні в сумного, і весь у той же час з якою / сь внутрішньою високою культурою думок і почу..тів.

Скільки він **землі** виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точ..чки, волос..я блискуче, хв..лясте, **руки** ш..рокі, щедрі *(За О. Довженком)*.

Мудре слово

- Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була. Яка біда мене, яка чума косила! — а сила знову розцвіла *(П. Тичина)*.
- Життя не має ціни, а воля дорожча за життя *(Народна творчість)*.
- Людина відчуває свій обов'язок лише тоді, коли вона вільна *(А. Бергсон)*.

- У назвах десятків при відмінюванні числівників змінюється лише друга частина слова *(шістдесяти, шістдесятьом)*.
- Числівники *сорок, дев'яносто, сто* в непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення *-а (сорока, ста)*.
- У числівниках — назвах сотень *(двісті — дев'ятсот)* при відмінюванні змінюються обидві частини слова *(двомстам, трьомастами)*.
- Числівники *нуль, тисяча, мільйон, мільярд* відмінюються як іменники.
- У складених порядкових числівниках відмінюється тільки останнє слово *(сорок п'ятий, сто сорок п'ятого)*.

30 Провідміняйте числівник тисяча дев'ятсот дев'яносто один. Про що згадується, коли ми вимовляємо цей числівник?

31 1. Розгляньте веселі цифри, які створив художник А. Костенко. Складіть і запишіть кілька жартівливих речень (5–6) з простими, складними й складеними числівниками.

2. Підкресліть у записаних реченнях числівники, які в непрямих відмінках мають паралельні форми.

32 Дайте відповіді на запитання, користуючись схемою.

1. Що таке *займенник*?
2. З якими частинами мови співвідносні займенники?
3. Займенники якого розряду утворюються за допомогою часток ***-будь, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь***?
4. Як пишеться частка ***ні*** із заперечними займенниками?

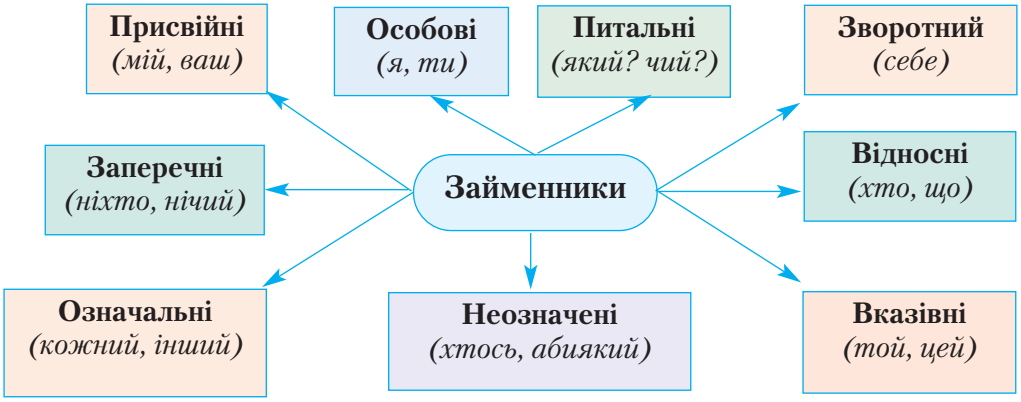

33 Спишіть вірш Л. Костенко. Визначте синтаксичну роль займенників.

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиїмись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

Правопис займенників

Разом	Окремо	Через дефіс
із частками ***ні-, аби-, де-, -сь:*** *ніхто, ніякий, абищо, абискільки, дечий, декотрий, хтось, щось.*	якщо між частками і займенником уживається прийменник: *аби в якому, будь з яким, будь за ким, де в кого, ні до кого, ні з чим.*	із частками ***будь-, -небудь, казна-, хтозна-:*** *будь-хто, будь-що, який-небудь, чий-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-який, хтозна-чий.*

34 Запишіть займенники в родовому й орудному відмінках однини без прийменників і з прийменниками ***до, з*** за зразком. Поясніть правопис.

Я, вона, той, нічий, дехто, будь-який, казна-хто.

Зразок

Н. в.	Р. в.	Ор. в.
він	*його, до нього*	*ним, з ним*
ніхто	*нікого, ні до кого*	*ніким, ні з ким*

Учитель — учневі: «Чому ти спізнився на урок?» — «Пізно вийшов з дому...» — «А раніше не міг вийти?» — «Уже пізно було раніше виходити...»

35 Запишіть займенники, розкриваючи дужки.

Де (в) чому, де (з) ким, з (де) ким, до (де) кого, від (аби) кого, аби (від) кого, аби (з) ким, з (аби) ким, ні (на) якій, на (ні) якій, на (хтозна) що, хтозна (на) що, де (сь).

Правопис *не* з іменниками, прикметниками, числівниками, займенниками

Разом	Окремо
1. Якщо іменники або прикметники без ***не*** не вживаються: *немовля, несподіванка; негайний, непохитний.*	1. Якщо в реченні протиставляється, відкидається щось, то ***не*** з іменниками й прикметниками пишеться окремо: *не друг, а ворог; не щастя, а горе; завдання не легке, а важке; Ні, дорога не близька.*

Разом	Окремо
2. Якщо з ***не*** утворюються іменники або прикметники з новим значенням (для перевірки написання до них можна дібрати синонім без ***не***): *безпека — небезпека (загроза);* *правда — неправда (брехня);* *гарний — негарний (поганий);* *добрий — недобрий (злий).* 3. Якщо іменники чи прикметники мають значення неповної якості і ***не*** входить до складу префікса ***недо-***: *недостача, недотепа;* *недочутий, недоторканий.* 4. У займенниках *неабихто, неабиякий, неабищо.*	2. Якщо прикметник із ***не*** виступає в ролі присудка і є запереченням: *Робота* **не важка**. *Думки* **не нові**. 3. З числівниками і займенниками: *не п'ять, не перший, не ми, не наш.*

36 Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Іван Нечуй-Левицький — майстерний оповідач, з (не)в..ликою дозою гумору. 2. Із Франковими творами ввійшов у по..тичний словник українс..кої мови вислів «важкий молот кам..нярський». 3. У поезі.. Лесі Укра..нки слово пов..язуєт..ся (не)тільки з добром і світлом. Слово може ранити серце, сіяти зн..віру, полонити, і тоді воно викл..кає в людській душі зовсім інші почу..я. 4. Григір Тютюнник (при)діляє значну увагу характ..ристиці манери говорити, як у новелі «Сміхота»: «Говорив Пиляй (не)дуже пр..вітно, одначе й (не)похмуро, а так, як звик говорити з усіма, — хай(то) начал..ство буде, родич, товари... а чи так собі людина». 5. Тільки укра..нс..ка мовна свідомість могла (під)казати Ліні Костенко звукову подібність дієслова «полив» і пр..кметника «полив..яний»: «Дощ полив, і день такий полив'яний. Все бл..щить, і люди як нові...» *(С. Єрмоленко).*

37

1. Об'єднайтесь у дві групи. Перша група має скласти список 10 іменників — назв предметів, які вас оточують у класі (на шкільному подвір'ї, в актовому залі тощо). Друга група має скласти список 10 прикметників *(на власний розсуд)*.
2. Утворіть словосполучення, об'єднавши списки іменників і прикметників так, щоб перший за списком іменник сполучався з першим за списком прикметником.

3. Усміхніться. Мабуть, деякі словосполучення викликали у вас таку реакцію.

38 1. Прочитайте текст. Спишіть його, розставляючи пропущені розділові знаки.

Тепер як ніколи ми мусимо змагатися за спільноту в нації і за братерство в народі. Але йдучи за тими гаслами ми маємо дбати щоб вони були не лише «міддю бряцаючою» а найглибшою правдою для якої варто жити і вмирати *(За О. Телігою)*.

2. Запишіть, представники яких національностей проживають на території України.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

39 Виберіть правильну відповідь.

1. Словосполучення відповідають нормі в рядку
А дві гривні; твори Марка Вовчка
Б два гривня; твори Марко Вовчок

2. Усі іменники пишуться з великої букви в рядку
А (А, а)кадемія, (Л, л)ісовик, (Г, г)оверла
Б (К, к)рим, (Б, б)ровари, (Д, д)окія
В (М, м)авка, (Б, б)уковина, (Т, т)ворчість
Г (Д, д)онбас, (В, в)ірменія, (С, с)учасність

3. Усі іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення ***-а, -я*** в рядку
А квітень, займенник, ліс
Б вівторок, суфікс, байрак
В метр, ключ, процент
Г Чигирин, підручник, захист

4. Усі прикметники пишуться з великої букви в рядку
А (С, с)ергіїв, (М, м)иколин, (Н, н)астин
Б (Т, т)ітчин, (Б, б)ратів, (С, с)естрин
В (З, з)аячий, (О, о)вечий, (С, с)офіїн
Г (Б, б)атьківське, (Ш, ш)евченкове, (Л, л)ебедина

5. Усі прикметники пишуться разом у рядку
А тепло/обмінний, народно/поетичий, жовто/гарячий
Б двадцяти/літній, віце/президентський, південно/західна
В гірко/солодкий, темно/синій, хлібо/булочний
Г каро/окий, високо/авторитетний, хіміко/біологічний

6. Прикметник з ***не*** пишеться окремо в реченні
А Повітря сіре ще не/гарячий промінь лоскотав *(М. Рильський)*.
Б У лісі трапляються іноді не/глибокі рівчаки *(О. Донченко)*.
В Пам'ять уперто малювала не/давню пригоду *(М. Коцюбинський)*.
Г Живи своїм розумом, а не/чужим *(Народна творчість)*.

7. Правильну форму числівника ***двісті шістдесят вісім*** у давальному відмінку подано в рядку
А на двохстах шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)
Б двохсот шістдесяти (шістдесятьох) восьми (вісьмох)
В двомстам шестидесяти (шестидесятьом) восьми (восьмом)
Г двомстам шістдесяти (шістдесятьом) восьми (вісьмом)

8. Числівник ***тисяча*** відмінюється як
А іменник твердої групи II відміни
Б іменник мішаної групи I відміни
В прикметник твердої групи
Г прикметник м'якої групи

9. У складених порядкових числівниках
А відмінюються всі слова
Б відмінюється перше й останнє слово
В жодні складові частини не відмінюються
Г відмінюється тільки останнє слово

10. Усі займенники написані правильно в рядку
А будь-хто, хтозна до кого, хтозна-до-якої
Б казна-чим, ні від кого, деякі
В абиякий, нічий, хто-сь
Г будь з ким, аби в кого, нідочого

11. Частка ***ні*** із заперечними займенниками пишеться
А завжди разом
Б разом або окремо (якщо між ***ні*** та займенником є прийменник)
В завжди окремо
Г завжди через дефіс

12. У непрямих відмінках із прийменниками на початку слова з'являється ***н*** в

А особових займенниках
Б питальних займенниках
В відносних займенниках
Г означальних займенниках

40 Напишіть міні-твір *(8–10 речень)* за поданою репродукцією картини Л. Мітченко «Осінь у Лаврі», використовуючи іменники І та ІІ відміни, якісні та присвійні прикметники, кількісні числівники, особові займенники.

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ.

Дієслово

Цей розділ — про частину мови, сама назва якої говорить: **діє слово**. Називаючи динамічну ознаку, дієслово відтворює світ у русі.

Тексти вправ розкривають тему «Я — особистість».

Кожен із вас — це окремий світ.

Пізнаючи й удосконалюючи себе, ви пізнаєте й удосконалюєте людство.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Форми дієслова

- **Неозначена (інфінітив)** *(читати)*
- **Особові** *(читаю, читаєш, читає, читаємо)*
- **Дієприкметник** *(прочитаний)*
- **Дієприслівник** *(читаючи)*
- **Безособові на *-но*, *-то*** *(прочитано)*

- **Вид** — *доконаний, недоконаний*
- **Час** — *теперішній, минулий, майбутній*
- **Дієвідміна** — *I, II*
- **Спосіб** — *дійсний, умовний, наказовий*
- **Безособові дієслова** *(вечоріє, трапилося)*

§ 4 Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

41 1. Прочитайте вірш Т. Шевченка. Випишіть дієслова.

...Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тілько
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля...

2. Визначте час, особу, число, дієвідміну виписаних дієслів.
3. Поясніть написання виділених слів.

Дієслово — це самостійна частина мови, що означає дію або стан і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

самостійна частина мови, означає дію або стан

відповідає на питання *що робити? що зробити?*

ДІЄСЛОВО
(писати, оповідати, вивчати, продовжувати)

Форми дієслова
- інфінітив (неозначена форма) *(читати, прочитати);*
- особові дієслова *(читаю, читають);*
- безособові дієслова *(прочитано);*
- дієприкметник *(прочитаний);*
- дієприслівник *(читаючи).*

Морфологічні ознаки дієслова
- особа *(читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте, читають)*;
- час: теперішній, минулий, майбутній *(читає, читав, читатиме)*;
- вид: доконаний, недоконаний *(читати, прочитати)*;
- спосіб: дійсний, умовний, наказовий *(читаю, читав би, читай)*;
- рід *(у минулому часі)*: чоловічий, жіночий, середній *(читав, читала, читало).*

Синтаксична роль дієслова

Форми дієслова	Член речення	Приклади
1. Неозначена форма (інфінітив) *що робити?* *що зробити?*	підмет, присудок, додаток, означення, обставина	*Лиш боротись — значить жить* (І. Франко). *Нас просили не кричати.* *Жага знань і бажання поділитися ними визначали життєве кредо Григорія Сковороди.* *Семикласники дружно вийшли садити дерева в міському парку.*
2. Особові дієслова *що роблю?* *що зробив?* *що зробимо?*	присудок	*Одлунала далека пісня,* *Гамірливий вечір замовк* (В. Симоненко).
3. Дієприкметник *який? яка?* *яке? які?*	означення, присудок	*Натомлені села вечеряти сіли під грушами, вишнями і небесами* (М. Вінграновський). *Дорога заасфальтована.*
4. Дієприслівник *що роблячи?* *що зробивши?*	обставина	*Загуркотів мотор, і легкий човен стрімко помчав проти течії, залишаючи за собою високий гребінь спіненої води* (С. Хаврусь).
5. Безособові дієслова *що робиться?* *що зроблено?*	присудок	Дощить. Йому таланило в усьому.

42 1. Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль дієслів.

Відкриття свого внутрішнього світу — подія, яка не лише радісно хвилює, а й тривожить. «Внутрішнє Я» може не збігатися із «зовнішньою» поведінкою, оцінюючи, контролюючи цю поведінку. Не випадково скарги на слабку волю — найпоширеніша форма підліткової **самокритики**.

Ось як про себе пише дівчинка-підліток: «Я у своєму уявленні — це ніби дві істоти: “Я зовнішня” і “Я внутрішня”. Перша зазвичай чинить так, як їй наказує друга, яка приймає рішення, розмірковує, щось доводить. Іноді “Я зовнішня” вступає в жорстоку боротьбу з “Я внутрішньою”. Наприклад, захочеться “Я зовнішній” пококетувати, зробити щось таке, яке аж ніяк не потрібно робити, а так хочеться, а зсередини їй кричать: “Ні! Ні! Не можна!” І як я рада, коли “внутрішні” **шальки терезів** переважують, бо “внутрішній” істоті довіряю більше!» *(За І. Коном)*.

2. З’ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів.

43 Прочитайте текст. Випишіть 10 дієслів *(на вибір)*. Поставте до них питання й за ними визначте форму дієслова.

Якось надвечір, коли мама поралася на кухні, до неї підійшов син з аркушем паперу. З надто офіційним виглядом хлопець подав аркуш мамі. Витерши руки, вона почала читати: «Рахунок за мою працю: замітання подвір'я — 5 грн; порядок у кімнаті — 10 грн; догляд за сестричкою —15 грн; за дві найвищі оцінки в школі — 10 грн; за те, що виношу сміття щовечора, — 7 грн. Разом — 47 грн».

Мама закінчила читати, поглянула на сина й замислилася. Вона взяла ручку і на зворотному боці аркуша написала: «За те, що носила тебе у своєму лоні 9 місяців, — 0 грн; за всі ночі, які провела коло твого ліжечка, коли ти хворів, — 0 грн; за всі сльози, що витирала з твоїх очей, — 0 грн; за всі сніданки, обіди, підвечірки й вечері та канапки до школи — 0 грн; за життя, присвячене тобі щодня, — 0 грн. Разом — 0 грн».

Після цього мама, лагідно усміхаючись, подала аркуш синові. Хлопець прочитав написане й почервонів. Він перегорнув аркуш і на своєму рахунку написав: «Сплачено». Потім обійняв маму і, ховаючи обличчя, притулився до неї.

Коли в особистих і родинних стосунках починаються розрахунки, усе закінчується недобре. Любов не припускає розрахунку, інакше її просто немає *(За Б. Ферреро)*.

Добірні зерна мови

Хоч з лиця води напийся — дуже гарний/гарна, вродливий/вродлива.

Яся. Чому, бабусю, коли про когось кажуть «гарна» чи «гарний», то іноді додають «хоч з лиця воду пий»? Водою, зрозуміло, умиваються, але хіба можна з лиця воду пити?

Бабуся. Звичайно п'ють воду з чистого джерела, криниці. Чиста, прозора вода уособлює красу, вроду. У чистій, спокійній воді, як у дзеркалі, відбивається образ людини. Тільки про гарних, вродливих кажуть, що з їхнього лиця можна воду пити.

Дмитрик. Є ще й таке прислів'я: «Подивись у воду на свою вроду».

Бабуся. У давніх віруваннях українців вода займала особливе місце: з чистою водою завжди пов'язували і красу, і здоров'я. Тому здорову, сильну людину характеризують так: «Дужий, як вода».

44 Розгляньте фрагменти словників, поданих у підручнику. У яких словниках найбільше дієслів? У яких формах? Яку інформацію про дієслова ви отримали зі словників?

45 1. Випишіть усі форми дієслова.

Мальований, малиновий, аналізувати, білявка, єднаючи, існування, каламутний, віриш, кухоль, лагідний, лагодити, асфальтований, декламуватиму, учорашній, урізноманітнений, несучи, адресований, досягнення, досягнути, саджали, освітлення, освітлений, бавитися, освітити, освіта, юрмитися.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв кожного дієслова зможете скласти продовження висловлювання Сенеки: «Найсильніший той, хто…»

46 1. Прочитайте перелік якостей, притаманних людині. Які з них стосуються вас? Чому?

Товариський, мовчазний, веселий, поступливий, чуйний, відвертий, спокійний, самокритичний, довірливий, рішучий, терпеливий, упевнений, немарнослівний, самітник, балакучий, грубий, неуважний, цілеспрямований, дбайливий, гордий, вимогливий, безкомплексний, сором'язливий.

2. Утворіть і запишіть до поданих слів спільнокореневі дієслова.

47 Прочитайте текст. Складіть 2 вітання своїм рідним чи друзям (з будь-якого приводу — на ваш розсуд) зі словами *бажати, зичити*.

Бажáти — зíчити (висловлювати побажання про здійснення чого-небудь).

Яке слово вибрати, коли хочемо з якоїсь нагоди привітати рідних і друзів? Як правильніше, краще сказати чи написати українською — *бажаю щастя* чи *зичу щастя*? Обидва вислови можна вживати без застережень.

Наприклад: *Чого сам собі не зичиш, другому не бажай* (Народна творчість). *Зичу радості, успіхів! Бажаю (зичу) щасливого Нового року! Бажаю (зичу) Вам здоров'я, щастя, успіхів, усіляких гараздів!*

На уроці математики вчитель пише на дошці — 2 : 2 — і питає:
— Що це?
— Нічия! — дружно кричать усі учні.

§ 5 Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на *-но, -то* *(загальне ознайомлення)*

Форми дієслова	На яке питання відповідає	Що означає	Як змінюється	Які граматичні категорії має
Неозначена форма (інфінітив) *(говорити, умитися)*	*що робити? що зробити?*	Дія, стан безвідносно до часу, особи, способу, числа	Не змінюється	Вид
Особові *(говорю, умиємось)*	*що роблю? що зробив? що будемо робити?*	Реальна дія, яка виконується певною особою в певний час	Дієвідмінювання	Вид, особа, час, спосіб, число, рід
Дієприкметник *(говорений, умитий)*	*який? яка? яке? які?*	Ознака предмета за дією	Змінюється за відмінками	Вид, час, рід, число, відмінок, стан
Дієприслівник *(говорячи, умившись)*	*що роблячи? що зробивши? що робивши? що зроблячи?*	Додаткова дія	Не змінюється	Вид, час
Безособові форми на ***-но, -то*** *(говорено, умито)*	*що роблено? що зроблено?*	Дія, процес без зазначення особи	Не змінюється	Вид, час, спосіб

48 1. Прочитайте текст.

Яка цікава й корисна наука психологія! За її допомогою можна знайти відповіді на багато питань, розібратися у власному «Я», поліпшити риси характеру, словом, зануритися глибоко в підсвідомість і подивитися на себе збоку. Хіба не цікаво дізнатися, які здібності ти маєш, які в тебе інтелект, пам'ять і смак?

Однак потрібно пам'ятати, що, заповнюючи тести з журналів чи Інтернету, ми просто розважаємося. Спеціально розроблені тести за потреби використовують лише фахівці-психологи. Отож до тестів, запропонованих у популярних друкованих виданнях, ставтеся, як до розваги.

2. Випишіть дієслова. Визначте форму, доберіть інші форми від поданих.

Учитель запитує в Сидоренка:
— Знову ти списав приклад?
— Та ви ж казали, що з відмінника Петренка приклад треба брати. От я і взяв у нього...

49 1. Виконайте тестове завдання.

Настрій у мене найчастіше буває
А веселий
Б сумний
В спокійний
Г веселий, але його легко зіпсувати

Про мене кажуть
А посидючий, коли йому цікаво
Б посидючий
В дуже повільний
Г непосидючий

Якщо мене образили
А пробачаю
Б ображаюсь
В не звертаю уваги
Г відповідаю тим самим кривдникові

Знайомлюся з людьми
А завжди першим
Б ніколи не знайомлюся першим
В рідко знайомлюся першим
Г знайомлюся першим, якщо захочу

Під час спілкування
А легко підтримую бесіду
Б іноді підтримую бесіду, але соромлюсь
В більше слухаю
Г підтримую бесіду, якщо мені цікаво

2. За допомогою відповідей визначте свій тип темпераменту, який є основою характеру.

Більшість відповідей
А сангвінік
Б меланхолік
В флегматик
Г холерик

3. Дієслова якої форми найчастіше вживалися в поданому тесті? Чому?

4. Об'єднайтеся в чотири групи. Кожна група складає за одним із малюнків геніального данського карикатуриста Х. Бідструпа розповідь про поведінку людей відповідного типу темпераменту. Використайте всі форми дієслова *(неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на -но, -то)*.

50 1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Офіційно-діловий стиль — це стиль ділових документів. Йому властиві мовні кліше, наприклад такі: *згідно з розпорядженням, відповідно до чинного законодавства, порядок денний, поставити питання на розгляд, довести до відома, узяти до уваги, ужити заходів*.

У медичній галузі, наприклад, побутують кліше на зразок *госпіталізація хворого, дослідження крові, відчуття болю, затьмарення свідомості, забите місце, згідно з приписом лікаря, лікарняний листок* тощо.

Однією з морфологічних ознак офіційно-ділової мови є вживання дієслів у формі теперішнього й минулого часу зі значенням постійної дії ***(пропонується, надсилається, слухали, ухвалили)***, безособових дієслів ***(перевірено, рекомендовано)***, інфінітива ***(призначити, звільнити)***.

2. Складіть і запишіть речення з виділеними дієсловами.

51 1. Спишіть вірш Є. Плужника.

Падає з дерев **пожовкле** листя,
День уже в обіди **догорів**, —
Кажуть, що вночі на передмістя
Осінь **приблукала** з хуторів.

В центрі вона буде завтра ранком,
Повагом **вступаючи** туди...
Що ж! Приходь, задумлива селянко, —
Я тебе **побачити** радий.

2. До якої форми дієслова належать виділені слова? Визначте рід, число, дієвідміну цих дієслів.

3. Визначте синтаксичну роль дієслів у другій строфі вірша.

52 Прочитайте текст. Складіть речення *(3–4)* зі словами *висловити* та *виразити*.

Ви́словити — ви́разити

Дозвольте висловити співчуття... У цій фразі дієслово *висловити* вжито правильно. Воно поєднується також з іменниками *надія, вдячність, припущення, схвалення*. Висловлюють думку, пропозицію, міркування, ідею тощо.

Уживати дієслова *виражати, виразити* замість *висловлювати, висловити* — неправильно.

53 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники.

Любов до себе передбачає наявність різних компонентів. Наприклад, люблячи себе, ти маєш правильно їсти. Дбаючи про своє здоров'я, думаєш про те, як твоє життя вплине на життя інших. Так, лежачи протягом двох місяців у лікарні, я точно знала, що це абсолютно вибило з колії мою маму. Вона сиділа тут, у Києві, зі мною та дітьми, залишивши всі свої робочі справи в Яремчому. Хочу сказати, що коли ми не дбаємо про своє здоров'я, то чинимо дуже егоїстично, не замислюючись, як переживають інші за втрату нами можливості виконувати елементарні функції. Наші хвороби, змушуючи страждати рідних, порушують їхній звичний ритм життя *(За І. Карпою)*.

2. Зауважте, що всі дієприслівники мають суфікси *-ачи-, -ячи-, -чи-, -вши-*. Перелічені суфікси притаманні тільки цій формі дієслова. Підкресліть суфікси у виписаних дієприслівниках.

54 1. Спишіть текст, поставивши дієслова в дужках у потрібну форму.

«Скільки людей — стільки й характерів», — часто (повторювати) ми. І це справді так, двох однакових людей не (знайти). Навіть близнюки, яких не (могти) (розрізнити) з першого погляду, (виявлятися) зовсім різними людьми. Люди (мати) різні системи цінностей, захоплення, принципи і світогляд, по-різному (реагувати) на події. Характер людини (зумовлювати) її вчинки, з яких і (складати) життя.

2. Визначте число, особу, дієвідміну дієслів.

55 1. Прочитайте вислови. Запишіть назви рис характеру, про які в них ідеться.

Людина не для того створена, щоб терпіти поразки... Людину можна знищити, але її неможливо перемогти *(Е. Хемінгуей)*.

Сором часто забороняє те, чого не забороняють закони. Знось із гідністю те, що змінити не можеш *(Сенека)*.

Хто соромиться визнавати хиби свої, той з часом безсоромно виправдовуватиме своє невігластво, яке є найбільшою вадою *(Г. Сковорода)*.

Насилля живиться покірністю, як вогонь соломою *(В. Короленко)*.

2. Доберіть до назв рис характеру спільнокореневі дієслова.

§ 6 Неозначена форма (інфінітив) та особові форми дієслова

Неозначена форма (інфінітив) — це форма дієслова, що означає дію взагалі, безвідносно до того, хто її виконує і коли *(іти, воліти, говорити, думати, сміятися)*. Неозначена форма дієслова не має способу, часу, особи, числа, роду. Це незмінна форма. Вона є початковою формою дієслова. Неозначена форма закінчується на *-ти* (рідше *-ть*). Відповідає на питання *що робити? що зробити?* Неозначена форма деяких дієслів може вживатися із суфіксами пестливості, наприклад: *їсточки, їстоньки, спатусі, спатуні, купоньки.*

56 Випишіть з орфографічного словника 5–7 дієслів. У якій формі вони подані в словнику?

57 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова. Утворіть від них інфінітив за зразком.

Кожний народ створює свій традиційний образ дівочої вроди, що знаходить відображення в поетичних творах. Український народ наділив дівчину високими духовними рисами (вірна, горда, мила, люба) і вродою (гарна, гарнесенька, вродлива, хороша, файна, красива, гожа, пригожа, красна, червена, кароока, синьоока, чорнобрива, русява, чорнява):

Нащо мені моя мати
Дала таку вроду?
Виписала чорні брови
Та ще й карі очі...

За Н. Данилюк

Зразок. *Створює — створювати.*

58 1. Прочитайте текст. З'ясуйте лексичне значення слова *сповиток*.

Н. Лопухова. Літографія. *1964 р.*

По..тичне слово відгукується в музичних творах, у картинах художн..ків. Воно — невичерпне джерело натхнення для митців. Їхнє відчут..я Кобзаревих образів п..редають кольори картини або звуки музики.

Перед нами портрет дівчини. Тонкі риси видовженого обличчя, великі темні очі, виразні, шнурочком брови, чітко окреслені губи, рівний ніс. Світла стрічка відтінює темне волос..я. Прямий проділ ділит.. волос..я на два пасма. Вони частково закривають ш..рокий лоб і п..р..ходять у товсту довгу косу, яку дівчина перекинула через пл..че. Коса ніби о..плітає з одного боку тонку довгу шию. Ніжну задуму облич..я пі..креслюють дві руки, що торкаються стовбура гінкого дерева. Руки витонч..ні, з довгими пальцями, ніби сама пр..рода створила їх для гри на музичному інструменті. Очі дівчини наче пр..мовляють до когось Шевченковим «Нащо мені ч..рні брови, нащо карі очі», а до когось — рядками Івана Драча:

Я — дівчина, я — скрипка тонкостанна.
Я — ніжна ніч у зорянім вінку.
У мене тіло з білого туману,
Із сонця у хмариннім сповитку.

С. Єрмоленко

2. Випишіть речення з дієсловами, вставляючи пропущені букви. Визначте особову форму дієслів. Підкресліть дієслова неозначеної форми.

3. Виберіть із віршованих рядків словосполучення з епітетами. Запишіть їх у називному відмінку.

59 Складіть опис зовнішності свого друга чи подруги, використовуючи неозначену форму та особові форми дієслова, а також словосполучення з епітетами та вислови на зразок *очі сяють, волосся в'ється*.

60 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *відміни́ти, скасува́ти*.

Слова ***відмінити, скасувати,*** незважаючи на спільне значення «визнавати, робити що-небудь недійсним», — різні за своєю сполучуваністю.

Слово *відмінити* поєднується з назвами конкретних заходів: *засідання, збори, концерт, конкурс, фестиваль* тощо: *Виставу відмінили через хворобу провідного актора.*

Скасувати, як невідповідний за змістом чи формою, можна якийсь документ: *Відповідно до наказу директора бухгалтерія скасувала кошторис.*

Дієслова особової форми називають дію або стан, указуючи на час, особу, рід, число, спосіб. Відповідають на питання *що роблю? що зробив? що робитиму?* Вони називають дію в реальному часі й указують на реального виконавця.
Дієслова особової форми мають граматичні ознаки виду, способу, часу, стану, особи, числа, роду (у минулому часі).

61 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова особової форми.

Сила волі — одна з головних рис характеру людини. Часом навіть уживають слово *характер* замість *сила волі*. Це не випадково, адже від того, наскільки в людини розвинулася сила волі, залежатиме, як вона зможе реалізувати інші свої якості.

Деякі люди стверджують, що їм сила волі не потрібна або що їм це просто не дано. Вони виправдовують себе, кажучи: «Ну немає в мене сили волі». Тому й зарядку і холодний душ вранці з чистою совістю відкладуть до наступного понеділка. Так само за звичкою дістануть черговий пакетик чипсів або зроблять щось таке, від чого відмовилася б вольова людина.

Мабуть, ці люди просто лукавлять перед іншими, а може, і самі перед собою, прикриваючи свою слабкість. До речі, вони щиро обурюються, коли їх називають безхарактерними. Мати характер хочуть усі *(За В. Володіним)*.

2. Визначте час, число, рід (у минулому часі), особу (у теперішньому і майбутньому часі) виписаних дієслів.

62 Прочитайте текст. Випишіть 5 речень *(на вибір)*. Визначте у виписаних реченнях синтаксичну роль дієслів.

Щоб іти по життю впевнено, а не плисти туди, куди понесе, доводиться напружувати свою волю. Вироблення сили волі — не простий процес. Адже насправді це певне насильство над собою, примус робити те, чого не хочеться, або, навпаки, відмова від того, що дуже хочеться.

Краще всього розвивати силу волі, займаючись спортом (будь-яким, головне, щоб систематично і не для «пташечки»). У спорті постійно

доводиться домагатися якихось результатів, долаючи різні труднощі й перемагаючи своє друге «я». Те саме друге «я», яке благає вас вранці полежати в ліжку ще п'ять хвилин, хоча ви вже спізнюєтеся. Це те «я», яке змушує купити ще одне тістечко, хоча ви вчора твердо вирішили більше не купувати. Це те «я», що заспокоює вас: «Та ну, не так вже й важко — прибрати за іншими», хоча ви точно знаєте, що сьогодні не ваша черга, й усередині у вас все кипить.

Це друге «я» є в кожної людини, і майже кожен із нас щодня, по багато разів вступає з ним у суперечку. Але хоч вас і «два в одному», але ви — таки перший. Отож і господарем собі маєте бути саме ви *(За В. Володіним)*.

63 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Намагатися, дорослішаю, вчусь, мрію.
2. Удосконалюючи, долають, спрямовують, вірю.
3. Житиму, поважай, цінуй, збагнувши.
4. Іду, сподіваюсь, досягнуто, працюю.

2. Напишіть твір *(8–10 речень)* «Я виховую свій характер» з дієсловами особової форми, використаними у вправі.

Складений дієслівний присудок складається з двох слів:

допоміжне слово (дієслово в особовій формі чи прислівник)		***інфінітив*** (неозначена форма)
хочу		
умію		
почнемо		
можуть		
бажають	+	відповідати
перестали		писати
закінчимо		дивитися
пробують		прочитати
повинен		
треба		
потрібно		
можна		
маю		

Якщо хочеш щось отримати, спочатку потрібно щось віддати.

64 1. Прочитайте словосполучення. З яких форм дієслова вони складаються?

Хочу спробувати, можу подолати, починаю змінювати, перестаю скиглити, умію зосередитися, намагаюся вирішувати, пробую вдосконалити.

2. Складіть і запишіть із поданими словосполученнями речення. Визначте синтаксичну роль дієслівних форм.

— Василю, який це буде час, коли я скажу: я миюсь, ти миєшся, він миється? — запитав учитель.

— Вечірній, Миколо Петровичу! — радісно відповів учень.

§ 7 Доконаний і недоконаний вид дієслова

Дієслова можуть означати завершену й незавершену дію. Залежно від цього вони поділяються на дієслова доконаного і недоконаного виду.

Вид — це категорія, що характеризує дію щодо її постійності, завершеності. Категорію виду мають усі форми дієслова.

Дієслова ***недоконаного виду*** називають незавершену, не обмежену в часі дію, без вказівки на її закінчення й відповідають на питання *що робити? що робимо? що робив? що робитиму? що роблячи? що робивши? (змагатися, змагаємося, змагався, змагатимусь, змагаючись, змагавшись)*.

Дієслова ***доконаного виду*** називають завершену, обмежену в часі дію та відповідають на питання *що зробити? що зроблю? що зробив? що зробивши? що зроблячи? (позмагатися, позмагаюся, позмагався, позмагавшись, позмагаючись)*.

65 1. Прочитайте речення. Випишіть виділені дієслова. Визначте їх форму і вид.

1. Ніжно **дзвеніла** над ним хвоя смерек, змішавшись із шумом ріки. 2. На сонячній плямі галявини, що **закралась** у похмуре царство смерек, **скакав** біленький хлопчик, немов метелик **пурхав** зі стебла на стеблину, а обидві корови — жовтоня і голубаня, **просунувши** голови межи галузки, привітно **дивилися** на нього, **жуючи** жуйку, та зрідка **дзвонили** йому до танцю. 3. Білі ярки, **забившись** у холодок під смереку, **дивились** дурними очима, як **качались** по мохах двоє дітей,

Г. Якутович. Ілюстрація до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». *1942 р.*

дзвонячи в тиші молодим сміхом. **Втомившись**, вони **забирались** на біле каміння і лячно **зазирали** звідти в прірву... *(За М. Коцюбинським)*.

2. Простежте, як бавляться на ігровому майданчику малі діти. Складіть 3–4 речення за результатами своїх спостережень.

66 Випишіть із художніх текстів, уміщених у підручнику з української літератури, по 5 дієслів доконаного й недоконаного виду. Обґрунтуйте належність дієслів до різних видів.

Дієслова доконаного та недоконаного виду часто (але не обов'язково) утворюють ***видові пари***, які відрізняються лише значенням виду: *читати — прочитати, смикати — смикнути, зігріти — зігрівати*.

Дієслова доконаного виду утворюються від недоконаного за допомогою

- **префіксів**

з- (с-), за-, на-, по-, при-, про-, ви-	*робити — зробити* *копали — скопали* *шила — зашила* *лити — налити* *зеленіти — позеленіти* *в'яжуть — прив'яжуть* *стеживши — простеживши* *тканий — витканий* *текти — витекти*
випадання голосних звуків у коренях слів	*забирати — забрати* *присилати — прислати*

Дієслова недоконаного виду утворюються від доконаного за допомогою

- **суфіксів**

-а-, -ува-, -ва-	*лягти — лягати* *виписати — виписувати* *зігріти — зігрівати*
зміни наголосу	*ви́кидати — викида́ти* *розрі́зати — розріза́ти* *скли́кати — скликати́*

67 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, чому цей вірш сприймається як загадка. Які засоби поет використав, щоб досягнути несподіваного закінчення вірша?

Дієслово

Йшли. Побачились. Спинились.
Підійшли. Порозумілись.
Поспитали. Пригадали.
Помахали. Похитали.
Пожурились, повсміхались,
Вибачились й попрощались,
Гарних навчені манер:

і

.

2. Випишіть дієслова, доберіть до кожного *(де можливо)* видову пару.
3. Створіть свій вірш-жарт про зустріч ваших улюблених тварин чи птахів, використовуючи дієслова.

68 Дієслово, що не утворює видової пари, належить до одновидових дієслів.

Дієслова доконаного виду, що не мають пари недоконаного виду, означають завершені дії або стани, обмежені коротким відтинком часу: *побігти, заплакати, розговоритися, поспати, попрацювати*.

Дієслова недоконаного виду, які не мають пари доконаного виду, означають тривалі дії або стани: *літати, намагатися, ворогувати, марити, їздити, міркувати, говорити, учителювати*.

Деякі дієслова із суфіксом ***-ува-*** поєднують у собі значення обох видів: *розслідувати, адресувати, телеграфувати, організувати, гарантувати, наслідувати*. Визначити вид таких дієслів можна лише в контексті.

69 1. Прочитайте слова. Випишіть із кожного рядка «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Скорочувати, кохати, покликати, говорити.
2. Надуматися, відшуміти, розперезатися, прагнути.
3. Робив, роблю, робитиму, зробив.

2. Складіть речення з виписаними дієсловами. Визначте форму дієслів, вид і синтаксичну роль.

70 1. Прочитайте текст.

Юність — це вік, коли людина робить одне з найбільших своїх відкриттів — відкриває саму себе. Відкриття самої себе — найпрекрасніше, що може відчути людина. У цих пошуках глибокий зміст: кожен може розкрити свої реальні, доти незнані можливості. Щоб виявити й використати їх, потрібно знайти себе, тобто вивчити й зуміти оцінити. Це дасть змогу «вибудувати» себе на багато наступних років життя.

Здавалося б, це питання лише твого життя. Далебі! Це актуальні питання сучасного суспільного життя, оскільки людині необхідна не лише оцінка самої себе з позиції соціального ідеалу, а й непереборне прагнення до нього. Юності притаманна віра в ідеальне, романтична відданість винятковому й незвичайному. Та чи замислювалися ви, що виняткове й незвичайне народжується незвичайними можливостями звичайних людей?

Як звичайні люди йдуть до незвичайного? Як вони стають богатирями, носіями могутнього інтелекту, моральної цільності? Від народження й до останніх днів людина так чи інакше розв'язує безліч завдань, які ставить перед нею життя. Для цього потрібно озброїтися системою сучасних знань про розвиток особистості, знати форми й механізми самовдосконалення в трьох сферах: фізичному вихованні, інтелектуальному розвитку, моральному зростанні *(За В. Пекелісом)*.

2. Накресліть і заповніть таблицю *(по 2 приклади)*, використовуючи дієслова з тексту та власні приклади.

Видові пари	Одновидові дієслова		Дієслова, вид яких визначається в контексті
	доконаного виду	недоконаного виду	

71 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *відсто́ювати, обсто́ювати*.

Відсто́ювати — обсто́ювати.

У значенні «захищати, боронити когось або щось» ці дієслова є синонімами: *Вона зі зброєю в руках відстоюватиме честь і незалежність своєї Батьківщини* (В. Кучер). *Я землю свою обстоював серцем юнацьким в бою* (М. Стельмах).

Обидва дієслова вживаємо й тоді, коли йдеться про висловлену думку, обґрунтування погляду, ідеї тощо.

72 1. Прочитайте текст.

Ви, мабуть, не раз чули фразу: «Люди вчаться тільки на своїх помилках». Помилки потрібні людині. Страх перед невдачею є найчастішою причиною прийняття неправильних рішень. Часто люди бояться того, що прийняте ними рішення може все зіпсувати. З цього випливає, що боятися приймати рішення не варто, часто просто потрібно помилитися, щоб запам'ятати цю ситуацію й не приймати подібних рішень надалі *(За матеріалами сайта http://how-to-do.org/yak-navchytysya-pryjmaty-rishennya/)*.

2. Поміркуйте, чи можна вчитися на чужих помилках. Опишіть ситуацію з вашого життя, коли свої (або чужі) помилки вас чогось навчили (або не навчили), збагатили (або не збагатили) ваш досвід. Використовуйте дієслова доконаного й недоконаного виду.

§ 8 Час дієслова. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час

1. Скільки форм часу має дієслово? Назвіть.
2. На які питання відповідають дієслова минулого часу?
3. Що означають дієслова теперішнього часу?
4. Коли вживаються дієслова майбутнього часу?

ДІЄСЛОВА		
минулого часу	теперішнього часу	майбутнього часу
називають дію, що відбулася або відбувалася до моменту повідомлення про неї	називають дію, яка відбувається постійно або в момент повідомлення про неї	називають дію, яка відбувається або відбуватиметься після моменту повідомлення про неї
ВІДПОВІДАЮТЬ НА ПИТАННЯ		
що робив? *що зробила?* *що робило?* *що зробили?*	*що роблю?* *що робиш?* *що робимо?* *що робите?*	*що зроблю?* *що буде робити?* *що зроблять?* *що будуть робити?*
МАЮТЬ ВИД		
доконаний і недоконаний: *вирішили, вирішували*	тільки недоконаний: *вирішую,* *вирішуємо*	доконаний і недоконаний: *вирішать,* *будуть вирішувати*
ЗМІНЮЮТЬСЯ ЗА		
родами й числами: *читав, читала,* *читали*	особами й числами: *читаю, читаєш,* *читаємо, читають*	особами й числами: *читатиму, читатимеш, читатимемо,* *читатимуть*

73 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова за зразком, позначаючи час, до якого вони належать.

[Григорієві] не хотілося рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілося думати. Хотілося лежати й лежати. І хай шумітимуть високі кедри. І не-

хай вони розповідатимуть під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухатимуть вивірки... Як один хоробрий і сміливий видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя...

І дзвенять кедри... Ні, то не кедри дзвенять, то золоте дитинство дзвонить дзвіночками в гаях, синіми волошками зоріє в полях, бризкає водою на Ворсклі... на Дніпрі... Ге-ен... І сміються, сміються дзвінкі дівочі голоси, і скачуть луни лугом, горою... Пахне терпкий-терпкий чебрець під бором...

Хтось у ньому, непокірний і бунтівливий, хоче підвести голову, але вона не підводиться... Раптом — що це?! Він розплющив очі. Стукіт?.. Постріл!.. *(За І. Багряним)*.

Зразок. Минулий час: *хотілось, ...*
Теперішній час: *дзвенять, ...*
Майбутній час: *шумітимуть, ...*

2. Випишіть фрагмент, у якому йдеться про дитинство героя. Чому всі дієслова в ньому вжиті в теперішньому часі?

Час — це граматична ознака, яка виражає відношення реальної дії до моменту мовлення, повідомлення про дію. В українській мові розрізняють ***минулий, теперішній*** і ***майбутній*** час.

74 Прочитайте текст. Випишіть дієслова теперішнього часу. Визначте особу й число.

Ми виполюємо негативні думки

Наш розум подібний до саду. У ньому ростуть прекрасні квіти й бур'ян. Квіти — це позитивні думки. Кожна така думка своєрідна, вона відрізняється від інших, по-своєму пахне. А негативні думки нагадують бур'ян. Коли його стає багато, він заглушує квіти. Тому ми, садівники, прополюємо бур'ян — вириваємо й знищуємо негативні думки. І робимо це щодня. Це допомагає нам бути щасливими й упевненими в собі. Як ми це робимо? Негативні думки виникають унаслідок пережитих неприємностей. Тому потрібно перемкнути невидимий вмикач розуму на щось приємне, добре. А ще можна «змінити сценарій». За допомогою уяви ми перероблюємо кінцівку події, що викликала негативні емоції. Потім з'являються надії на краще. І наші квіти-думки знову вільно ростуть у саду *(З кн. Дж. Кехо «Сила розуму для дітей»)*.

75 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Чи було у вас таке «гостре захворювання в минулому часі»? Якщо так, то як воно лікується?

Минулий час

Так, не був я на уроці —
Заболіло щось у боці;
І кололо, і крутило,
Аж на перерві одпустило.

Я? Не вчив?! Це вже образи!
Я учив — чотири рази:
Двічі вдома, двічі в школі.
Ні, не був я на футболі.
І не був на дискотеці,
А в міській бібліотеці.

Вдома сам зварив був юшку,
Вишив хрестиком подушку,
Вивчив байку про життя,
Здумав викинуть сміття —
І ось там, на смітнику,
Знов штрикнуло у боку.

Тож не був я на уроці
Через біль у власнім боці.

2. Випишіть дієслова минулого часу. Зверніть увагу на форму давноминулого часу *(зварив був)*, характерну для української мови.

76 Намалюйте в зошиті таблицю. Заповніть її за поданим зразком, використовуючи дієслова в різних часових формах.

Хороший характер	Той, хто завжди поділиться зі мною своїм сніданком.
Азартний характер	Той, хто запалюється, завзято береться до справи.
Рішучий характер	Той, хто швидко, не вагаючись, прийняв рішення.
Ангельський характер	
Крутий характер	
Твердий характер	
Енергійний характер	
Рівний характер	

Добірні зерна мови

Кров з молоком — здоровий, рум'яний.

Дмитрик. Мені не доводилося чути, щоб про когось казали: «Обличчя в нього — кров з молоком».

Бабуся. Бо сьогодні мало таких здорових людей, у яких на щоках грають рум'янці.

Яся. Зате тепер є чимало можливостей намалювати такі рум'янці, і не помітиш, що вони штучні.

Дмитрик. Насправді це добре помітно, бо ж то не справжня здорова кров грає, а фарби.

Бабуся. Так, це не здорові рум'янці, не ті, що від здорової їжі. Молоко колись було такою їжею. Коли п'ють справжнє молоко, шкіра робиться гладенькою, ніжною й рожевою — як кров з молоком.

Творення дієслів минулого часу

Дієслова минулого часу утворюються від основи інфінітива (без суфікса ***-ти, -ть***) за допомогою суфікса ***-в-*** у чоловічому роді та суфікса ***-л-*** у жіночому і середньому роді та в множині: *співати — співав, співала, співало, співали*. Деякі форми дієслів минулого часу чоловічого роду утворюються без суфікса, якщо основа інфінітива закінчується на приголосний: *бігти — біг, нести — ніс*.

Примітка. У дієсловах минулого часу без суфікса відбувається чергування голосних *о — і*, *е — і* в корені: *могти — міг, мести — мів*.

Особливості творення форми чоловічого роду минулого часу дієслів із суфіксом *-ну-*

Дієслова із суфіксом ***-ну-***, що означають тривалу недоконану дію, у минулому часі мають паралельні форми: *мерзнути — мерз, мерзнув; мокнути — мокли, мокнули*. У літературній мові більш уживана форма без суфікса.

Дієслова із суфіксом ***-ну-***, що означають одноразову чи раптову дію, у минулому часі мають одну форму: *стрибнути — стрибнув, крикнути — крикнув*.

77 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова неозначеної форми.

«Сни з розплющеними очима»

Іноді люди люблять бачити «сни з розплющеними очима». Вони уявляють, як було б добре стати великим актором, письменником чи винахідником. Звичайно, такі фантазії без відповідних дій ані на крок не наблизять до здійснення мрії. Не обманюйте себе — без зусиль досягнути нічого не можна!

Той, хто має талант співака, ніколи не стане артистом, якщо не присвятить багато годин щоденним вправам із співу. Трапляються талановиті люди, які вважають себе ошуканими. Вони переконані, що не гірші, ніж їхній відомий колега. Вони знають його особисто, можливо, навіть разом училися... Проте їм бракувало наполегливості, щоб розвинути свої здібності. Та звинувачують вони не себе, а всіх і все довкола.

Перевірте, чи не припускаєтеся й ви подібної помилки, вважаючи винними у своїх невдачах тільки інших. Це — ознака нездатності досягти мети, бачити «сни з розплющеними очима» *(За І. Томаном)*.

2. Від основ виписаних дієслів утворіть усі можливі форми минулого часу. Запишіть їх, позначте суфікси.

Дієслова майбутнього часу мають три форми:
— просту доконаного виду: *прогляну, прочитаємо, знімуть*;
— просту недоконаного виду: *писатиму, слухатимете, виступатимуть*;
— складену недоконаного виду: *буду зустрічати, буде мінятися, будуть виступати*.

78

1. Спишіть вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, чи тільки смачні ранкові сни заважають хлопцеві виконати обіцяне.

Майбутній час: обіцянки

Обіцяю: неодмінно
Буду вчитись на «відмінно»,
І поводитися кльово,
І завжди тримати слово.
Обіцяю: буду в русі,
Помагатиму бабусі,
Не палитиму ніколи,
А тим паче біля школи,
Вивчу мови і столиці,
Бо воно мені згодиться,
Та й поїду за кордон —
В місто Ло́ндон чи Лондо́н...
Обіцяю пам'ятати,
Що таким я можу стати.
Якщо зможу вчасно встати.
Бо такі смачні вони —
У дітей ранкові сни.

2. Підкресліть дієслова у формі майбутнього часу.

79

Прочитайте текст. Доберіть власні приклади вживання дієслів в одному часі замість іншого.

Уживання дієслів в одному часі замість іншого

1. Дієслова минулого часу можуть позначати теперішню або майбутню дію, чим підкреслюється, що названа дія обов'язково здійсниться: *Мамо, я* ***пішов***.

2. Дієслова теперішнього часу можуть означати майбутню дію: *Концерт* ***починається*** *о 19.00*. Так висловлюються найчастіше в наказах, оголошеннях і розпорядженнях.

3. Дієслова теперішнього часу можуть означати також майбутню дію, яка незабаром неодмінно відбудеться: *Потяг* ***відправляється*** *через 10 хвилин*.

80 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *втрача́ти — губи́ти*.

Слова ***втрача́ти — губи́ти*** є синонімами. Обидва ці дієслова сполучаються з іменниками *спокій, час, роки, день*. Можна сказати: *Ми втратили (загубили) спокій. Вибравши такий транспорт, вони втратили (загубили) цілий день.*

Слово *губити* переважає в розмовному стилі. Матеріальні речі, предмети звичайно гублять: *загубив олівця, загубив парасольку*.

У науковому стилі, зокрема в медицині, доречним є тільки дієслово *втрачати: Хворий втратив апетит і сон.*

§ 9 Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу

Дієвідмінюванням називається зміна дієслова за особами та числами. За особовими закінченнями дієслів теперішнього часу недоконаного виду і майбутнього часу доконаного виду розрізняємо два типи дієвідмінювання — ***першу*** і ***другу дієвідміни***. Дієслова минулого часу за особами не змінюються.

У закінченнях дієслів (крім 1-ї особи однини та 3-ї особи множини)

ПИШЕМО

е або ***є*** в ***дієсловах I дієвідміни*** *(везеш, везе, веземо, везете; співає, співаєш, співаємо, співаєте)*

и або ***і*** в ***дієсловах II дієвідміни*** *(кричати, кричить, кричимо, кричите; стоїш, стоїть, стоїмо, стоїте)*

81 1. Запишіть дієслова I і II дієвідміни окремо у дві колонки.

Слухає, хазяйнуєте, носить, опануєте, арканимо, жнеш, намостить, ігноруємо, економите, їздить.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших літер слів кожної колонки отримаєте продовження грузинського прислів'я *«Зла людина вважає, що всі люди…»*. Прокоментуйте його.

Щоб перевірити, яку букву писати в ненаголошеному особовому закінченні дієслова, потрібно визначити дієвідміну дієслова. Найпростіше визначити дієвідміну за закінченням 3-ї особи множини теперішнього часу недоконаного виду чи майбутнього часу доконаного виду.

I дієвідміна	II дієвідміна
Дієслова в 3-й особі множини мають закінчення	
-уть (-ють): *в'яж**уть**, тому в'яж**еш**, в'яж**емо**; прочита**ють**, тому прочита**єш**, прочита**ємо***	***-ать (-ять)***: *поба**чать**, тому поба**чиш**, поба**чимо**; сид**ять**, тому сид**имо**, сид**ите***

82 1. Спишіть текст, знімаючи риски та вставляючи пропущені букви *(де потрібно)*.

Щоб спілкуван..я було ц..кавим, потрібно вміти висловлюватися. Чи стеж..те ви за своєю мовою? Від чого залеж..ть умін..я правильно говорити? На/сам/перед — від вибору слів.

Справді, якщо мало чита..ш і не ма..ш практики спілкування, твоя мова не/цікава: говор..ш затинаючись, часто замовка..ш, підшуку..ш потрібні слова. Як же позбутися цієї вади? Допоможуть вправи: наприклад, чита..те якийсь не/в..ликий твір, пер..кажіть його вголос. Сид..те за комп'ютером — не лінуйт..ся перевірити написання слова за інтерактивним словником. Сприймайте з вдячністю слушні мовні поради.

2. Визначте, до якої дієвідміни належать дієслова, використані в тексті.

Зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни

	Особа	Теперішній час		Майбутній час (доконаний вид)	
Однина	1-ша	рост**у**	сміюся	виросту	засміюся
	2-га	рост**еш**	сміє**ш**ся	виростеш	засміє**ш**ся
	3-тя	рост**е**	сміє**ть**ся	виросте	засміє**ть**ся
Множина	1-ша	рост**емо**	сміє**мо**ся	виростемо	засміє**мо**ся
	2-га	рост**ете**	сміє**те**ся	виростете	засміє**те**ся
	3-тя	рост**уть**	сміє**ть**ся	виростуть	засміє**ть**ся

Дієслова теперішнього часу й майбутнього часу доконаного виду мають однакові особові закінчення.

83 1. Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни».

2. Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів I дієвідміни: 2 дієслова теперішнього і 2 дієслова майбутнього часу доконаного

виду. Провідміняйте їх в однині та множині; запишіть, підкресливши закінчення.

3. Провідміняйте в однині та множині, у формі теперішнього й майбутнього часу (доконаного виду) дієслово *триматися — утриматися*.
4. Зробіть звуковий запис особових форм цього дієслова: *тримаєшся, утримуються*.

Зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни

	Особа	Теперішній час		Майбутній час (доконаний вид)	
Однина	1-ша	мовч**у**	спл**ю**	змовч**у**	просп**лю**
	2-га	мовч**иш**	сп**иш**	змовч**иш**	просп**иш**
	3-тя	мовч**ить**	сп**ить**	змовч**ить**	просп**ить**
Множина	1-ша	мовч**имо**	сп**имо**	змовч**имо**	просп**имо**
	2-га	мовч**ите**	сп**ите**	змовч**ите**	просп**ите**
	3-тя	мовч**ать**	спл**ять**	змовч**ать**	просп**лять**

84

1. Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни».
2. Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів II дієвідміни: 2 дієслова теперішнього і 2 дієслова майбутнього часу доконаного виду. Провідміняйте їх в однині та множині; запишіть, підкресливши закінчення.
3. Провідміняйте в однині та множині, у формі теперішнього і майбутнього часу (доконаного виду) дієслово *цікавитися — зацікавитися.*
4. Зробіть звуковий запис особових форм цього дієслова: *цікавишся, зацікавляться*.

Зразки дієвідмінювання форм дієслів недоконаного виду майбутнього часу

	Особа	Проста форма		Складена форма	
Однина	1-ша	нест**иму**	ловит**иму**	буд**у** нести	буд**у** ловити
	2-га	нест**имеш**	ловит**имеш**	буд**еш** нести	буд**еш** ловити
	3-тя	нест**ime**	ловит**ime**	буд**е** нести	буд**е** ловити
Множина	1-ша	нест**имемо**	ловит**имемо**	буд**емо** нести	буд**емо** ловити
	2-га	нест**имете**	ловит**имете**	буд**ете** нести	буд**ете** ловити
	3-тя	нест**имуть**	ловит**имуть**	буд**уть** нести	буд**уть** ловити

Дієслова майбутнього часу недоконаного виду не поділяються на дієвідміни. У простих формах майбутнього часу вони мають однакові закінчення. У складених формах відмінюється лише допоміжне дієслово ***бути***.

85 Розгляньте таблицю «Зразки дієвідмінювання форм дієслів недоконаного виду майбутнього часу». Доберіть власні зразки дієвідмінювання дієслів: по 2 дієслова в простій і складеній формі. Провідміняйте їх в однині та множині. Запишіть, підкресливши закінчення.

86

1. Виконайте вправу за варіантами (перший варіант — для дівчат, другий варіант — для хлопців).
2. Запишіть тести, поставивши дієслова в дужках у потрібній формі. Замість крапок поставте пропущені букви. Поясніть правопис ненаголошених голосних у закінченнях дієслівних форм.

Варіант 1

1. Наносячи макіяж, ви найчастіше (використовують)
А косметичні щ..точки
Б власні пальці
В те, що є в косметич..і

2. Щоб макіяж був природний і бездога..ий, ви
А (накладають) його кожні три години
Б (поновлюють) старий
В (роблять) л..гкий макіяж зранку

3. Правильна основа для вашого макіяжу — це
А будь-який крем, косм..тичні засоби
Б спец..ально дібрані до вашого типу шкіри засоби г..г..єни, косметичні засоби
В засоби, якими (користуюся) ваші подруги

4. Готуючись до шкільного маскарад.. , ви (добирають) лак для нігтів і губну помаду
А однакових відтінків
Б тону, що відповідає кольору вашої сукні
В найнесподіваніших поєднань

5. Роблячи макіяж, ви (дотримуються) правила
А я (вибрати) необхідний мінімум, щоб мати пр..родний вигляд
Б що більше, то краще
В я (хочуть) бути дорослішою і яскравішою

Варіант 2

1. Обираючи взу..я під кла..ичний костюм, ви (взувають)
А туфлі
Б кросівки
В кеди

2. Ви (вибирають) краватку під
А колір очей
Б колір взуття
В кольорову гаму костюм.. чи сорочки

3. Ви вранці (кладуть) у кишеню
А шпаргалки
Б чисту носову хустинку
В мобільний телефон

4. Після інт..нсивних вправ на уроці фізкультури ви
А (ідуть) на наступний урок у спортивній формі
Б (міняють) тільки взуття
В (змінюють) спортивну форму на шкільний костюм і (перевзуваються)

5. Ви (вважають), що хлопець вашого віку
А (мають) р..гулярно стежити за зовнішнім виглядом: користуватися засобами гігієни й косметичними засобами для підлітків
Б (можуть) не стежити за зовнішністю
В (прагнуть) пр..вернути до себе увагу не зовнішнім виглядом

3. Дайте відповіді на тест. Зіставте їх із ключем тесту. (Ключ до тесту: 1а, 2в, 3б, 4в, 5а). Зробіть висновки для себе.

— Тату, — питає Олег, — чи вмієш ти із заплющеними очима писати своє прізвище?
— Звичайно.
— То напиши його, будь ласка, у моєму щоденнику.

87 1. Прочитайте уривок із вірша Л. Костенко. Випишіть дієслова II дієвідміни.

Люблю чернігівську дорогу —
весною, влітку, восени.
Там досі моляться Стрибогу
високі й сонні ясени.
Дівчата ходять, мов княгині.
Цвітуть смарагдові луги.
Русявокосі Берегині
Позолотили береги.
Там переходять шлях уповні.
Під осінь в кожному селі
немов димки димлять жертовні —
копають люди картоплі́...

2. Запишіть зразки дієвідмінювання виписаних дієслів в однині та множині.

Дієслова *бути, їсти, дати, розповісти, доповісти, відповісти* тощо мають нетипові форми відмінювання.

Зразки дієвідмінювання дієслів *їсти* (у теперішньому часі), *дати, розповісти* (у майбутньому часі)

Особа	Однина			Множина		
1-ша	їм	дам	розповім	їмо	дамо	розповімо
2-га	їси	даси	розповіси	їсте	дасте	розповісте
3-тя	їсть	дасть	розповість	їдять	дадуть	розповідять

У сучасній українській мові форма 3-ї особи множини дієслів *доповідять, розповідять, відповідять* уживається рідко. Частіше використовуємо форми *дадуть відповідь, зроблять доповідь, розкажуть.* Дієслово ***бути*** в усіх особах і числах теперішнього часу має форму ***є***.

88 1. Прочитайте уривок із твору норвезького письменника Ю. Ґордера «Світ Софії. Роман про історію філософії».

Хто ти є?

...Якби ж то вона знала. Звичайно, вона — Софія Амундсен, але хто це? Вона не може відповісти. Цього вона ще по-справжньому не збагнула...

Софію ніколи не задовольняла її зовнішність. Вона часто чула, що в неї гарні мигдалеві очі, але тільки й того, бо ніс у неї був замалий, а рот трохи завеликий. Найбільше їй не подобалося гладке волосся, яке неможливо було укласти в зачіску. Її волоссю не допомагали ані лак, ані гель...

Чи не смішно, що вона не може розповісти, хто вона така? І чи не абсурдно, що ніяк не може визначити, яка ж у неї зовнішність? Дали їй ту зовнішність батьки... Добре, що такі думки лише зрідка спливали в її свідомості. Можливо, вона й може вибирати собі друзів, але годі вибирати саму себе...

2. Випишіть дієслова, що в теперішньому часі мають нетипові форми відмінювання. Запишіть особові форми цих дієслів в однині та множині.

При дієвідмінюванні відбувається чергування приголосних в особових формах.

Чергування приголосних в особових формах

I дієвідміна	II дієвідміна	
в особових формах однини і множини	**у 1-й особі однини**	**у 1-й особі однини і в 3-й особі множини**
г–ж: *могти — можу, можемо* **з–ж:** *мазати — мажу, мажуть* **к–ч:** *пекти — печу, печуть* **х–ш:** *колихати — колишу, колишете* **с–ш:** *чесати — чеше, чешуть* **т–ч:** *хотіти — хочу, хочемо* **ст–щ:** *засвистати — засвищу, засвищуть* **п–пл:** *сипати — сиплеш, сиплють*	**д–дж:** *водити — воджу,* але *водять* **з–ж:** *возити — вожу,* але *возять* **зд–ждж:** *їздити — їжджу,* але *їздять* **с–ш:** *просити — прошу,* але *просять* **т–ч:** *тремтіти — тремчу,* але *тремтять* **ст–щ:** *мостити — мощу,* але *мостять*	**п–пл:** *терпіти — терплю, терплять* **в–вл**: *ловити — ловлю, ловлять* **б–бл:** *любити — люблю, люблять* **ф–фл:** *графити — графлю, графлять* **м–мл:** *ломити — ломлю, ломлять*

Примітка. У дієслові ***бігти*** (II дієвідміна) чергування **г–ж** відбувається в усіх особах: *біжу, біжиш, біжить, біжимо, біжите, біжать.*

89 1. Спишіть текст, ставлячи дієслова в дужках у потрібну особову форму.

Не все, що (бути) нині модним, личить вам. Вибирайте одяг відповідно до того, що вам пасує. Усі (хотіти) одягатися сучасно й гарно. Та не всі (могти) мати великий гардероб. Тому потрібно добирати основні елементи одягу, які за стилем і кольоровою гамою (дати) можливість робити безліч комбінацій. Особливо дівчата (любити) якнайшвидше наповнити шафу супермодними речами. Не поспішайте. Смак і фантазія (допомогти) «осучаснити» ваші, на перший погляд, немодні речі *(За І. Томаном)*.

2. Поясніть орфограми в утворених особових формах дієслів.

§ 10 Спосіб дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів

Спосіб — це граматична категорія дієслова, що виражає відношення дії до дійсності. Розрізняють ***дійсний, умовний*** і ***наказовий*** способи.

Способи дієслів

Дійсний	Умовний	Наказовий
Відповідають на питання		
що робиш? *що зробив?* *що робили?* *що робитимуть?*	*що робив би?* *що зробила б?* *що робили б?* *що робило б?*	*що роби?* *що зроби?*
Означають		
реальну дію, тобто таку, яка відбулася, відбувалася, відбувається чи буде відбуватися	не реальну дію, а лише бажану або можливу за певних умов	дію, яка реально ще не існує й не існувала, але з погляду мовця має відбутися. Через наказ, заклик, побажання, прохання, пораду мовець передає спонукання до дії
Змінюються за		
— числами; — часами; — особами (у теперішньому й майбутньому часі); — родами (у минулому часі)	— числами; — родами	— числами; — особами

Дійсний	Умовний	Наказовий
Приклади		
стрибала, стрибнули, стрибаю, стрибаємо, стрибнеш, будуть стрибати, стрибатимуть	*стрибав би, стрибнули б, стрибнула б, стрибнув би, стрибнуло б*	*стрибай, стрибни, стрибніть, стрибайте, хай стрибне, хай стрибають*

90 1. Спишіть українські прислів'я. Визначте спосіб дієслів.

1. Друга шукай, а найдеш — тримай. 2. Не позичай у сусіда розуму. 3. Від долі не сховаєшся. 4. Не родися вродливим, а родися щасливим. 5. Ухопив місяця зубами! 6. Не бійся чорта, а лихого чоловіка. 7. Якби свині крила, вона й небо б зрила. 8. Якби Івась не навчився, то й Іван не знав би. 9. Обідала чи й не обідала, аби рід відвідала. 10. Хто попікся на гарячому, той і на холодне дує. 11. Їла б кума, та ложки нема. 12. Згаяного часу й конем не доженеш. 13. Відказ — не обух: ґулі не буде. 14. На чужий роток не накинеш платок. 15. Не кидай словами, як пес хвостом. 16. Якби схотів би, то й на гору повіз би, а як не схоче, то і з гори не з'їде. 17. Не смійся, гороху, ти не краще від квасолі, розмокнеш — то й лопнеш.

2. Пригадайте ситуацію з власного життя, яка б підтвердила один із поданих висловів. Розкажіть про неї.

Форми дієслів умовного способу творяться від форм минулого часу за допомогою частки ***би (б)***: *виконав би, виконали б, виконала б*. Якщо попереднє слово закінчується на приголосний звук, пишемо частку ***би***; якщо попереднє слово закінчується на голосний звук, уживаємо частку ***б***: *зміг би, змогла б*.
Частка ***би (б)*** з дієсловами завжди пишеться окремо. Вона може стояти в реченні не лише безпосередньо після дієслова, з яким утворює форму умовного способу: *Як би я тепер хотіла у мале човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти* (Леся Українка).

91 1. Утворіть і запишіть форми умовного способу від поданих дієслів.

Хворів, страждали, намагалися, бігала, стрибав, допомогло, поліпшила, вилікували, плавав, рухалися, змагалися, піднімав, робив, полегшало, добився.

2. Складіть і запишіть твір *(7–10 речень)* на тему «Якби не заняття спортом...», використовуючи подані дієслова й утворені форми.

92 1. Спишіть текст, утворюючи форми умовного способу від дієслів, поданих у дужках.

Ви все ще не знаєте, чим зайнятися у вільний час? Ну що ж — спортивна секція, літературний гурток, театральна студія, художня школа — вибір занять неабиякий! Але є серед них одне — надзвичайно привабливе, і я (хотіти) вам його порекомендувати: це бальні та спортивні танці. Ось те, що однозначно варто (бути) спробувати! Елегантність рухів і звуки музики зачаровують усіх.

Бальні та спортивні танці — це не тільки надзвичайно гарне, а й дуже корисне для здоров'я захоплення. Якщо ви (захопитися) цим видом спорту, то у вас (збільшитися) фізична витривалість, (поліпшитися) робота дихальної, опорно-рухової та серцево-судинної систем.

Танці (допомагати) вам позбутися страхів, комплексів і невпевненості в собі, а також (підняти) самооцінку. Танці навчають жити в соціумі, спілкуватися з іншими людьми!

2. Визначте, до якого стилю мови належить текст. Доведіть свою думку *(усно)*.

Стоматолог запитує в чотирирічної Іринки:
— А ти знаєш, які бактерії живуть у тебе на зубах?
— Ні, я з ними не знайома.

І пензлем, і словом

93 1. Прочитайте текст. Від виділених дієслів утворіть і запишіть особові форми дійсного способу (в однині й множині).

...Довбуш приймав до себе не всіх, а тільки найкращих і найдужчих, що мали і розум, і силу, були відважними. Робив Олекса так: з високої гори спускав колесо, а внизу **стояли** люди й чекали, щоб показати свою вправність. Якщо хто на ходу перестрибував те колесо, то той **вважався** сміливцем.

2. Розгляньте скульптурне зображення А. Скиби «Довбуш». Пригадайте легенду про Олексу Довбуша. Які риси характеру Довбуша відтворив скульптор?

94 1. Прочитайте уривок із повісті «Захар Беркут». Перекажіть.

І справді, місце було незвичайне, дике. Потік був вузький, може, на три сажні, не більше, завширшки, і так гладко прорізаний рвучою гір-

ською водою, що незнаючий міг би присягнути, що се людських рук робота. А перед самим проходом стояв насторч величезний кам'яний стовп, усподу геть підмитий водою і для того тонший, а вгорі немов головатий, оброслий папороттю та карлуватими берізками. Се був широко звісний Сторож, котрий, бачилось, пильнував входу в тухольську долину і готов був упасти на кожного, хто в ворожій цілі вдирався б до сього тихого, щасливого закутка.

— Яка небезпечна каменюка! — вихопилось у Тугара Вовка, коли він побачив високого кам'яного Сторожа над бурхливим потоком.

— Се святий камінь, боярине, — сказав поважно Максим, — йому щовесни складають вінки з червоного огнику... *(За І. Франком)*.

2. Випишіть дієслова, визначте їх дієвідміну, час, вид, особу.

95 1. Прочитайте текст. Визначте спосіб виділених дієслів.

«Найважче — бути по-справжньому добрим...»

Коли ми вже **згадали** Франкову повість, то **погодьмося:** небагато знайдеться творів, де характери так **були б** вирізьблені, наче справді в камені, як у «Захарі Беркуті», де справжня доброта й правда так яскраво **виявили б** свою залежність від твердості.

Характер старогрецькою мовою — це карби в чомусь твердому, приміром у камені. Характер або є, або його немає. Горяни переважно — люди «з характером», перейняті особливим почуттям до свого кам'янистого краю: Захар Беркут недрижачою, твердою рукою **посилає** з метавки величезний камінь на гурт наїзників. Серед них **був** його син Максим. Посилає — задля добра, задля рятунку громади *(За А. Содоморою)*.

2. Напишіть твір-роздум у художньому стилі на тему «Твердість характеру, утілена в скульптурі», використовуючи дієслова різних способів.

При дієвідмінюванні в наказовому способі утворюються три прості форми *(2-ї особи однини, 1-ї та 2-ї особи множини)* та дві складені форми *(у 3-й особі однини та множини)*.

Прості форми наказового способу творяться від основи теперішнього часу *(від форми дієслова 3-ї особи однини)*.

Складені форми наказового способу дієслів утворюються сполученням форм теперішнього часу недоконаного виду або простих форм майбутнього часу доконаного виду та часток ***хай, нехай***.

Творення форм наказового способу

Однина		Множина	
1-ша особа (*я*)		1-ша особа (*ми*)	
Немає. Зрідка утворюється складена форма: *хай візьму, нехай попрошу, хай живу*		зроб, біж, береж → **ІМО**	кинь, сядь, встань → **МО**
		грай, встигай, звикай → **МО**	вдар, руш, їж → **МО**
2-га особа (*ти*)		2-га особа (*ви*)	
зроб, біж, береж → **И**	кинь, сядь, встань → □	зроб, біж, береж → **ІТЬ**	кинь, сядь, встань → ТЕ
грай, встигай, звикай → □	вдар, руш, їж → □	грай, встигай, звикай → **ТЕ**	
3-тя особа (*він, вона, воно*)		3-тя особа (*вони*)	
ХАЙ (НЕХАЙ)	зробить біжить береже кине сяде встане грає рушить встигне звикне вдарить їсть	ХАЙ (НЕХАЙ)	зроблять біжать бережуть кинуть сядуть встануть грають рушать встигають звикають вдарять їдять

Деякі дієслова, що в наказовому способі мають у закінченнях наголошені ***и, і,*** у префіксальних дієсловах змінюють наголос і втрачають ці голосні: *носити — носи, носімо,* але *приносити — принось, приносьмо; мовчати — мовчи, мовчімо,* але *помовчати — помовч, помовчімо.*

У формах наказового способу, утворених від зворотних дієслів, зберігається ***-ся (-сь)***: *грайся, умивайтесь*.

96 1. Прочитайте вірш Ф. Малицького. Випишіть дієслова у формі наказового способу.

Посади калину у краю дитиннім,
Де ти народився і побачив світ,

Де ходити вчився ти під небом синім
І прожив щасливо стільки дивних літ.

Хай росте калина, і шумить зелена,
На землі рахманній цвітом процвіта,
Як в серпанку білім юна наречена,
Для якої щастя вже прядуть літа.

Посади калину, хай коралі-грона
Нахиляють низько до землі гілля,
Хай під сонцем стигнуть ягоди червоні,
Щедрим урожаєм повниться земля.

Хай цвіте калина пишно біля хати,
Посипає цвітом батьківський поріг.
На калині мати буде колисати,
Потім буде ждати сина із доріг.

Посади калину, хай рясніє цвітом
І несе з вітрами у далекий світ
Спогади про тебе, що ти жив на світі,
По собі лишивши калиновий цвіт.

2. Поясніть спосіб творення виписаних форм дієслова.

97 1. Спишіть текст. Позначте закінчення в дієсловах наказового способу.

Умій володіти собою

1. Пам'ятай: найкращий спосіб подолати сум, депресію — постійна зайнятість.
2. Щоб забути свої напасті, намагайся зробити приємне іншим.
3. Учись володіти собою! Гнів, дратівливість спотворюють людину.
4. Не намагайся змінювати й перевиховувати інших.
5. Не забувай, що кожна людина — така ж яскрава індивідуальність, як і ти, приймай її такою, якою вона є.
6. Намагайся знайти в людині позитивні риси, умій бачити її чесноти.
7. Май мужність визнавати свої помилки.
8. Пам'ятай: перешкоди нам даються задля нашого розвитку.

2. Доповніть перелік корисних порад, користуючись власним досвідом. Поділіться ними з однокласниками й учителем.

98 Уявіть, що хтось із вас проводить розминку на уроці фізкультури. Прокоментуйте комплекс вправ, використовуючи дієслова наказового способу.

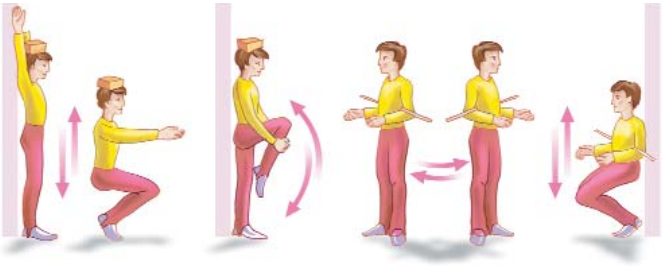

99 1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

До юного серця

Так, це до тебе, саме до тебе це слово. Це від тебе залежить зараз, чи перерветься нитка тисячоліть, а чи оживе і заграє на сонці! Це від тебе, саме від тебе залежить, чи джерело рідної мови замулиться у твоїй душі, а чи пружно й вільно дихатиме! Океаном дихатиме!..

...Чуєш, пісня лунає, ти мимохіть тягнешся вслід за нею — вона старіша від тебе на тисячоліття й на тисячоліття молодша. Слово в пісні, як вода в річці. Жива вода рідної мови на ноги зведе тебе й тоді, коли ти зневіришся вже в усьому. І перше слово твоє, до мами звернене, материнське слово хай розширює твої груди озоном людської гідності. Це ти несеш у серці слово, як наполохану пташку. Слово довірилося тобі й повірило в тебе. Не сполохай рідного слова, а захисти його, до серця притули, життям своїм переповни. Ти, саме ти — і ніхто інший! *(І. Драч)*.

2. Випишіть дієслова наказового способу. З якою метою, на вашу думку, ужив їх автор у тексті?

Мудре слово

- Лінощі — це звичка відпочивати раніше, ніж людина втомиться *(Ж. Ренар)*.
- Хвороб — безліч, а здоров'я одне *(Л. Берн)*.

100 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *рухли́вий, рухо́мий*.

Рухливий — той, що перебуває в русі *(рухливий потік)*, здатний до руху *(рухливий кран)*. Так характеризують і енергійну, швидку та жваву людину. Отож синоніми прикметника *рухливий — жвавий, моторний, діяльний, енергійний, динамічний* — уживаються як у прямому, так і в переносному значенні: *Значною частиною дитячих рухливих ігор є ігри з палицями та камінцями* (З журналу). *Незважаючи на похилий вік, він дуже рухливий* (О. Довженко).

Прикметник ***рухомий*** означає «який переміщається з місця на місце, переноситься, перевозиться, може бути переміщений»: *пасажирський рухомий склад* (потяг, автобус); *рухоме майно* (машина, побутові речі, меблі) — *нерухоме майно* (квартира, будинок, дачна ділянка, завод, магазин); *рухомий рядок*.

Дієслова одного способу можуть уживатися замість дієслів іншого способу, відтінюючи висловлену думку.

Заміна дієслів одного способу дієсловом іншого способу або неозначеною формою (інфінітивом)

Використане дієслово	У значенні дієслова якого способу вжито	Мета	Приклади
1. Дієслово дійсного способу 2-ї особи теперішнього або майбутнього часу доконаного виду	У значенні дієслова наказового способу	Пом'якшення тону наказу, побажання, прохання, поради, висловлювання	*Це коло накреслиш більшим. Сьогодні працюєш на годину довше.*
2. Дієслово дійсного способу минулого часу	У значенні дієслова наказового способу		*Стали в коло!*
3. Дієслово умовного способу	У значенні дієслова наказового способу		*Ти б швидше збирався.*
4. Дієслово умовного способу	У значенні дієслова дійсного способу	Різка відмова виконувати якусь дію	*Так би я тебе й послухала!*
5. Дієслово наказового способу	У значенні дієслова дійсного способу	Раптовість якоїсь дії	*А він візьми та й кинь шапку.*
6. Дієслово наказового способу	У значенні дієслова умовного способу	Більша зацікавленість мовця	*Зателефонуй він раніше, я б не відмовився.*
7. Дієслово неозначеної форми	У значенні дієслова наказового способу	Категоричність розпорядження	*Не розмовляти! Не заходити!*
8. Дієслово неозначеної форми	У значенні дієслова умовного способу	Підсилення бажаної дії	*Піти б до річки!*

101 Доберіть і запишіть власні приклади до випадків заміни дієслів одного способу дієсловами іншого способу або інфінітивом.

102 Прочитайте афоризм. Поясніть його зміст.

Мудре слово

- Поганої звички не позбавимося тим, що викинемо її через вікно; її потрібно випровадити сходами *(Марк Твен)*.

§ 11 Безособові дієслова

Безособові дієслова — це дієслова, що називають дію або стан, які відбуваються без участі особи: *світає, сутеніє, дощить, таланить, живеться, сниться*.

Значення безособових дієслів

Безособові дієслова називають:

а) явища природи *(смеркає, розвидняється, дніє, замело, хурделить, підмерзає, похолодало, мрячить)*;

б) фізичний або психічний стан людини *(нудить, лихоманить, кортить, трусить, коле, не спиться, не сидиться)*;

в) міру наявності або відсутності чогось *(сталося, минулося, бракує, вистачає, не вистачає);*

г) успіх *(щастить, поталанило, фортунить)*.

Деякі багатозначні дієслова в одному значенні належать до безособових, а в іншому — до особових форм дієслова: *На дворі ллє. — Дощ ллє як із відра. Надворі вже світає. — Зійшло сонце, день світає*.

Форми безособових дієслів:

а) третя особа однини теперішнього й майбутнього часу *(щастить, щаститиме, буде щастити, вечоріє, вечорітиме)*;

б) форма середнього роду однини минулого часу й умовного способу *(щастило, вечоріло, щастило б, вечоріло б)*.

в) неозначена форма, яка поєднується в реченні з допоміжними дієсловами й становить складений дієслівний присудок: *Надворі стало вечоріти; Його почало морозити*.

Безособові дієслова виконують функцію головних членів в односкладних реченнях. Вони співвідносні з присудками; підметів у цих реченнях немає.

103 1. Спишіть прислів'я та приказки.

1. Раз у рік кольне у бік. 2. Гостре словечко коле сердечко. 3. Гірше болить від язика, як від ножа. 4. Чужий біль нікому не болить. 5. Науку за плечима не носять. 6. У невмілого руки не болять. 7. Було, та минулося.

2. Підкресліть граматичну основу в кожному реченні. Чим виражений головний член в односкладних реченнях?

104 1. Прочитайте текст. Випишіть виділені речення.

Захоплення — це безмежний світ можливостей для кожного. **Вам пощастило, якщо ви цікаво й з користю проведете свій вільний час.** А якщо ні? Співи, музика, танці, театр, малювання, фотографія, шахи, спорт, туризм, філателія, вирощування квітів — та хіба можна перелічити все?! **Мені здається, що кожен знайде щось до душі.** Потрібно лише зламати стіну між собою і світом, не заперечувати невідомого, не боятись експериментувати. **Декому хочеться спробувати все одночасно.** На жаль, це неможливо. Щоб отримувати насолоду від якоїсь справи, треба добре на ній розумітися. **На велику кількість захоплень вам бракуватиме часу й сил.** Тож намагайтеся спочатку якомога більше пізнати, а потім обрати свою улюблену справу.

2. Знайдіть у виписаних реченнях безособові дієслова. Поставте від них питання до залежних слів. Яких відмінків вимагають безособові дієслова від цих залежних слів?

105 1. Спишіть текст, поставивши дієслова в дужках у потрібній формі.

Дехто каже, що буцімто риба та зайці́ виводять у старці́. Так воно чи ні, одначе я на власному досвіді переконався: риболовля, як і полювання, — гірше неволі. (Поталанити) мені в риболовлі, відтоді й (тягнути) до річки, як до коханої дівчини: без спінінга вихідного дня не уявляю.

Отож наступної неділі — знову на риболовлю. Тільки-но (світати, розвиднюватися), я вже на ногах *(За С. Хаврусем)*.

2. Випишіть прислів'я. Поясніть зміст.

106 Спишіть текст. Визначте синтаксичну роль безособових дієслів.

Густа мла село заволокла. Віє, крутить, мете. Завіями заносить, перевіває дороги, буруни намітає, кучугури. Сніговий вихор із свистом мчить вуличкою, б'є в хату, січе в лице. Тріщать дерев'яні закутки. Ревище стоїть надворі *(За М. Коцюбинським)*.

107 1. Прочитайте народні прикмети. Назвіть безособові дієслова.

1. Над лісом посиніло — на тепло. 2. Під час дощу починають співати півні — ось-ось випогодиться. 3. Вода в річці потепліла — задощить. 4. Риба грає, вискакує з води — неодмінно занегодиться. 5. Не клює на вудочку, хоч сонце яскраво світить — негода близько, хоч і немає інших ознак.

2. Згадайте і запишіть інші народні ознаки погоди й негоди, використавши безособові дієслова, що є у вправі.

108 Опишіть *(усно)* картину художника В. Попкова, використовуючи подані безособові дієслова.

Не спиться, захмарило, світає, здається, похолодало, мрячить, дощить, ллє, розвиднається, посвіжішало, хочеться, не терпиться.

В. Попков. Ранок на річці. *1974 р.*

§ 12 Способи творення дієслів

1. Які основні способи словотворення існують в українській мові?
2. Які частини слова називаються *значущими*?
3. Які значущі частини слова належать до афіксів?
4. З яких значущих частин слова утворено подані нижче слова?

ЗАСНІЖЕНИЙ ПЕРЕЗИМУВАТИ

Неозначену форму дієслова, або інфінітив, називають ***початковою формою***. І саме від основи інфінітива та від основи теперішнього часу утворюються інші, похідні, форми дієслова.
Є непохідні дієслова, спосіб творення яких визначити неможливо: *робити, нести, спати, іти, сіяти*. Решта дієслів — похідні (спосіб творення цих дієслів можна визначити).

Основні способи творення похідних дієслів

Спосіб творення	Від якої частини мови утворено дієслово	Словотворчі засоби	Приклади
Префіксальний	від дієслова	префікси ***ви-, від-, до-, на-, над-, пере-, по-, при-, про-, у-***	*вибити, віднести, доробити, написати, надрізати, перелізти, подрімати, прикупити, пробігти, уникнути*
Суфіксальний	від дієслова	суфікси ***-ува-(-юва-), -ну-, -а-;*** афікс ***-ся***	*переписати — переписувати, грюкати — грюкнути, лягти — лягати, жаліти — жалітися*
	від іменників і прикметників	суфікс ***-и-***	*коса — косити, довгий — довжити*

Продовження табл.

Спосіб творення	Від якої частини мови утворено дієслово	Словотворчі засоби	Приклади
Суфіксальний	від іменників, прикметників, числівників	суфікс ***-і- (-ї-)***	*розум — розуміти, прозорий — прозоріти, троє — троїти*
	від іменників, прикметників, займенників, вигуків	суфікси ***-а-, -ка-***	*обід — обідати, я — якати, ой — ойкати*
	від прикметників	суфікс ***-ну-***	*сліпий — сліпнути*
	від іменників	суфікс ***-ува-***	*біда — бідувати*
Префіксально-суфіксальний	від дієслів	словотвірні афікси, що використовувались у префіксальному й суфіксальному способах творення	*співати — наспівувати, вірити — зневіритися*
	від прикметників, числівників, прислівників		*глибокий — поглибити, двоє — подвоїти, прилюдно — оприлюднити*
Переосмислення існуючих слів		уживання багатозначного слова в переносному значенні	*дитина росте — ціни ростуть; собака біжить — час біжить*

Примітка. У кінці дієслів ***-ти-, -ся (-сь)*** позначаються як суфікси: *розвиватися, дочекатися.*

109 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова неозначеної форми. Визначте спосіб їх творення.

Наш почерк є відображенням власного внутрішнього світу. Він може свідчити про здібності, особисті смаки та характер людини.

Наприклад, рівні лінії рядків, однакова відстань між словами свідчать, що людина вольова, енергійна, працьовита. Дуже великими або дуже маленькими буквами пишуть ті, хто хоче виділитися, любить хвалитися. Незграбні лінії здатні повідомити про твердість і наполегливість, а круглі літери — підкреслити м'якість, миролюбність натури *(За С. Гонгало).*

2. Складіть кілька речень про почерк когось із ваших друзів чи рідних, уживаючи дієслова неозначеної форми. Використайте опорні слова з довідки.

Довідка: *величина букв* (великі, дуже маленькі, середні); *нахил літер* (праворуч, ліворуч чи пряме написання); *форма літер* (округлі, кутові, безформні); *напрямок рядків* («повзуть» угору, «сповзають» донизу, прямі); *загальна характеристика почерку* (старанний, літери виписані охайно; недбалий, літери виписані будь-як, нерозбірливо; нерівний, одні слова чіткі, інші читаються важко).

110 Утворіть і запишіть дієслова, зашифровані в схемі. Позначте словотворчі афікси. Яким способом утворені ці дієслова?

Розмовляють двоє хлопчиків.

— Ні, — каже один, — так зачісуватись я не буду, так лише дівчата ходять.

— Добре, — каже другий, — але скажи тоді, яка, по-твоєму, зачіска чоловіча?

— Не знаю... Ну, хоча б лисина.

1. Коли при творенні нових слів потрібно вживати префікс ***при-***?
2. Сформулюйте правило про написання префіксів ***роз-, без-, через-***.
3. Яке правило нагадує вам фраза ***Кафе «Птах»***?
4. Поясніть правопис дієслівних закінчень ***-шся, -ться***.

111 Запишіть дієслова, зашифровані в схемі (усі можливі варіанти).

112 Прочитайте текст. Утворіть дієслова від виділених іменників і прикметників. Запишіть. Які способи словотвору дієслів ви використали?

Інколи, слухаючи вчителя на уроці, ви мимоволі малюєте щось на полях або на останній сторінці зошита. Психологи вважають, що за цими каракулями можна багато дізнатися про людину.

Зображення будиночка або **домашнього** інтер'єру свідчить про любов до сімейного затишку. **Квіти** або листя свідчать про добру натуру, бажання допомагати іншим. **Красиві** обличчя — зацікавленість у людях, у спілкуванні з ними, доброзичливість. Страшні обличчя означають **поганий** настрій того, хто їх малює.

Геометричні **фігури** (трикутники, овали, квадрати) на малюнках — це показник людини-лідера, що може організувати інших. Зігнуті лінії — ознака тактовності, уміння вести бесіду. Чудернацькі тваринки або рибки характеризують людину з почуттям гумору й багатою **уявою**. Намальовані зірки — **ознака** оптимізму. Кола — ознака красивого, **творчого** духовного світу.

113 1. Розгляньте схему, яка ілюструє кут нахилу літер на письмі *(різний почерк)*. Прочитайте відомості про різновиди почерку, подані в таблиці.

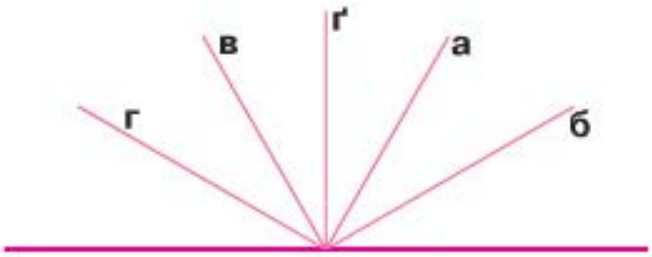

Нахил літер свідчить про те, чим керується людина у своїх діях — розумом чи почуттями.

а) талант	Так пишуть спокійні, дружелюбні натури, які вміють стримувати свої емоції.
б) майстер	Цей нахил літер трапляється в дуже емоційних, романтичних людей. Вони потребують товариства, спілкування, цікавого оточення.
в) мудрий	Незначний нахил літер ліворуч є ознакою того, що розум контролює емоції. Молоді люди, що так пишуть, рано хочуть стати дорослими й незалежними.

г)	Дуже сильний нахил ліворуч характерний для особистостей, які приховують свої почуття.
ґ) 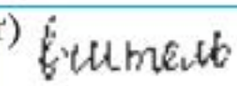	Вертикальний почерк відображає рівновагу між розумом і серцем, які перебувають у гармонії, не ворогують між собою.

2. Випишіть характеристику, притаманну вам особисто. Розберіть за будовою дієслова, використані в ній. Визначте спосіб їх творення.

114

1. Спишіть рядки вірша Р. Кіплінга «Якщо» у перекладі В. Стуса. Підкресліть дієслова.

...Коли в юрбі шляхетності не губиш,
а бувши з королями — простоти,
коли ні враг, ні друг, котрого любиш,
нічим тобі не можуть дорікти.
Коли ти знаєш ціну щохвилини,
коли від неї геть усе береш,
тоді я певен: ти єси людина
і землю всю своєю назовеш.

2. Випишіть із тексту вірша архаїзм, з'ясуйте й запишіть його тлумачення. Для чого, на вашу думку, автор ужив це слово?

115

1. Утворіть дієслова, використовуючи схему.

зустрічати	**-ся (-сь)**	розбирати
одягати		**гойдати**
слухати		покласти
справляти		погодувати
влаштувати		керувати

2. Складіть і запишіть речення із словами, утвореними від виділених дієслів.

Афікс ***-ся (-сь)*** змінює значення слова. Наприклад, *мити* означає дію, що переноситься на предмет: *мити когось; митися* — це дія, яка відбувається із самою особою: *мити себе*. *Кидати* означає дію, що захоплює предмет, — *кидати камінь; кидатися* у висловлюванні *хлопець кидається за велосипедом* означає, що дія безпосередньо стосується діяча.
За допомогою ***-ся (-сь)*** особове дієслово перетворюється на безособове, наприклад: *хочу — хочеться, роблю — робиться, замикаю — замикається*. Можливі паралельні форми: *я спитав — я спитався, я забула — я забулася*.

116 1. Спишіть текст, добираючи потрібне дієслово з дужок.

Понад десять років тому в Стеблові на Росі (поселилися, підселилися, переселилися) красиві й горді птахи — білі лебеді. І кожного року їх (поставало, стало, ставало) все більше.

Одна пара (була, бувала, прибула) найпомітніша. І як ото в народній пісні «Ой там, на горі» (співається, співає, проспівує) про пару закоханих голубів, так і ці лебеді (визначили, відзначили, відзначалися) винятковою вірністю. Та (ставало, сталося, ставалося) за тією піснею: «Десь узявся стрілець, розбив-розлучив пару голубів»...

Відтоді (затужив, потужив, перетужив) самотній птах і назавжди (покидав, покинув, скинув) лебедів-побратимів *(С. Хаврусь)*.

2. Якими словотворчими афіксами розрізняються дієслова в дужках? Як це впливає на зміну лексичного значення і граматичної форми дієслова?

117 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *завдавати, задавати*.

Хоч слова ***завдава́ти*** — ***задава́ти*** близькі за звучанням, їх значення зовсім різні. У значенні «чинити кому-небудь щось неприємне» вживаємо дієслово ***завдавати***: *завдавати втрат, завдавати поразки, завдавати збитків, завдавати клопоту*.

У значенні «давати, пропонувати що-небудь для виконання» послуговуємося дієсловом ***задавати***: *задавати урок, задавати домашнє завдання, задавати правило, задавати формули*.

Дієслово *задавати* входить і до сталих словосполучень: *задавати тон* (бути прикладом), *задати перцю* (полаяти когось).

Мудре слово

118 1. Прочитайте афоризми. Випишіть дієслова.

- Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя *(Т. Шевченко)*.
- Намагатися бути самим собою — єдиний засіб мати успіх *(Стендаль)*.
- Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу *(П. Тичина)*.

2. До дієслів із ***-ся*** доберіть *(де можливо)* дієслова без ***-ся*** і з'ясуйте їх значення. До решти дієслів додайте *(де можливо)* афікс ***-ся***. Як змінилося значення утворених дієслів?

§ 13 *Не* з дієсловами (повторення)

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) ***не*** звичайно пишеться **окремо**: *не помічати, не помічав, не помічала, не помічають, не помітять, не помічатимуть, не помічатиму, не помітили б, не помітив би, не помітивши, не помічаючи*.
2. Разом ***не*** пишеться з усіма формами дев'яти дієслів, які без ***не*** не вживаються: *неволити, нездужатися, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нетерпеливитися, нетямитися, нехтувати.*
3. Разом або окремо ***не*** пишеться залежно від значення з такими дієсловами:
4. У префіксі ***недо-***, який указує на неповноту дії, не пишеться разом. Таке написання відрізняється від дієслова із префіксом ***до-***, перед яким ужито заперечну частку не:

нездужати *(хворіти)*	не здужати *(не могти подолати)*
неславити *(ганьбити)*	не славити *(не прославляти)*
непокоїтися *(турбуватися)*	не покоїтися *(не лежати)*
нестямитися *(втратити самовладання)*	не стямитися *(не повернутися до тями)*

недочувати *(погано чути)*	не дочувати *(не чути чогось)*
недоїдати *(голодувати)*	не доїдати *(не закінчувати трапезу)*
недосипати *(мало спати)*	не досипати *(не закінчувати спання)*
недобачати *(погано бачити)*	не добачати *(не придивлятися)*
недолюблювати *(не любити)*	не долюблювати *(не закінчувати любити)*

119 1. Прочитайте прислів'я та приказки. Випишіть дієслова з ***не***.

1. Не мішай грішне з праведним. 2. Не міряй всіх на свій аршин. 3. Не складе собі ціни. 4. Чого не маєш, того не загубиш. 5. Попереду людей не біжи, та від людей не відставай. 6. Не спитавши броду, не лізь у воду. 7. Сам собі не вірить. 8. Не моє горить, не буду гасить. 9. І сам не гам, і другому не дам. 10. Не проживе, як не вкраде. 11. Не бійся сильного і не зневажай слабого. 12. Моя хата скраю, я нічого не знаю. 13. Бреше й оком не моргне. 14. Не вмієш пекти хліба, будеш пекти раків. 15. Грім не гряне, ледачий не встане.

2. Які висловлювання, на вашу думку, співвідносяться з негативними рисами вдачі, байдужістю до чужого горя, брехливістю, ледарством?

120 Складіть 9 речень із будь-якими формами дієслів, що з ***не*** завжди пишуться разом. Запишіть.

121 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. (Не)навидячи, (не)співаючи, (не)шукаючи, (не)встаючи.
2. (Не)зчувся, (не)покоїв, (не)заспокоїв, (не)хтував.
3. (Не)волити, (не)поневолити, (не)воліти, (не)хотіти.

122 Спишіть текст, вставляючи на місці крапок ***не***.

Слушні поради американських дітей

Ніколи ... довіряйте собаці стерегти вашу їжу.

Коли ваш батько гнівається й запитує вас: «Ти маєш мене за дурня?» — ... відповідайте.

Ніколи ... кажіть мамі, що її дієта ... допомагає.

Ніколи ... залишайте вашого трирічного брата в одній кімнаті зі своїми зошитами й підручниками.

Фломастери ... виконують роль губної помади.

Якщо хочете завести кошеня, спочатку ... бійтеся просити конячку *(З кн. Дж. Кехо «Сила розуму для дітей»)*.

Якщо у вас виникають сумніви щодо написання слів ***немає*** або ***не має***, скористайтеся схемою:

Разом	**Окремо**
Немає	***Не має***
Означає	
відсутність чогось (нема)	***НЕ*** володіє
Приклади	
Немає ближчої рідні, ніж мати й батько *(Народна творчість)*.	Хто має, той бурчить, а хто не має, той мовчить *(Народна творчість)*.

123 Спишіть вислови, знявши риску.

1. Хто дрімає, той щастя не/має. 2. Любов, як перстень, не/має кінця. 3. Хто літом жари боїться, той зимою не/має чим погріться. 4. Хто себе надміру любить, той друзів не/має. 5. Не/має що робити, то пішов воду гасити. 6. Не/має зла без добра. 7. Не/має казок кращих за ті, які створив сам народ. 8. Без солі, без хліба не/має обіду. 9. Не/має

бджоли без жала, а троянди без колючок. 10. Коли не/має риб, то добре і гриб. 11. І соловей не/співає, коли чого їсти не/має. 12. Гарно тому жити, хто не/має за чим тужити. 13. Сова плаче — сліз не/має.

124 1. Прочитайте текст. Поясніть написання дієслів із ***не***. Порівняйте правила поведінки в навчальному закладі.

Основні правила нашої школи	**У нашій школі ми…**
1. Не кричати.	поводимося ввічливо
2. Не бігати.	працюємо тихо
3. Не ображати молодших.	ходимо не поспішаючи
4. Не запізнюватись.	відпочиваємо з користю

Які висловлювання, на вашу думку, сприймаються краще? Учені доводять: у навчанні перевагу потрібно надавати висловлюванням, які кажуть, *що потрібно* робити, а не *чого не потрібно*. Люди, слухаючи ваші вимоги, мають зрозуміти, яких позитивних вчинків ви від них чекаєте.

2. Складіть жартівливу інструкцію для батьків (учителів, друзів) «Як спілкуватись із (ваше прізвище, ім'я, по батькові в орудному відмінку)». Запишіть.

Добірні зерна мови

Брати бика за роги — починати справу з головного, діяти енергійно, рішуче, досягаючи успіху.

Яся. Чомусь на змаганнях наш тренер радив відразу брати бика за роги, хоч ніяких биків з нами не було.

Бабуся. Такий фразеологізм є в українській мові. Він, очевидно, пов'язаний із ситуацією приборкання бика: з твариною можна справитися, схопивши її за роги.

Дмитрик. Для цього треба бути ой яким спритним і сильним.

Бабуся. Але коли вживають цей вислів у переносному значенні, розуміють, що треба визначити в будь-якій справі головне і діяти енергійно, рішуче. Тоді можна досягти успіху, тобто взяти бика за роги.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ДІЄСЛОВО»

Дієслово — це самостійна частина мови, яка означає дію або стан і відповідає на питання *що робити? що зробити?*

Основні граматичні форми дієслова

1. Неозначена форма (інфінітив): *повірити, мріяти.*
2 Особові форми: *прагнеш, поважаю, радітимуть, спи, бачила, пишу.*
3. Дієприкметник: *написаний, вилитий, тремтячий.*
4. Дієприслівник: *ставши, залишаючи.*
5. Безособові форми на ***-но, -то***: *розказано, вимито.*

Схема розбору дієслова як частини мови (для особових форм)

1 Слово для розбору.
2. Частина мови (дієслово).
3. Дієслівна форма.
4. Вид (доконаний, недоконаний).
5. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
6. Час: теперішній, минулий, майбутній (проста чи складена форма) у дійсному способі.
7. Особа (у теперішньому і майбутньому часі).
8. Число (однина чи множина).
9. Рід (у минулому часі, умовному способі однини).
10. Дієвідміна (1-ша чи 2-га).
11. Синтаксична роль (найчастіше буває присудком).

Зразок розбору дієслів, використаних у реченні

Допоможи *тому, хто* ***несе*** *вантаж, а не тому, хто покладе його* (Сенека).

Допоможи — дієсл., особов. ф., докон. в. *(що зроби?)*, наказ. сп., одн., І дієвідм., присуд.

Несе — дієсл., особов. ф., недокон. в. *(що робить?)*, дійсн. сп., теп. ч., 3-тя ос., одн., І дієвідм., присуд.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 1

125 Виберіть правильну відповідь.

1. Дієслово — це самостійна частина мови, яка означає
А ознаку предмета
Б число, кількість предметів і порядок їх при лічбі
В дію або стан предмета

2. Дієслово відповідає на питання
А що робити? що зробити?
Б який? чий?
В скільки? котрий?

3. Дієслово має
А п'ять граматичних форм
Б шість граматичних форм
В чотири граматичні форми

4. Дієслово в реченні найчастіше виконує функцію
А додатка
Б обставини
В присудка

5. Усі слова є дієсловами в рядку
А удосконалення, досконалість, удосконалив
Б удосконаливши, удосконалювати, досконало
В удосконалюючи, удосконалювати, удосконалений

6. Виділене дієслово виконує функцію обставини в реченні
А Пішла по селу **добувати** *киселю (Народна творчість).*
Б Добро добром **згадують** *(Народна творчість).*
В З двох **бід вибирай** меншу *(Народна творчість).*

7. Усі дієслова належать до особових форм у рядку
А спав би, співаємо, слухати
Б іде, говорю, хай змагаються
В вітай, аплодуватимуть, усміхнені

8. Форми дієслів умовного способу творяться від форми:
А минулого часу за допомогою частки ***би (б)***
Б теперішнього часу за допомогою частки ***би (б)***
В теперішнього і майбутнього часу за допомогою частки ***хай***

9. Категорію виду мають
А усі граматичні форми дієслова
Б особові форми дієслова
В усі граматичні форми, крім неозначеної форми

10. Належність до I чи II дієвідмін найпростіше визначити за закінченням
А 1-ї особи множини теперішнього часу
Б 3-ї особи множини теперішнього часу
В 3-ї особи однини теперішнього часу

11. Безособові дієслова використано в реченні

А Бринять живою радістю ліси *(В. Симоненко)*.

Б Лягло сонце за горою, зірки засіяли *(Т. Шевченко)*.

В Пахло полином, тишею, спокоєм віяло звідусіль *(А. Головко)*.

12. Спосіб утворення дієслова *запрошувати*

А суфіксальний

Б префіксальний

В префіксально-суфіксальний

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ № 2

126 Виберіть правильну відповідь.

1. У словах *жити, ризикнути* ***-ти*** виконує роль

А частини кореня

Б суфікса

В закінчення

2. Усі дієслова пишуться з префіксом ***с-*** у рядку

А (з, с)пихнути, (з, с)терти, (з, с)чистити

Б (з, с)худнути, (з, с)качати, (з, с)формувати

В (з, с)чудувати, (з, с)танцювати, (з, с)пізнитися

3. При дієвідмінюванні дієслова *пекти* відбувається чергування приголосних

А к–п

Б к–ч

В п–пл

4. В особовому закінченні пишемо ***-е-*** в дієслові

А нос..те

Б пиш..мо

В сол..те

5. У закінченнях дієслів теперішнього часу І дієвідміни *(крім 1-ї особи однини та 3-ї особи множини)* пишемо

А *е* або *є*

Б *и* або *ї*

В *у* або *к*

6. Усі дієслова з ***не*** пишуться окремо в рядку

А не/договоривши, не/здужати, не/грюкнути

Б не/знає, не/зачерствіло, не/впізнавши

В не/притомніти, не/хтувати, не/вірити

127 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, у якому значенні поет ужив слово *мова*. Наведіть свої приклади вживання цього слова в такому самому значенні.

Віршик про мови

В кожній мові, в кожнім слові —
Роздум, радість чи журба.
Мову хвилі знає річка,
Мову річки знає берег,
Мову берега — верба.

Мову квітів знає бджілка,
Мову білки знає гілка,
Мову гілки — мурашиний
Зосереджений народ.

Знає вітер мову білки,
Знає вітер мову гілки,
Річки, пташки і мурашки —
Тож бо вітер — поліглот.

Як він вернеться згори —
Ти із ним поговори,
Та завжди собою будь:
Рідну мову не забудь.

2. За допомогою словників з'ясуйте лексичне значення слова *поліглот*.

3. Випишіть із вірша дієслова. Визначте вид.

4. Зробіть письмовий розбір зворотного дієслова як частини мови.

128 1. Розгадайте ребус. Запишіть вислів В. Симоненка.

2. Складіть і запишіть твір-роздум за висловом В. Симоненка *(7–9 речень)*, використавши подані словосполучення.

Вірити в себе, ціную час, займаючись спортом, не зациклюватися на поганому настрої, пізнавати себе, дбаю про свою зовнішність, помічали б прекрасне навколо, люблю життя, уміти радіти кожному дню.

ДІЄПРИКМЕТНИК (ФОРМА ДІЄСЛОВА)

Дія й ознака поєдналися в дієприкметнику. Особливість цієї форми виявляється в тому, що вона має ознаки і дієслова, і прикметника. Ви часто користуєтесь нею в дієприкметникових зворотах, які роблять вашу мову гнучкою, синтаксично виразною. Вправи цього розділу висвітлюють тему «Я і моя родина».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Активні дієприкметники**
  (побілілий, сидячий)
- **Пасивні дієприкметники**
  (намальований, здійнятий)
- **Час теперішній**
  (сивіючий, радіючий)
- **Час минулий**
  (розквітлий, налаштований)
- **Дієприкметниковий зворот**
  Сімейні традиції, передані нам предками, потрібно зберігати.

§ 14 Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника та відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

ДІЄПРИКМЕТНИК
написаний, написана, написане, написані,
літаючий, літаюча, літаюче, літаючі

особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника

відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Ознаки дієслова
- має категорію виду: доконаний *(розквітлий)*, недоконаний *(квітуючий)*;
- має категорію часу: теперішній і минулий *(засинаючий, заснулий)*;
- може мати залежні слова *(твори, написані в шкільні роки)*

Ознаки прикметника
- указує на ознаку предмета;
- змінюється за родами: чоловічий, жіночий, середній *(написаний, написана, написане)*;
- змінюється за числами: однина, множина *(сказаний, сказані)*;
- змінюється за відмінками так само, як прикметники твердої групи

На відміну від прикметників, що називають постійну ознаку, дієприкметники вказують на ознаку за дією.

Порівняйте:

прикметники	***дієприкметники***
сухий листок	засохлий листок
сива борода	посивіла борода
холодний сік	охолоджений сік

Дієприкметники можуть утрачати дієслівні й прикметникові ознаки й переходити в іменники. Тоді вони називають не ознаку предмета за дією, а сам предмет, і в реченні виконують, як і іменники, синтаксичну роль підмета чи додатка: 1. *Військовозобов'язані прибули на навчання вчасно.* 2. *Запорізькі козаки завжди по-людяному ставились до полонених.*

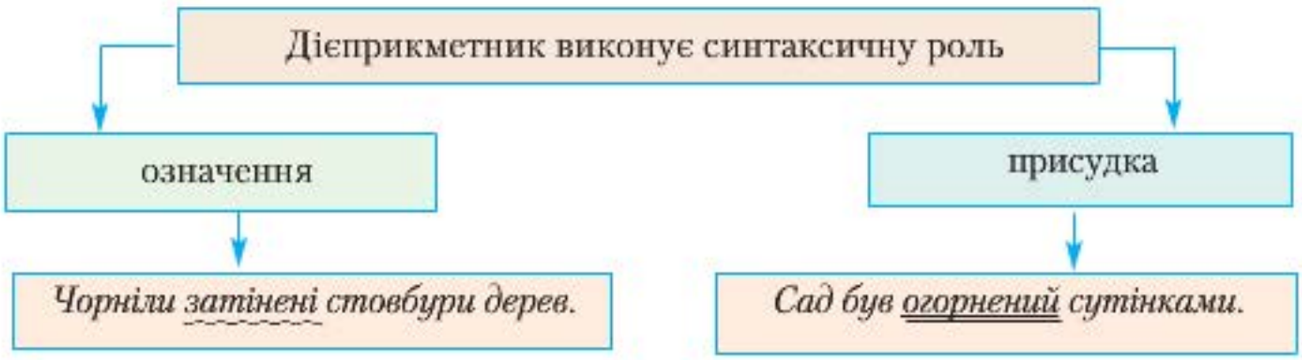

129 1. Прочитайте текст.

1. Мов могучою рукою **шарпнений**, зірвався Максим, аж забряжчали на ньому ланцюги. 2. Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй руці й дивлячись у його хороше, сонцем **опалене** і здоровим рум'янцем осяяне, одверте щире лице. 3. Унизу розбивалася вода потоку об величезне, купами тут **навалене** каміння... 4. З-під шолома спливало довге і густе, **сивіюче** вже волосся на його плечі. 5. То була молода, гарна дівчина, **одягнена** в полотняну, шовковими нитками **перетикану** одежу... 6. Шатри їхні, як Мирослава зблизька приглянулася, **зроблені** були з войлоку, **розп'ятого** на чотирьох жердках, **зв'язаних** угорі докупи, і **накриті** були зверху від дощу великими шапками з кінської шкури *(За І. Франком)*.

2. Випишіть виділені дієприкметники із залежними словами. Визначте вид і час дієприкметників.

130 1. Прочитайте словосполучення. З кожного рядка випишіть словосполучення з дієприкметниками.

1. Тривожна звістка, стривоженим поглядом, тривожні думки.
2. Червона книга, у червоній сукні, почервоніле обличчя.
3. Цікаві статті, зацікавленим глядачем, цікаву доповідь.
4. Працьовиті люди, працездатний дід, спрацьований механізм.

2. Визначте рід, число, відмінок виписаних дієприкметників.

3. Складіть речення з виписаними словосполученнями.

131 Спишіть прислів'я. Визначте синтаксичну роль дієприкметників.

1. На необробленій землі лише бур'ян росте. 2. Згаяного часу й конем не здоженеш. 3. Листопад не лютий, проте спитає, чи ти вдягнений і взутий. 4. Немазаний віз скрипить, а мазаний сам біжить. 5. Що написано пером, те не виволочиш волом. 6. Хоч погано покраяний, та міцно зшитий. 7. Писаного сокирою не вирубаєш. 8. Носиться як дурень з писаною торбою. 9. Підстреленого сокола і ворона клює. 10. Пішов по

шерсть, а повернувся сам острижений. 11. Дівка заплетена, а хата не метена. 12. Дарованому коневі в зуби не дивляться.

132 1. Спишіть текст, ставлячи слова в дужках у потрібній формі. Зверніть увагу, що слова в дужках узгоджуються з виділеними словами.

(Забутий) в буремні часи XX століття **традиція** складати родовідні дерева сьогодні поступово відроджується. У багатьох людей є (вимріяний) **бажання** пізнати свій родовід, відновити (втрачений) **зв'язки** поколінь.

Перші родовідні **дерева** в Україні (складений) ще за епохи Середньовіччя — Княжої доби. **Родини** були (зображений) у вигляді гілок, а члени цих родин — як галузки, листочки, плоди. Найчастіше на зображеннях (використаний) були **лавр, пальма, дуб, кущ винограду** чи **троянди**. Ці рослини цінували передусім за довговічність деревини, красу плодів і квітів. Символічно всі ці якості переносили на **представників** роду, (представлені) на зображенні.

Дбайливо («доглянутий») родовідне **дерево** було в традиціях українців ще й тому, що від нього залежало спадкування майна та влади. Знання історії сім'ї свідчило про (закріплений) соціальний **статус** людини, його (доведений) **право** на володіння землею або іншим нерухомим майном *(За Д. Степовиком)*.

2. З'ясуйте лексичне значення слова *статус*.

133 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприкметниками.

Уранці всі поспішають: часу обмаль. Ситуацій, щоб зірватися нестриманим словом, може виникнути безліч. Ось тут і стає перед людиною екзамен на істинну, непоказну вихованість: на вміння стримуватися, поступатися. Адже роздратування з якогось нікчемного приводу викликає ланцюгову реакцію зіпсованого на весь день настрою близьким і їй самій.

Добре вихована людина не зриватиме зла на близьких, не демонструватиме свого поганого настрою в колі сім'ї. Напевно, що ближча нам людина, то простіші з нею взаємини: до матері, батька, навіть до бабусі й дідуся ми звертаємося часто на «ти». Однак це аж ніяк не означає, що в родинних стосунках увічливість не обов'язкова. Навпаки.

Чи вмієте ви відчувати настрій рідних? Не просто гарний чи поганий, а його найменші нюанси: радість, що спалахнула в очах, притлумлену образу, приховану усмішку. Цього можна й потрібно навчитися *(За М. Лемберською)*.

2. Визначте вид, час, рід, число, відмінок дієприкметників у виписаних реченнях.

134 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники.

Заборонені вислови в спілкуванні з рідними

- Завжди ви із цими набридливими нотаціями!
- Відчепись від мене!
- От уже й набурмосений!
- Усі ваші проблеми надумані.
- Я не зацікавлений у розмові з тобою.
- Твої зауваження виїденого яйця не варті.

Бажані вислови в спілкуванні з рідними

- Ви для мене найрідніші.
- Із задоволенням приймаю поради від людей, які люблять мене.
- Радий бачити твою сяючу усмішку.
- Як минув день?
- Лише ти можеш допомогти розібратися в цьому незрозумілому питанні.
- Порадь мені, адже ти в цьому краще розбираєшся.
- Приємно, коли тебе зустрічають усміхнені обличчя близьких людей.

2. Складіть власні бажані вислови, використовуючи подані дієприкметники. Запишіть ці вислови.

Очікуваний, задоволений, утомлений, налаштований.

Мудре слово

- Щасливий той, хто щасливий у себе вдома *(Л. Толстой)*.
- Любити людство легше, ніж зробити добро рідній матері *(Г. Сковорода)*.
- Хто батька-матір зневажає, той добра не має *(Народна мудрість)*.
- До батьків стався так само, як ти б хотів, щоб твої власні діти ставилися до тебе *(Ісократ)*.

135 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *зарозумі́лий — зрозумі́лий*.

Слово *зарозумілий* — це прикметник, який означає «той, що поводиться гордовито, самовпевнено, пихато»: *зарозуміла людина, зарозумілий учень, зарозуміла сусідка*.

Слово *зрозумілий* належить до форми дієслова — дієприкметника. Означає «доступний для сприйняття, дохідливий»: *зрозуміла задача, зрозумілий вчинок, зрозуміле пояснення.*

136 Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, доберіть до них спільнокореневі слова.

Уся поляна, вкрита білим пухом, загорілась якимсь сяючим світлом. Пилипкові було так хороше.

На опушених інеєм гілках і на змарнілому обличчі Пилипка стрибало ясне проміння сонця. Кругом було тихо.

Та ось захитались заспані гілки на високому замерзлому дереві й почали струшувати із себе посинілий іній. Зігнута ліщина заворушилась, сухе листя її стало надиматися, деренчати *(За Панасом Мирним).*

§ 15 Активні й пасивні дієприкметники. Творення й відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу

Дієприкметники поділяються на ***активні*** (теперішнього й минулого часу) і ***пасивні*** (минулого часу).

Активні	Пасивні
називають ознаку предмета за дією, яку він сам виконує: *граючий тренер* (тренер, який ще грає в команді); зів'яле листя *(листя, що вже зів'яло)*	називають ознаку предмета: а) за дією, яку виконує над ним інший предмет: *проспівана пісня* (пісня, яку хтось проспівав); б) за зворотною дією на самого себе: *усміхнена дівчина* (дівчина усміхнулася)

Активні дієприкметники		Пасивні дієприкметники	
теперішнього часу бувають тільки недоконаного виду: *темніюче небо*	минулого часу бувають тільки доконаного виду: *стемніле небо*	бувають доконаного виду: *скошений лан*	бувають недоконаного виду (рідко): *кошений лан*

137 1. Спишіть текст. Поясніть орфограми у виділених словах.

— Твій татусь ніколи **не балувався**, — каже бабуся.

— І приносив додому відмінні оцінки! — додає дружина.

Мій нахнюплений син усе **нижче** клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою,

вимахуючи **сніжно-білими** крильцями, сяє **розпашілими** щічками й докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот блакитними очима.

— Ну йди, — дружина врешті пожаліла сина.

Син, важко зітхнувши, іде роздягатися. Він уникає мене поглядом, і я його добре розумію. Адже коли б оця блакитна дитина залетіла багато-багато років тому в наш **п'ятий** «Б» клас, вона б не вирвалася звідти живцем. А якщо й вирвалася б, то з обдертими крилами. І найбільше отого вискубаного пір'я, звичайно ж, лишилося б у моїх жменях!.. *(За А. Дімаровим).*

2. Випишіть дієприкметники. Визначте вид пасивних дієприкметників.

Активні й **пасивні** дієприкметники відмінюються як прикметники твердої групи.

138 1. Відгадайте словосполучення, зашифровані в ребусах.

2. Провідміняйте розгадані словосполучення. Порівняйте відмінкові закінчення дієприкметників і прикметників, що входять до словосполучень. Зробіть висновки про відмінювання дієприкметників.

139 Розгадайте кросворд, і ви дізнаєтеся, до яких груп за значенням належать дієприкметники-відгадки.

1. Обличчя, що напухає від укусу бджоли.
2. Паляниця, яку розрізали.
3. Кущ, який посадили.
4. Чорнило, що розлилося.
5. Людина, яка втомилася.
6. Малюк, який розчервонівся.
7. Обід, який нагріли.

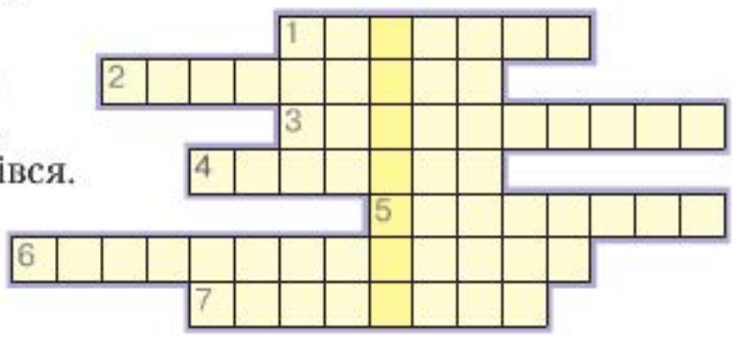

Творення активних дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу недоконаного виду творяться від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*	в'януть + уч = в'янучий працюють + юч = працюючий лежать + ач = лежачий свистять + яч = свистячий
Активні дієприкметники минулого часу доконаного виду творяться від основи інфінітива дієслів доконаного виду за допомогою суфікса *-л-*. Суфікс основи *-ну-* при творенні найчастіше випадає	дозріти + л = дозрілий змерзти + л = змерзлий промокнути + л = промоклий (суфікс *-ну-* випав)

Активні дієприкметники в українській мові творяться не від усіх дієслів і вживаються (особливо дієприкметники недоконаного виду) рідко. Вони замінюються описовою формою: *людина, що себе поважає; усі, хто бажає.*

Активні дієприкметники минулого часу із суфіксами ***-вш-, -ш-*** в українській мові не вживаються. Замість них використовують описову форму: *той, що переміг; той, що виграв*.

140 Прочитайте дієприкметники. Випишіть активні дієприкметники минулого часу доконаного виду. Поясніть спосіб їх творення за зразком *(письмово)*.

Зів'яла, знаючий, сполотніле, зомлілий, стверділий, палаючий, змарнілі, розкисле, пожовклий, затихлий, занімілий, розгарячілі, промоклі, хвилюючий, засмаглий, побіліле.

Зразок. *Помолоділий = помолоді ти + л + ий*

Творення пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники доконаного і недоконаного виду творяться від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-, -ен-, -єн-, -т-*	записати + н = записаний принести + ен = принесений клеїти + єн = клеєний мити + т = митий

Коли пасивні дієприкметники утворюються за допомогою суфіксів ***-ен-, -єн-*** від основи, яка закінчується на голосні ***(-и-, -і-, -ї-),*** то голосні основи випадають: *кроїти — кроєний*.

На відміну від прикметників, які мають повну й коротку форми *(певний — певен, потрібний — потрібен)*, дієприкметники мають одну форму: *визнаний, забезпечений, написаний, затриманий*.

Примітка. Від дієслів із буквосполученнями ***-оро-, -оло-*** в корені і від дієслів із суфіксом ***-ну-*** можуть утворюватися паралельні форми дієприкметників.

розвинути → розвинéний, розвинýтий

молоти → мелéний, молóтий

скинути → скинéний, скинýтий

141 Прочитайте текст. Від виділених слів утворіть і запишіть пасивні дієприкметники.

Батьки теж потребують твоєї уваги

«Батьки — теж люди!» — це основна істина, яку ти маєш **засвоїти**. Ти хочеш, щоб тебе розуміли, поважали, любили? Тоді й сам повинен **виявляти** повагу, любов. Знайди півгодини, щоб **здивувати** маму — **переглянути** з нею її улюблену телепередачу. Батько чекає, що ти поцікавишся, як у нього справи на роботі. Бабуся зможе **пригадати** дуже цікаві історії зі свого життя, якщо ти попросиш її **розказати** про це.

Створи вдома атмосферу довіри. Розповідай більше про себе, своїх друзів, захоплення. Це допоможе **розвіяти** переживання рідних за тебе, **побачити** в тобі дорослу людину, якій можна **довіряти**.

Учень пропустив багато уроків. Учитель з історії запитує його:
— З якого часу ти не ходив до школи?
Учень відповідає:
— Від Троянської війни до сьогодні.

При утворенні пасивних дієприкметників відбувається чергування приголосних:

[к]–[ч]	*пе**к**ти — пе**ч**ений*
[с]–[ш]	*ско**с**ити — ско**ш**ений*
[д]–[дж]	*узго**д**ити — узго**дж**ений*
[г]–[ж]	*запря**г**ти — запря**ж**ений*
[т]–[ч]	*кру**т**ити — кру**ч**ений*
[зд]–[ждж]	*об'ї**зд**ити — об'ї**ждж**ений*
[ст]–[щ]	*мо**ст**ити — мо**щ**ений*
[в]–[вл]	*зло**в**ити — зло**вл**ений*
[п]–[пл]	*ку**п**ити — ку**пл**ений*
[б]–[бл]	*ро**б**ити — ро**бл**ений*
[м]–[мл]	*зло**м**ити — зло**мл**ений*

142 1. Від поданих дієслів утворіть і запишіть пасивні дієприкметники.

Наректи, змусити, пробудити, засмітити, отруїти, кропити, нагодувати, написати, роззброїти, ствердити, позбавити.

2. Позначте чергування приголосних і випадання голосних. Поясніть ці орфограми.

Добірні зерна мови

Ні риба ні м'ясо — безвольна, безхарактерна людина; людина, яка нічим не примітна; ніяка.

Онуки готують стіл до обіду й відгадують, яку страву приготувала цього разу бабуся — м'ясну чи рибну: «М'ясо! — Риба! — М'ясо! — Риба!»

Бабуся. Не сперечайтеся. Буде молочна страва — ні риба, ні м'ясо.

Дмитрик. Як смішно: я знаю, що так кажуть про характер людини.

Яся. Як це про характер? Це ж продукти, з яких готують страву.

Бабуся. Дмитрик каже правильно: ні риба ні м'ясо — так характеризують людину нерішучу, яка весь час вагається, або про когось непримітного, непоказного, тобто ніякого.

! Дієприкметники від зворотних дієслів не утворюються. Якщо ж є такі окремі випадки, то афікс ***-ся*** відпадає: *розчервонітися — розчервонілий, зажуритися — зажурений*.

143 1. Спишіть речення, утворивши потрібні дієприкметники за описом у дужках.

1. Небо стало чисте і світилось, як далекий (називний відмінок однини активного дієприкметника минулого часу доконаного виду чоловічого роду від дієслова *розквітнути*) льон *(Є. Гуцало)*. 2. І травнева (називний відмінок однини активного дієприкметника теперішнього часу недоконаного виду жіночого роду від дієслова *воркують*) злива виливає тепло на гаї *(М. Нагнибіда)*. 3. Поля вже спали, але й вони, (називний відмінок множини пасивного дієприкметника минулого часу доконаного виду від дієслова *залити*) жовтою і водночас ледь-ледь голубуватою повінню, ніби усміхалися крізь сон *(Є. Гуцало)*. 4. (Знахідний відмінок однини пасивного дієприкметника минулого часу доконаного виду жіночого роду від дієслова *скути*) зимою природу голубило

по-весняному радісне сонце, всіваючи віття дерев «сльозами» *(Р. Бурлака)*. 5. Знову сад (називний відмінок однини пасивного дієприкметника минулого часу доконаного виду чоловічого роду від дієслова *спустошити*) кличе, так трояндно підносить руки... *(С. Кирилюк)*.

2. До якого стилю належать записані речення? Прочитайте їх без дієприкметників. Чи змінилися зміст, художня виразність? Відповіді прокоментуйте.

Мудре слово

- Спочатку ми вчимо своїх дітей. Потім самі вчимося в них. Хто цього робити не хоче, той відстає від свого часу *(Я. Райніс)*.
- Батько й мати — два сонця гарячих, що нам дарують надію й тепло *(В. Крищенко)*.

Добірні зерна мови

144 Спишіть вислови з дієприкметниками, що використовуються в сучасному офіційно-діловому стилі. Із 5 висловами *(на вибір)* складіть речення.

Орендоване вами приміщення; бути вимушеним; стягнена вчасно пеня; зважаючи на викладене вище; внесені напередодні зміни; відшкодовані збитки; поновлений договір; у порядку, ухваленому загальними зборами; вищезазначені умови; домовлений обсяг; якщо право не передбачене; бажаний результат; зацікавлена сторона; випробувальний термін; поповнений рахунок.

§ 16 Дієприкметниковий зворот. Відокремлення комами дієприкметникового звороту

Дієприкметник разом із залежними від нього словами утворює ***дієприкметниковий зворот***. Дієприкметниковий зворот у реченні виконує роль поширеного означення: *Хліба*, ***змиті дощем***, *яскраво зеленіли* (О. Гончар).

Дієприкметниковий зворот в усній мові виділяється паузою, а на письмі відокремлюється комами. Відокремлення звороту залежить від його місця щодо означуваного слова. Якщо одного слова стосується кілька зворотів, то між ними ставляться знаки, як між однорідними членами речення.

Дієприкметниковий зворот ***відокремлюється***:

1. Якщо стоїть після означуваного слова: *З путі далекої вернувся машиніст,* ***укритий порохом, увесь пропахлий димом*** (М. Рильський).

2. Якщо стосується особового займенника: ***Усе ще зачудований,*** *я сів у саду під яблунею* (Є. Гуцало).

3. Якщо стоїть перед означуваним словом і має додатковий обставинний відтінок *(до нього можна поставити питання чому? за якої умови? незважаючи на що?)*: ***Наляканий громовицею***, *кінь тихенько заіржав* (М. Стельмах).

4. Якщо стоїть перед означуваним словом і відділений від нього іншими членами речення (особливо присудком): ***Наснажена життям,*** *аж весела йтиме гроза* (О. Гончар).

Дієприкметниковий зворот не відокремлюється, якщо стоїть перед означуваним словом (не має обставинного відтінку і означуване слово — не особовий займенник): ***Глибоко приховані*** *спогади бентежили Олену*.

145 Спишіть текст. Підкресліть дієприкметникові звороти. Поясніть уживання розділових знаків.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок... Високо над Россю висить місток, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля *(І. Нечуй-Левицький)*.

Ігор повернувся зі школи додому. Глянула мати на його нову шапку, подерту і всю в грязюці...

— Це що таке?!

— Та це хлопці...

— Що хлопці?

— Скинули з мене шапку й почали у футбол грати.

— А ти ж де був?!

— На воротах стояв.

146 Спишіть речення, розставляючи розділові знаки.

1. Небо збіліле від спеки вже сивіє мов попеліє *(Леся Українка)*. 2. Уже через двадцять років після смерті Тараса Шевченка музей створений на Чернечій горі гостинно відчинив двері для перших відвідувачів. 3. Крива похилена хатинка з чорною стріхою і білими стінами стояла поміж закинутих із забитими вікнами осель *(М. Коцюбинський)*. 4. За горами гори хмарою повиті засіяні горем кровію политі *(Т. Шевченко)*. 5. А за

річкою попід кучерявим зеленим лісом височіла гора вкрита розкішними килимами ярини *(За М. Коцюбинським)*. 6. Несподівано на вулицю вилетіли довгі санки запряжені парою коней *(О. Копиленко)*. 7. Вийди коханая працею зморена хоч на хвилиночку в гай *(М. Старицький)*.

147 1. Спишіть речення. Підкресліть дієприкметникові звороти й обґрунтуйте, чому вони не відокремлюються комами.

1. Край моря сонце золотить укриті лісом гори *(Н. Забіла)*. 2. Чужим ножем краяний хліб не смакує *(Народна творчість)*. 3. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в кущах *(В. Сосюра)*. 4. Марно втраченого дня не повернеш *(Народна творчість)*. 5. Умитий дощем ліс, здається, як і ми, дихає на повні груди *(О. Рибчинський)*.

2. Перебудуйте подані речення, щоб невідокремлені звороти відокремлювались.

148 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметникові звороти з означуваними словами.

Тест «Як я ставлюсь до рідних»

1. Тобі треба терміново піти до однокласника чи однокласниці. Батьки на роботі. Прийшовши додому, вони спокійні, бо прочитали залишену тобою записку.

2. У помешканні розпочався запланований заздалегідь ремонт, а тебе відправляють на вулицю, щоб «не крутився під ногами».

3. Ти без вагань назвеш дати наповнених щасливими побажаннями днів — днів народження батьків, бабусь, дідусів, братів, сестер.

4. Запропоновані мамою морозиво, цукерку, тістечко ти з'їдаєш, не запитавши, чи дісталося смачненьке дорослим.

5. Тебе попросили помити підлогу, а ти, підбадьорений(-а) відчуттям потрібності, ще й витер(-ла) пил.

2. Виконайте тест. Якщо твердження правильне, поставте «+», якщо неправильне, поставте «–» (не ставте позначки в підручнику!).

Ключ до тесту

Якщо ти чудовий син чи прекрасна дочка, то позначки мають стояти в такому порядку: «+ — + — +». Якщо розташування позначок зовсім інше, тобі варто серйозно задуматись. Якщо виявилися незначні розбіжності, не переймайся, усе ще можна виправити.

149 Складіть і запишіть речення, використавши подані дієприкметники із залежними словами й означувані слова.

Розмова (вчасно розпочата), обов'язки (правильно розподілені), поведінка (вихована в родині), батькові руки (простягнуті для підтримки), мамині очі (осяяні любов'ю), брат і сестра (ніжно люблені).

150 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприкметниковими зворотами, підкресліть ці звороти.

Олесь Гончар виріс на Полтавщині, уславленій іменами багатьох видатних людей. Він любив оточене глибоким яром степове село з назвою Суха. Це батьківщина матері письменника. Знесилена важкою працею, вона рано пішла з життя. Виховували Олеся дідусь і бабуся, а після смерті дідуся — мамин брат. Він і дав Олесеві своє прізвище — Гончар. З теплотою й ніжністю згадує свій рід письменник. Читачів «Щоденника» хвилюють слова, написані про бабусю: «Бабуся — найрідніша людина, що була для мене як образ самого народу». Під час навчання в школі Олесеві довелося жити на квартирі. Щовихідного він поспішав у Суху до своєї бабусі. Саме тоді й трапився з ним випадок, описаний в оповіданні «Ода тій хаті, що в снігах». Так сталося, що хлопчик, урятований у хуртовину в степу, став видатним українським письменником.

2. Перебудуйте виписані речення, замінивши відокремлені дієприкметникові звороти *(де можливо)* невідокремленими.

151 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
змарнілий	~~змарнівший~~
прогнилий	~~прогнивший~~
постарілий	~~постарівший~~
той, що зробив	~~зробивший~~
той, що написав	написавший

§ 17 Безособові дієслівні форми на *-но, -то*

Безособові форми дієслова на ***-но, -то*** — це незмінювані дієслівні форми, що називають дію, виконану невідомою або неназваною дійовою особою: *Задачу розв'язано правильно.*

Безособові дієслівні форми на ***-но, -то*** мають тільки категорію виду. Ці форми вживаємо, щоб підкреслити результат дії: *розглянуті питання — питання розглянуто*.

В односкладних реченнях дієслівні форми на ***-но, -то*** виконують функцію головного члена, співвідносного з присудком: *Хай буде вік прожито як належить* (Л. Костенко).

Безособові форми на ***-но, -то*** творяться від пасивних дієприкметників за допомогою суфікса ***-о-***: *зроблений — зроблено, прочитаний — прочитано, розбитий — розбито, зшитий — зшито*.

152 1. Утворіть безособові дієслівні форми на ***-но, -то*** від поданих дієприкметників за зразком.

Розгаданий, напоєний, вкритий, поліпшений, озеленений, зданий, відредагований, зрізаний, прикріплений, наклеєний, змайстрований, змитий, розритий, налитий, загублений.

Зразок. *Намальований — намальовано.*

2. Складіть і запишіть речення із 3 утвореними дієслівними формами. Визначте синтаксичну роль дієслівних форм на ***-но, -то***.

153 1. Запишіть словосполучення з дієслівними формами на ***-но, -то***. У якому стилі вони можуть бути вжиті?

Заяву розглянуто, комісію сформовано, постанову ухвалено, доповідь заслухано, усі питання обговорено, тези сформульовано, інструкції дотримано.

2. Визначте відмінок, якого вимагають дієслівні форми на ***-но, -то*** від залежних слів. Сформулюйте висновки.

154 1. Прочитайте текст. Який варіант повідомлення ви б обрали?

Ви відпочиваєте в літньому спортивно-оздоровчому таборі. Під час гри у волейбол ви оступилися й підвернули ногу. Лікар, бинтуючи, попередив: кілька днів потрібно походити в пов'язці, не навантажувати ногу. Як ви повідомите про це батькам?

Варіант 1

Есемескою: «Нещасний випадок. Ногу травмовано. Відпочинок зіпсовано. Приїздіть негайно».

Варіант 2

Зателефонуєте: «Дорогі мої, як у вас справи? У мене все нормально. Погода хороша. Учора були змагання з волейболу. Я виступав (виступала) за одну з команд. На жаль, трохи розтягнув (розтягнула) ногу. Зроблено лікарський огляд. Лікар сказав, що все скоро буде в нормі. Усіх цілую».

Варіант 3

Листом: «Люба матусю! Дуже прошу тебе, ти тільки **не нервуй**! Я **маю повідомити** тобі про неприємність. Навіть не знаю, як тобі написати, щоб ти не хвилювалась. Що **зроблено**, те **зроблено**...» (далі докладно про події).

2. Чи доречні безособові слова в першому й другому варіантах? Відповідь прокоментуйте.
3. Чи належать виділені слова в третьому варіанті до безособової форми? Відповідь обґрунтуйте.

155 1. Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *заборо́нений — заборо́нено*

Слова *заборо́нений — заборо́нено* вживають для текстів оголошень у громадських місцях, транспорті, де нас, наприклад, попереджають: *стороннім вхід заборонено (стороннім вхід заборонений)*. Безособова форма на ***-но*** сполучається з неозначеною формою дієслова: *курити заборонено, робити фото- і відеозйомку заборонено, вхід із тваринами заборонено.*

2. Пригадайте й запишіть інші написи з попередженням, які ви бачили в громадських місцях.

156 1. Спишіть речення.

1. Де багато господинь, там в хаті не метено *(Народна творчість)*. 2. Ой же співано-переспівано, просо на пшоно пересіяно (*Народна творчість)*. 3. Усе нанизано на ниточку єдину *(І. Хмельницька)*. 4. Відіграно ролі і скинуто маски — ми більше не в колі вчорашньої казки *(В. Гетманець)*. 5. Сонцерадістю день налито: світ воскрес з кам'яного сну *(М. Тарнавська)*. 6. Тут сповито живую душу в пелену тісну *(І. Франко)*.

2. Визначте синтаксичну роль безособових дієслів на ***-но, -то***.

157 Прочитайте вірш Г. Фальковича. Знайдіть авторські неологізми, які надають віршеві гумористичного звучання.

Зимові канікули

Відурочено уроки,
Відперервано перерви:
Ми не ходимо до школи —
Заспокоюємо нерви.

Відконтролено контрольні,
Відоцінено оцінки —
Будем свято святкувати
Новорічної ялинки.

Буде зимно-сніжно-дивно,
Буде вогників — без ліку:
Задля того ми й вчимося,
Щоб довчитись до каніку...

§ 18 Написання *-н-* у дієприкметниках та *-нн-* у прикметниках дієприкметникового походження

У дієприкметниках, утворених за допомогою суфіксів ***-н-, -ен-(-єн-)***, пишемо одну букву ***н***: *зро́блений, поса́джений, прине́сений, розлині́єний, ска́заний, мальо́ваний, омрі́яний*	У прикметниках дієприкметникового походження наголошені суфікси ***-анн-(-янн-), -енн-(-єнн-)*** пишемо з двома буквами ***н:*** *невблага́нний, несказа́нний, нездола́нний, невпізна́нний, недоторка́нний, ненаста́нний, нездійсне́нний, неоціне́нний, незліче́нний, нескінче́нний*

158 Спишіть вірш М. Вінграновського. Підкресліть дієприкметники. Поясніть правопис виділених дієприкметників.

На вікна вився виноград зелений,
Немов землі **несказані** думки.
Дуби гойдались, і тремтіли клени,
Вгорнувши небо в **стомлені** гілки.

А поза тином, вибитим вітрами,
Жили шляхи, і села, і міста.
Жили народи, вгорнуті віками, —
І кожен вік до ста літ доростав...

159 Утворіть дієприкметники минулого часу доконаного виду від поданих дієслів. Запишіть їх. Поясніть правопис.

Побороти, робити, плести, носити, усвідомлювати, одягати, берегти.

160 Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Вона досконало-вишука(н, нн)а й коштовно-прекрасна... Вона вся з гомону полів, лісів, морів, отчої землі, мережа(н, нн)а сходом і заходом сонця, гаптова(н, нн)а сяйвом місяця, зірок і перетка(н, нн)а калиною, барвінком і вишневим цвітом... Вона вся з тучі й грому, як з води і роси — така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньова(н, нн)ої броні, бо єднає дух і тіло... *(Б. Харчук)*.

161 Спишіть строфу вірша М. Вінграновського, добираючи з дужок епітет, ужитий автором. *(Увага! Ужиті епітети — це дієприкметники із суфіксом* ***-ен-****)*.

Зіходить ніч на (тихий, затихлий, витишений) сад...
Глибокий вересень шумить крилом качиним,
І за вікном, у листолет (відкритим, відчиненим, закритим), —
Червоних зір червоний зорепад.

162 1. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники.

Висловлена колись Антуаном де Сент-Екзюпері думка про те, що «усі ми родом з дитинства», стала загальновідомим афоризмом. Справді, усі ми пам'ятаємо тепло маминих рук, розказані на ніч бабусині казки, татові жарти та сімейні свята. Прищеплені в сім'ї цінності, набуті звички значною мірою визначають життєвий шлях людини.

Пригадаймо дитинство Лесі Українки. Її вроджений талант розвивали батьки, залюблені в українську народну культуру. За написаними Лесею сценаріями відбувалися родинні фольклорні вечори. Мати Лесі, письменниця Олена Пчілка, готувала дочку до літературної праці. Перший надрукований вірш Лесі Українки був святом для всієї родини.

Уславлений український поет Максим Рильський увібрав найкращі риси вдачі своїх батьків. Його дитинство минало серед прочитаних із татом книжок, проспіваних із мамою пісень, мальовничих краєвидів та сільського оточення. Передані батьками почуття власної гідності й віри в себе, поєднані зі скромністю, Максим проніс через усе життя. Уведений батьком у розкішний світ гоголівської України, майбутній поет глибоко відчував красу рідного краю.

2. Назвіть дієслова, від яких утворено виписані дієприкметники.

163 Зверніть увагу, як формулюються у вашому підручнику «Українська мова» завдання вправ. Випишіть із формулювань 10 словосполучень із дієприкметниками минулого часу доконаного виду. Позначте в дієприкметниках суфікси.

Добірні зерна мови

Гарна як писанка — гарна на вроду, вродлива.

Дмитрик. Про красу дівчат є багато усталених порівнянь: *як писанка, як маківка, як калина, як ягідка, як зірка.*

Яся. Але чому *як писанка*?

Бабуся. На Великдень розписують, розмальовують писанки. Візерунки добирають найрізноманітніші, барвисті, яскраві. Писанками прикрашають оселю, ними милуються. Так задивляються й на гарну дівчину. Але з писанкою порівнюють не тільки гарну дівчину.

Дмитрик. Я згадав: Тарас Шевченко порівнював із писанкою красу українського села:

Село на нашій Україні —
неначе писанка село,
зеленим гаєм поросло...

Мудре слово

- Не вимагай від рідних неможливого *(В. Сухомлинський)*.
- Серце матері — безодня, на глибині якої завжди знайдете прощення *(О. де Бальзак)*.
- Любов до Батьківщини починається з любові до матері. А людина починається зі ставлення до матері *(Ю. Яковлєв)*.

164 Складіть твір *(7–8 речень)* про ваші стосунки з родиною, користуючись поданими словосполученнями з дієприкметниками.

Прищеплений у дитинстві, вихований батьками, націлений на успіх, підтриманий родиною, захищений дорослими, усвідомлений вибір.

165 Випишіть із поетичних рядків Л. Костенко словосполучення з дієприкметниками. Назвіть дієслова, від яких утворено дієприкметники.

1. Мов тихий дзвін гірського кришталю, несказане лишилось несказанним. 2. Може, це вже через тисячу літ — я і не я вже, розбуджена в генах, тут на землі я шукаю хоч слід роду мого у плачах і легендах! 3. Отут я стою під замисленим небом на чорних вітрах світових веремій, і в сутичці вічній святого з ганебним світлішає розум зацькований мій. 4. Чуєш, роде мій, мій ріднесенький, хоч би вийшов хто хоч однесенький! Що ж це двері всі позамикані? Чи приїхали ж ми некликані?

5. Може, десь є лотоси і гінкго, тихі ріки і рожева даль — у краю неляканих фламінго, де росте неламаний мигдаль.

166 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *освíтлений — освíчений*.

Слово *освітлений* — дієприкметник. Означає якість предмета за дією «освітлювати», тобто на предмет падає світло, і він стає видимим: *Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні* (М. Трублаїні).

Слово *освічений* — прикметник. Означає «культурний; який має освіту»: *А хіба творці дум XVII століття не були освіченими для свого часу людьми?* (М. Рильський).

§ 19 *Не* з дієприкметниками

***Не* з дієприкметниками пишемо**	
разом	**окремо**
• Якщо дієприкметник у реченні виконує роль означення й не має при собі залежних слів: *Ненадіслана листівка лежить на столі.* • Якщо ***не*** входить до складу префікса ***недо-*** й означає неповну якість: *недописаний роман.*	• Якщо дієприкметник виконує роль означення й має при собі залежні слова: *Не надіслана (кому?) бабусі (коли?) вчасно листівка ще лежить на столі.* • При протиставленні: *Не написаний, а надрукований план лежав на столі.* • Якщо дієприкметник у реченні виконує роль присудка: *Листівка не надіслана.*

1. Сформулюйте правила написання ***не*** з прикметниками.
2. Порівняйте правопис ***не*** з дієприкметниками й прикметниками.
3. Які спільні та відмінні правила ви помітили?

167 Прочитайте текст. Випишіть іменники, прикметники, дієслова та дієприкметники, ужиті з ***не***. Поясніть правопис цих слів.

«Життя прожити — не поле перейти», «У житті — як на довгій ниві: усіляке трапляється». Глибока мудрість таїться в цих простих за формою, але далеко не простих за змістом народних висловах... Ви вже достатньо дорослі, щоб це зрозуміти.

Озирніться навкруги. Люди зустрічаються, закохуються, одружуються, народжують дітей — і це прекрасно. Усе, як у природі — весна,

літо, сонце... Але не лише гарна погода триває протягом року: трапляються дощі, грози, смерчі, а іноді й катастрофи — землетруси, цунамі. Гинуть цілі міста, страждають люди...

Так і в житті — не стямишся, як налетять «зливи», прикрі події зруйнують те, що будувалося роками. І якщо переживати природні катастрофи вас навчають змалечку, то з життєвими негараздами часто ми залишаємося сам на сам.

Сталося лихо — з тих чи інших причин (зазвичай ми їх і осягнути неспроможні) розлучаються найрідніші. Прикро... Як прийняти той факт, що не мислиме вами окремо, одне ціле — нероздільні батьки — захотіли жити окремо? Вас захоплює вир емоцій: почуваєтеся не захищеними, а начебто відкритими для ударів долі. Можливо, боїтеся, що тепер вам приділятимуть менше уваги, любові... Повірте, це не так: з ким би дитина не залишалася, попри всі неприємності, її люблять батьки, вона — бажана!

168 Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки.

(Не)зарослі чагарниками береги; (не)затоплена місцина; ще (не)забута образа; (не)здоланий народ; (не)прив'язаний звечора човен; ніким (не)торкана роса; (не)зіграна роль; (не)вирвані, а зрізані квіти; (не)допечений хліб; (не)знайдена відповідь; ці (не)забуті мрії; (не)висушене сіно; (не)добудований дім; (не)зачинене вікно; (не)доспівана пісня.

169 1. Складіть речення з поданими граматичними основами. Запишіть. Підкресліть присудки.

Вікно не зачинене, будинок не завершений, питання не вирішене, річ не знайдена, яблука не зірвані, кімната не прибрана, подвиг не забутий.

2. Перебудуйте речення так, щоб дієприкметники виконували роль означень. Запишіть ці речення.

3. Поясніть правопис ***не*** в обох варіантах речень.

170 Спишіть словосполучення, знявши риску. Підкресліть у кожному рядку зайве, на ваш погляд, словосполучення. Поясніть свій вибір.

1. Не/перевірений факт, не/зібрані кошти, не/надана пресі інформація.

2. Не/ввімкнене світло, не/сплачений рахунок, не/розігріта вранці їжа.

3. Не/випрасувана сестрою білизна, не/підписані директором документи, не/впроваджений винахід.

171 1. Спишіть речення, знявши риску.

1. Напевно, ніколи не вийде з моди писати прекрасні вірші про чуйне материнське серце, натруджені руки і не/доспані ночі. 2. Треба було перейти рівне, не/заросле й не/закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах *(М. Коцюбинський)*. 3. Данило зупинився, прислухався: хто ж це такий не/терплячий першим вийшов жнивувати? *(М. Стельмах)*. 4. Не/дістається Батьківщина в спадок. Вона — довічний не/відплатний борг *(В. Затуливітер)*. 5. За стародавніми церквами, будинками, стайнями, мощеними вуличками, монастирями живуть не/торкані букові ліси і не/орані гірські луки, наповнені птахами і звірами *(Т. Прохасько)*. 6. Ах, яка це не/вгамовна пташка — в грудях серце! Все співати б їй! *(Є. Плужник)*.

2. Складіть і запишіть з ужитими у вправі *(5 на вибір)* дієприкметниками такі речення, в яких частка ***не*** із цими дієприкметниками пишеться окремо.

172 Прочитайте уривок із вірша Лесі Українки. Випишіть виділені слова й поясніть правопис ***не*** з ними.

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет **нещасний**,
Тільки мав талант до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла урода гожа.
Хоч **не був** він теж поганий,
От собі — людина Божа!

Той співець — та що робити!
Видно, правди не сховати,
Що **не був** співцем поет наш,
Бо зовсім **не вмів** співати.

173 1. Прочитайте текст, додаючи до виділених слів ***не***.

Розлучення батьків — серйозне випробування для вас. У такий **легкий** момент ви маєте допомогти їм, підтримати: повірте, їм також боляче. І якщо з часом у родину прийде вітчим чи мачуха, **поспішайте** з висновками, спробуйте придивитись. Можливо, мамі або татові усміхнулася доля. Варто уникати **зважених** дій. **Бажані** для вас люди можуть виявитися близькими, рідними.

2. Поясніть правопис слів з ***не***.

Мудре слово

- Крізь образи і розлуки печаль дітей знов нас пече: їм треба материнські руки, їм треба батьківське плече *(В. Крищенко)*.
- Ти можеш бути генієм, героєм, але що ти за людина, судять по тому, як ти розмовляєш з матір'ю *(За Д. Чередниченком)*.
- Я домагався, щоб у кожної дитини в серці найрадіснішим, найдорожчим, найсвятішим були мати, батько, брати, сестри, друзі *(В. Сухомлинський)*.

174 Прочитайте текст. Складіть речення зі словами *розбе́щений — розпе́щений*.

Розбещений — морально зіпсований, з поганими звичками, вередливий, неслухняний. — *До речі, про твоїх дітей. Розбестив їх так, що вони тільки шкоду людям роблять* (А. Шиян).
Розпещений — той, якого розпестили надмірною увагою, розніжений: *Мене від діда силоміць відобрали, кажучи, що дід дуже мене розпестили й нічого доброго не навчили* (М. Черемшина).

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ДІЄПРИКМЕТНИК»

Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*

Схема розбору дієприкметника як особливої форми дієслова

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (форма дієслова).
3. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
4. Стан (активний чи пасивний).
5. Вид (доконаний і недоконаний).
6. Час (теперішній і минулий).
7. Рід (в однині), число, відмінок (визначається за родом, числом і відмінком іменника, з яким узгоджений дієприкметник).
8. Синтаксична роль (виконує функцію означення і присудка).

Зразок розбору дієприкметників, використаних у реченні

*Повітря було **насичене** вологою, терпкими запахами **оживаючого** коріння й молодого листя* (М. Чабанівський).

Насичене — дієсл. (дієприкм.), почат. ф. — насичений, пасив., докон. в., мин. ч., серед. р., одн., Н. в., присуд.

Оживаючого — дієсл. (дієприкм.), почат. ф. — оживаючий, актив., недокон. в., теп. ч., серед. р., одн., Р. в., означ.

Дієприкметниковий зворот відокремлюється	
Якщо стоїть після означуваного слова	*Через балконні двері в кімнату ллється вечірнє повітря, напоєне пахощами літнього саду* (М. Коцюбинський).
Якщо стосується особового займенника	*Дивився [Юрко] на батька, і йому стало жаль його, завчасно постарілого, спрацьованого* (Б. Харчук).
Якщо стоїть перед означуваним словом і має додатковий обставинний відтінок (до нього можна поставити питання *чому? за якої умови? незважаючи на що?)*	*Не лякані ніким у цій напівдикій лісовій річечці, в'юни допливали мало не до ніг Марка* (А. Колісниченко).
Якщо стоїть перед означуваним словом і відділений від нього іншими членами речення (особливо присудком)	*Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна* (М. Стельмах).
Дієприкметниковий зворот не відокремлюється	
Якщо стоїть перед означуваним словом (не має обставинного відтінку й означуване слово — не особовий займенник)	*Омиті росами квітки розтулюють повіки* (В. Сосюра).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

175 Виберіть правильну відповідь.

1. Правильне визначення дієприкметника наведено в рядку
- **А** Дієприкметник — це самостійна частина мови, яка поєднує ознаки дієслова й прикметника.
- **Б** Дієприкметник — це особлива форма дієслова.
- **В** Дієприкметник — це особлива форма дієслова, що поєднує ознаки дієслова й прикметника.

2. Усі слова є дієприкметниками в рядку
- **А** притихлий, вимитий, високий
- **Б** скоєний, знаючий, тертий
- **В** похилий, зляканий, загадковий

3. Усі дієприкметники недоконаного виду подані в рядку
- **А** висвітлений, знаючий, збудований
- **Б** синіючий, сидячий, залишений
- **В** співаючий, падаючий, діючий

4. Усі дієприкметники пасивного стану наведені в рядку

А змелений, виконуючий, зволожений

Б схвалений, зварений, намальований

В почорнілий, знесилений, зніяковілий

5. Дієприкметники відмінюються як

А прикметники м'якої групи

Б прикметники твердої групи

В прикметники мішаної групи

6. Дієприкметник у реченні виконує функції

А означення й додатка

Б означення й підмета

В означення й присудка

7. У реченні *Сонце повільно котилося у високому небі, і його жаркі промені безжально палили* ***поріділий*** *степ* (Ю. Мушкетик) виділене слово є

А активним дієприкметником минулого часу доконаного виду, що виконує роль означення

Б активним дієприкметником теперішнього часу недоконаного виду, що виконує роль присудка

В пасивним дієприкметником минулого часу недоконаного виду, що виконує роль присудка

8. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від основи дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів

А *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*

Б *-ськ-, -цьк-, -зьк-*

В *-т-, -ен-, -єн-, -н-*

9. Дієприкметник разом із залежними словами утворює

А дієприкметниковий вислів

Б дієприкметникове сполучення

В дієприкметниковий зворот

10. Усі слова є дієприкметниками й пишуться з одним ***н*** у рядку

А невпізна́(нн, н)ий, непі́зна(нн, н)ий, стара́(нн, н)ий

Б напи́са(нн, н)ий, недото́рка(нн, н)ий, неоці́не(нн, н)ий

В неоціне́(нн, н)ий, недоторка́(нн, н)ий, поса́дже(нн, н)ий

11. Помилка у вживанні розділових знаків у реченні

А Несказане лишилось несказанним *(Л. Костенко)*.

Б Як іноді просте, звичайне слово сказане доречно вміє людину зробити щасливою *(Є. Божик)*.

В Ніхто не годен вищі барви вбити, даровані мені святим чуттям *(Т. Северинюк)*.

12. Дієприкметник із часткою ***не*** пишеться окремо в рядку

А не/продумана відповідь

Б не/зламане вітром дерево

В не/розгадана таємниця

176 Прочитайте зашифроване речення. Запишіть його, розставляючи розділові знаки. Розберіть дієприкметник як частину мови.

177 Напишіть міні-твір на тему «Нащо й ліпший клад, коли в сім'ї лад» *(Народна творчість)*, використавши: а) активні та пасивні дієприкметники; б) речення з відокремленим дієприкметниковим зворотом; в) речення, де присудок виражений дієприкметником.

ДІЄПРИСЛІВНИК (ФОРМА ДІЄСЛОВА)

У цьому розділі йтиметься про особливу форму дієслова — дієприслівник. Висловлюючи думку, ми часто називаємо не одну, а дві дії якогось одного предмета. Дієприслівник ніби супроводжує основну дію, допомагає стисло передати думку, урізноманітнює синтаксис. Вправи цього розділу присвячено темі «Я і школа».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Вид дієприслівника**
  доконаний *(пофарбувавши, застерігши)*
  недоконаний *(створюючи, граючи)*

- **Час дієприслівника**
  теперішній *(телефонуючи, гортаючи)*
  минулий *(згадавши,побачивши)*

- **Дієприслівниковий зворот**
  Прийшовши до школи, ми побачили багато квітів.

§ 20 Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

Дієприслівник — це особлива незмінна форма дієслова, яка, пояснюючи присудок *(основну дію)*, називає додаткову дію і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

особлива незмінна форма дієслова, яка, пояснюючи присудок (основну дію), називає додаткову дію

відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

ДІЄПРИСЛІВНИК
ідучи, пишучи, перебуваючи, стрибаючи, зміцнівши, намалювавши, упоравшись

Ознаки дієслова
- категорія виду: доконаний *(прочитавши)* і недоконаний *(читаючи)*;
- час *(лише два)*: теперішній *(утворюючи)* і минулий *(утворивши)*;
- може мати залежні слова: *вертаючись додому, втомившись на тренуванні, оглядаючи краєвид*

Ознаки прислівника
- незмінюваність;
- у реченні виконує синтаксичну роль обставини *(сказав, поквапившись)*

Додаткова дія, названа дієприслівником, завжди стосується того самого предмета *(підмета)*, що й основна дія, названа дієсловом-присудком.

Дієприслівник разом із залежними словами утворює ***дієприслівниковий зворот***, який виконує синтаксичну роль обставини.

178 Прочитайте речення. Накресліть і заповніть таблицю за зразком.

1. Залізо іржавіє, не знаходячи собі застосування, стояча вода цвіте, а на холоді вкривається кригою, розум же людини, не знаходячи собі застосування, хиріє *(В. Сухомлинський)*. 2. Птахи, вириваючись у сизі присмерки степу, не могли залітати дуже далеко і високо *(Гр. Тютюнник)*. 3. Сонце, зупинившись у зеніті, палить землю вогняними промінням *(М. Хвильовий)*. 4. Сніг іде і, сяйво розсіваючи бліде, зволожує афіші і обличчя *(І. Жиленко)*. 5. Забувши сміх, і примовки, і жарти, ми слухали, схилившися на парти *(А. Малишко)*.

Зразок

№ речення	Предмет, що виконує основну і додаткову дію (підмет)	Основна дія, яку називає дієслово-присудок	Додаткова дія, яку називає дієприслівник
1.	залізо розум	іржавіє хиріє	не знаходячи не знаходячи
2.			

Дієприслівники легко знайти в тексті й відрізнити від інших форм дієслова за суфіксами ***-учи (-ючи), -ачи (-ячи), -ши, -вши***, до яких може приєднуватись ***-ся*** (рідше ***-сь*** у поетичних творах).

179 Прочитайте речення. Випишіть дієприслівники.

1. Не вбивши ведмедя, не діли шкуру *(Народна творчість)*. 2. Хо, втиснувшись за доктором, причаївся в куточку *(М. Коцюбинський)*. 3. Ідучи по землі, ми наступаємо на мурашник, забуваючи, що це ціла цивілізація зі своїм устроєм, порядками, законами *(С. Гокінг)*. 4. Пройшовши кілометрів з десять лісом та полями, хлопці підійшли до кількох хат поблизу моста *(Ю. Горліс-Горський)*. 5. Збери всередині себе свої думки, шукаючи в собі самому справжніх благ *(Г. Сковорода)*. 6. «Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав» *(Ю. Мушкетик)*. 7. Перехилившись через поруччя, Ігор зауважив біля прибудови, у якій тримали старі декорації, постать у сірій туніці *(О. Ірванець)*. 8. Друзі Гаррі та Герміони, збившись докупи біля підніжжя сходів, голосно й схвильовано обговорювали пригоду Геґріда, свідками якої вони стали *(Дж. К. Ролінг)*.

180 1. Спишіть текст. Виділіть у дієприслівниках суфікси.

Ранковий вітерець

Була тиха літня ніч. Усе спало. І вітерець заснув, прилігши під кущем верболозу. Та ось запалала ранкова зірниця. Прокинувшись, вітерець вибіг із-за куща.

Побіг берегом ставка, збудивши очеретину. Загойдавшись, зашепотіла очеретина. А на ній спав метелик. Прокинувся й метелик. Полетів до села... Уже й на ранкову зорю займається. Ось уже й сонечко скоро зійде. Прилетів метелик до троянди. Сів на квітку, прокинулась вона, поглядаючи навколо себе, й здивувалася: аж уже і сонечко світить! *(За В. Сухомлинським)*.

2. Підкресліть дієприслівники *(відповідно до їх синтаксичної ролі)* із залежними словами.

Із книжки про етикет за столом:

«Виделка з чотирма зубцями — для гарніру, виделка з трьома зубцями — для м'яса, виделка з двома зубцями — для риби, виделка з одним зубом — це ніж».

181 Прочитайте текст. Які дієслівні форми є незмінними? Знайдіть їх у тексті та випишіть.

Що відбувається на уроці?

Ти сидиш спокійно, не розмовляючи, але не можеш зосередитися. Думки в тебе різні: про вчорашній фільм, про суперечку з батьками, про плани на вечір, про майбутній день народження. А треба стежити за поясненням учителя. Не можна залишатися трохи уважним, трохи зосередженим, трохи налаштованим на роботу. Не зрозумівши нової теми сьогодні, завтра ти вже будеш почуватися зайвим на уроці. Адже кожна нова інформація з будь-якого предмета базується на попередніх знаннях.

То як примусити себе бути уважним?

Слухаючи наказ командира в армії, підлеглі стоять струнко. М'язи напружені, людина зібрана — увагу загострено. Отже, бажаючи бути уважним на уроці, зроби найпростіше: сядь рівно, зберися, прийми відповідну позу, налаштуйся слухати.

182 Прочитайте дієприслівники. Випишіть дієприслівники доконаного виду.

Задивляючись, запитуючи, граючись, осмисливши, оволодівши, маючи, порадившись, шукаючи, проаналізувавши, ріжучи, читавши, прочитавши.

183 Перегляньте формулювання завдань до вправ, уміщених у цьому підручнику. Випишіть 7–9 завдань, у яких використані дієприслівники.

Мудре слово

- Є два слова, які я викинула б з усіх словників на всіх мовах, — це «смерть» і «запізно» *(І. Вільде)*.
- Учителю, стою перед тобою, малий, вчарований до німоти *(Д. Павличко)*.
- Школа — як неспокійний, гомінкий вулик: гуде, шумить, сповнений дитячим галасом *(І. Цюпа)*.

184 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання слів і висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
усвідомлюючи	~~віддаючи собі звіт~~
чинні правила	~~діючі правила~~
дійові особи	~~діючі особи~~
складати іспит (екзамен)	~~здавати екзамен~~
численний	~~багаточисленний~~
переважна частина	~~переважаюча частина~~

§ 21 Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення

Категорію виду мають усі форми дієслова. Дієприслівники бувають недоконаного і доконаного виду.

Дієприслівники ***недоконаного виду теперішнього часу*** означають додаткову дію, одночасну з основною, і відповідають на питання *що роблячи?*: *Прозоре листя прострілювали косі промені сонця, утворюючи ефектну картину.* (Промені прострілювали й одночасно утворювали картину).

Дієприслівники ***недоконаного виду минулого часу*** означають додаткову дію, яка відбувалася в минулому одночасно з основною, і відповідають на питання *що робивши?: Писавши листи, він завжди згадував свого першого вчителя, який бився над його каліграфією.* (Він писав і згадував).

Дієприслівники ***доконаного виду минулого часу*** називають додаткову дію, що відбулася перед основною або одночасно з нею, і відповідають на питання *що зробивши?*: *Людські думки, покинувши домівки, шугають невидимими птахами* (К. Міщенко). (Думки спочатку покинули домівки і шугають).

185 Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники, позначаючи вид і час.

Край лісу таємничо біліють стовбури осик та беріз. Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі. Туман на озері білими хвилями прибиває до чорних хащів; очерет перешіптується з осокою, сховавшись у млі.

З гущавини вибігає Мавка, біжить прудко, мов утікаючи; її волосся розвіялось, одежа розмаялась. На галяві вона спиняється, оглядаючись, притуляє руки до серця, далі кидається до берези і ще раз зупиняється *(За Лесею Українкою)*.

186 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова.

Поверталися з лісу, коли вже смеркалося. Увімкнувши світло, їхали обережно, щоб не шкопиртнутися в піску і не розгубити лісових дарів.

Над головою тьмяно мерехтіли освітлені верхів'я дерев: уже догорала вечірня зоря. У вибалку, що біля Довгого бору, зупинилися. Спостерігали, як зникають за чорними горами останні промені червоного сонця, заливаючи позолотою легкі хмаринки. На небі засвічувалися тремтливі зорі. А на узліссі запала тиша — ні шелесту дерев, ні щебету пташок. Лиш полем пролопотіла пара гладких зайців, мелькаючи білими куцими хвостиками *(За С. Хаврусем)*.

2. Укажіть форму і вид виписаних дієслів.

Творення дієприслівників

Дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу	Дієприслівники доконаного виду минулого часу
ТВОРЯТЬСЯ	
від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів: ***-учи (-ючи)*** — від дієслів I дієвідміни: пиш уть — пишучи, слуха ють — слухаючи; ***-ачи (-ячи)*** — від дієслів II дієвідміни: бач ать — бачачи, кресл ять — креслячи	від основи інфінітива дієслів доконаного (рідко недоконаного) виду за допомогою суфіксів ***-ши*** (після основи на приголосний звук): *біг ти — бігши;* ***-вши*** (після основи на голосний звук): *писа ти — писавши,* *слуха ти — слухавши,* *зна ти — знавши*

Дієприслівники можуть утворюватись і від зворотних дієслів на ***-ся (-сь)***. Афікс ***-сь*** зберігається: *слуха ються — слухаючись, запізни тися — запізнившись.*

187 Спишіть текст. Позначте в дієприслівниках суфікси, за допомогою яких вони утворені.

Прохолодний вітерець, увірвавшись в кімнату через незачинену кватирку, легким дотиком розбудив Оленку. Трохи поніжившись під теплою ковдрою, дівчинка встала й підійшла до вікна. Надворі панувала осінь, грайливо танцюючи в повітрі, манило до себе яскраве кленове листя... Оленка швидко вдягнулася і, не викликаючи ліфт, сходами побігла вниз. Опинившись за хвилину на подвір'ї, вона глибоко вдихнула свіже

ранкове повітря, повільно підійшла до старого могутнього клена. Там, наспівуючи осінню мелодію, тихо шурхотіли різнокольорові листочки *(За І. Шаталовою)*.

Добірні зерна мови

Пускати слова на вітер — не дотримувати слова.

Бабуся. В українській мові ви можете почути багато усталених висловів зі словом *вітер*. До них звертаються, коли треба влучно сказати про чийсь характер, поведінку.

Дмитрик. Я знаю такий вислів: *пускати слова на вітер*.

Яся. На вітер, здається, можна пускати тільки повітряного змія.

Бабуся. Можна на вітер пускати й гроші, тобто витрачати їх даремно. Можна і слова, які вітер ніби розвіює, і їх забувають.

Дмитрик. І тоді вже невідомо, чи давав хтось слово, чи обіцяв щось зробити...

Яся. Я зрозуміла! Не дотримав слова, не виконав обіцяного — пустив слова на вітер.

Бабуся. Отож учіться не пускати слова на вітер, а тримати слово.

188 Утворіть і запишіть дієприслівники недоконаного виду теперішнього часу від поданих дієслів. Позначте в дієприслівниках суфікси.

Співають, заглядають, пасуться, кричать, розмовляють, спілкуються, ходять, злітають, недолюблюють, сидять, шкодять, наголошують, тримаються, порівнюють, вдивляються, хиляться.

189 1. Прочитайте текст. Випишіть дієслова у формі інфінітива.

Найкраща пора життя — шкільна. Мені подобається ходити в школу, тут я можу поспілкуватися зі своїми однолітками, а також дізнатись багато цікавого, що знадобиться мені для дорослого життя. Школа дає можливість відкрити свої таланти і показати себе з різних сторін. Думаю, усі здогадалися, що це — моя рідна школа *(Мазур Олена, 7-Б клас)*.

2. Утворіть від виписаних слів дієприслівники минулого часу. Визначте вид утворених дієприслівників.

190 Упишіть за зразком у порожні клітинки частини слова, щоб вони були продовженням запису в жовтих клітинках і початком запису в рожевих клітинках.

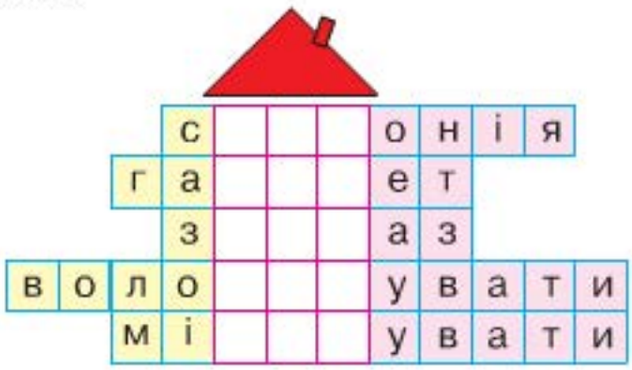

Зразок

с	п	и	с	а	т	и

2. До записаних слів доберіть *(де можливо)* спільнокореневі дієприслівники.

191 1. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви і знімаючи риски.

Правила ефективного запам'ятовування

Бажаюч.. знати і запам..ятати мат..ріал на/довго, заучуй його з бажан..ям. Засвоюй тексти, повторююч.. їх не/великими шматками. Кращ.. вчити по 1 годині 7 днів, ніж 7 годин поспіл.. за 1 день. Установлююч.. послідовніст.. підг..товки уроків, урахуй, що після мат..мат..ки кращ.. вчити історію, після фізик.. — літ..ратуру, адже пам..ять люб..ть к..нтраст.

Запам..ятовуй будь/що, записуюч.., малююч.. схеми, графіки, з..бражуюч.. кар..катури, порівнюю.. з тим, що знав раніше, тоб/то — дій! Отримавш.. у вівторок завдан..я на п..ятницю, вивчи од/разу, не ч..каюч.. ч..твер..а — тоді тільки повтор..ш.

З/рідка викор..стовуюч.. штучні прийоми (мнемотехніку), полегш..ш запам'ятовуван..я. Кол..ори спектра, на/приклад, доп..може не/забути фраза: «Ч..пурний пузатий жук з..їв барвистий свіжий фрукт» *(За Т. Барабаш)*.

2. Визначте час і вид використаних у тексті дієприслівників. Обґрунтуйте поставлену кінцеву голосну в дієприслівниках.

192 1. Подивіться уважно на малюнок *(протягом однієї хвилини)*.

2. Закрийте підручник і запишіть у зошиті назви предметів, які були зображені на малюнку.

Опрацювання результатів тесту

- Якщо ви записали від 1 до 5 слів, то вам треба серйозно попрацювати над розвитком образної пам'яті й уваги.
- Якщо вам удалося відтворити 6 і більше зображень, то ваша увага й образна пам'ять у нормі.

3. Утворіть речення із записаними словами, використавши дієприслівники доконаного і недоконаного виду.

Мудре слово

- Запам'ятовувати вміє той, хто вміє бути уважним *(Б. Франклін)*.
- Більше забувається, як пам'ятається *(Народна творчість)*.
- На пам'ять свою скаржиться кожен, а на розум ніхто *(Народна творчість)*.

193 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
зважаючи на викладене	~~в силу викладеного~~
уживши заходів	~~прийнявши міри~~
узявши участь	~~прийнявши участь~~
зазнавши невдачі	~~потерпівши невдачу~~
поставивши (напнувши) намет	~~розбивши намет~~

§ 22 Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові

Дієприслівник разом із залежними словами утворює ***дієприслівниковий зворот***. Дієприслівниковий зворот, як і окремий дієприслівник, у реченні виступає обставиною. В усній мові й одиничний дієприслів-

ник, і дієприслівниковий зворот, як правило, виділяються паузами, а на письмі відокремлюються комами. Відокремлення дієприслівникового звороту (на відміну від дієприкметникового) не залежить від його позиції в реченні: *Над сріблом води лісової, знімаючись, щиглик дзвенів* (М. Рильський). *Радіючи доброму слову, біжить, як мала дитина* (Б. Лепкий). *Собака лежав на животі, витягнувши передні лапи, і слухав* (М. Слабошпицький).

194 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з дієприслівниками. Поясніть уживання розділових знаків при відокремленні дієприслівникових зворотів та одиничних дієприслівників.

Ми ганебно втікали, а нам у спини, у потилиці гупали сніжки ворожих вояків. Тоді Віктор Михайлович, який стояв саме на ґанку, не витримав. Скинув пальто, метнувся нам навперейми.

— Ану, хлопці, за мною!

Схопив грудку снігу і перший побіг назустріч «ворожому війську». Бігли ми за нашим учителем так дружно, що шестикласники після короткої сутички кинулись навтікача.

— Стійте, хлопці, лежачих не б'ють! — підняв Віктор Михайлович руку, коли ми, загнавши ворогів у приміщення, поривалися добити їх у коридорі. Із захопленням дивилися ми на свого класного керівника, з ніг до голови заліпленого снігом. Бо шестикласники, одбиваючись, у першу чергу намагалися поцілити в нашого командира.

Віктор Михайлович, звертаючись, називав нас не дітьми, не товаришами, а просто хлопцями і дівчатами, як своїх молодших друзів. І це страшенно нам подобалось *(За А. Дімаровим)*.

2. Розкажіть про ваші стосунки з учителями, використовуючи подані словосполучення.

Побачивши вперше, пояснюючи нову тему, разом готуючись до шкільного свята, запізнившись на урок, добре підготувавшись, розуміючи своїх учнів.

195 1. Спишіть текст, відокремлюючи дієприслівники та дієприслівникові звороти, які підкреслені в тексті.

Я теж кілька разів стояв у кабінеті завуча і відчував там себе препогано. Павло Степанович мав звичку довго «не помічати» викликаного учня.

Стоїш, було, коло дверей переступаючи з ноги на ногу в смертельній нудьзі а Павло Степанович нахиливши велику посивілу голову щось пише та й пише, і тільки чутно, як рівномірно скрипить перо виводячи чіткі строгі літери. Урешті зведе голову, гляне на тебе і коротко кине:

— Ну?

І ти переминаючись скліпуючи шморгуючи ковтаючи закінчення слів починаєш белькотати про Вальку, яка пробігла мимо тебе, і про ногу, яка візьми та й простягнися їй на дорозі!.. *(За А. Дімаровим)*.

2. Перебудуйте речення, замінивши дієприслівники дієсловами. Який текст вам більше подобається? Чому?

196 1. Складіть і запишіть речення, використавши слова з таблиці.

Предмет	Основна дія	Додаткова дія
навчання	проходить	залишаючи
однокласники	зустріли	радіючи
я	пишу	сподіваючись
усі	чекають	мріючи
дзвінок	лунає	кличучи
ми	сміємось	згадуючи

2. Поясніть розділові знаки в записаних реченнях.

У деяких випадках одиничні дієприслівники і дієприслівникові звороти не відокремлюються.

Не відокремлюються	Приклади
1. Дієприслівникові звороти, якщо вони виступають однорідними членами до невідокремлених обставин	*Усі з радісним галасом і випереджаючи один одного побігли вітати переможців.*
2. Дієприслівникові звороти фразеологічного типу, якщо вони стоять безпосередньо після присудка	*Дівчата бігли не чуючи ніг.*
3. Дієприслівникові звороти, які за змістом тісно пов'язані з дієсловом-присудком	*Це креслення слід виконувати користуючись циркулем.*
4. Одиничні дієприслівники, якщо вони стоять після присудка і вказують на спосіб дії (відповідають на питання *як? яким способом?)*	*Співають ідучи дівчата, а матері вечерять ждуть* (Т. Шевченко).

Примітка. Якщо два і більше однорідних дієприслівникових зворотів зв'язані сполучником, між ними кома не ставиться: *Весняний вітер нетерпляче зітхає, оббігаючи узлісся та розвіваючи гілля плакучій березі* (Леся Українка).

Сніговик

Перехожий у парку звертається до дітей, що ліплять сніговика:
— Чи не холодно вам, діти?
— Нам — ні, а Грицеві, мабуть, так.
— А хто з вас Гриць?
— Гриць той, що в сніговику захований.

197 Спишіть речення, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Айвенго отямившись обвів мутним поглядом покої і хвилюючись запитав, чи не в Палестині він знову *(За В. Скоттом)*. 2. Я тебе шукаю не шукаючи — по стежинам росяним не ходячи *(Л. Батюк)*. 3. «І Колесник прийшов!» — уголос вимовив Лошаков до сусіди струснувши плечима *(Панас Мирний)*. 4. Пішов козак сумуючи нікого не кинув *(Т. Шевченко)*. 5. Вранішнє сонце бігло аж підплигувало попереду автобуса що мчав до Гуляйполя обганяючи травневий вітерець *(Л. Геньба)*. 6. Співають ідучи дівчата а матері вечерять ждуть *(Т. Шевченко)*.

198 Складіть і запишіть речення з поданими фразеологічними зворотами. Поясніть розділові знаки.

Не переводячи духу; прикусивши язика; не чуючи ніг; не закриваючи рота; не покладаючи рук; склавши руки; не піднімаючи голови; не стуливши очей; спустивши рукави; очей не зводячи.

199 1. Прочитайте текст.

Зустріч в автобусі

ДІЙОВІ ОСОБИ:
Він — учень дев'ятого класу.
Вона — учителька з його школи.
Маршрутний автобус. Ранок, година «пік».

Він зайшов на кінцевій зупинці, зручно вмостився в кріслі. Вона ледве втиснулася на наступній зупинці, стоїть біля нього на одній нозі, але не падає — нікуди. Він помічає її, швидко відводить погляд, виймає книжку і починає уважно читати. Вона впізнає його, та не подає виду. Її важка сумка боляче тисне на його коліно. Він, страждаючи, розмірковує: «Сказати, щоб забрала сумку? Вона ж у нас уже не викладає...». Та раптом опалила думка: «А якщо її пришлють на заміну? Ні, краще потерплю». І знову впирається в книжку задумливим поглядом.

Голос. Громадяни, приготуйте квитки для контролю!

Він метушливо риється в кишенях, потім втягує голову в плечі. Вона, пред'являючи свій проїзний, здогадується: «Здається, у нього немає

квитка. Але він — наш учень, мені ж соромно буде!» Швидко знаходить у сумці старий талон, компостує його і тихо опускає йому на коліна.

Він (весь червоний, схоплюється з місця). Спасибі. Сідайте, будь ласка!

Голос водія. Наступна зупинка — школа...

Мораль: Шановні учні! Купуйте і своєчасно компостуйте талони. Тоді у вас не буде приводу покидати насиджене місце, і ви, сидячи, спокійно доїдете до потрібної зупинки *(За В. Дворецькою)*.

2. Випишіть речення, у яких уживаються дієприслівники та дієприслівникові звороти, переробивши їх *(ніби це ви були свідком історії в автобусі)*.

3. Запишіть свою «мораль» до цього твору. Мабуть, ви помітили, що «мораль» В. Дворецької має іронічний підтекст?

Мудре слово

- Дивно влаштована людина — вона засмучується, втрачаючи багатство, і залишається байдужою, спостерігаючи, як безповоротно линуть дні її життя *(Абу-ль-Фарадж)*.
- Права без обов'язків — то сваволя. Ніхто не має більшої любові, як той, що душу поклада за друзів *(Леся Українка)*.
- Де общеє добро в упадку, забудь отця, забудь і матку — лети повинність ісправлять *(І. Котляревський)*.

200 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
Працювати, незважаючи на дощ	~~Працювати, не дивлячись на дощ~~
Кажучи по суті	~~Говорячи по суті~~
Відчиняючи двері	~~Відкриваючи двері~~
Запевняючи вас	~~Завіряючи вас~~

§ 23 *Не* з дієприслівниками

Правопис ***не*** з дієприслівниками слід вивчати за тими ж правилами, що й написання ***не*** з усіма формами дієслова *(крім дієприкметника)*.

201 На основі інформації з рубрики «Запам'ятаймо» і правила на с. 70 («***Не*** з дієсловами») сформулюйте правило написання ***не*** з дієприслівниками. Запишіть його.

202 Спишіть речення. Поясніть написання ***не*** з різними формами дієслова.

1. Коли любиш Батьківщину, влада не має великого значення *(В. Голобородько)*. 2. Незаймані гущавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела *(М. Гоголь. Переклад М. Рильського)*. 3. Вечорів оксамити, мов щастя прибій... Як тебе не любити, Києве мій! *(Д. Луценко)*. 4. Я зазвичай писав, не думаючи, що колись мої вірші стануть піснями *(М. Луків)*. 5. Як я малим збирався навесні піти у світ незнаними шляхами, сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками *(Д. Павличко)*.

203 Спишіть народні вислови, розкриваючи дужки.

1. (Не)спитавши броду, не лізь у воду. 2. (Не)подумавши і кілочка (не)витягнеш. 3. На віку — як на довгій ниві: (не)пройдеш, ніг (не)поколовши. 4. (Не)хвали кашу, коли просо (не)посіяне. 5. (Не)має такого дерева, щоб на нього птиця (не)сіла. 6. (Не)говори пишно, щоб тобі на зле (не)вийшло. 7. Ніхто так часто (не)впевнює про свою «правду», як брехун. 8. Давши слово — держись, (не)давши — кріпись.

204 Спишіть текст, утворивши з неозначеної форми дієслова, поданої в дужках, дієприслівники.

Великий Гете писав: «Ці добрі люди і не підозрюють, яких зусиль треба докласти, щоб навчитися читати. Я сам використав на це вісімдесят років, і однак не можу сказати, що досяг мети». Більшість людей звикли, самі того (не помічати), читати текст двічі. Це робить читання повільним і заплутаним. Не варто перечитувати кожне речення, (не дочитати) весь абзац. У кожному тексті є слова, які «підштовхують» просуватися далі, «попереджають» про зміни. (Не навчитися) користуватися такими словами, ви не зрозумієте зміст прочитаного.

205 Спишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Обґрунтуйте свій вибір.

1. (Не)зробивши, (не)знаючи, (не)навидячи.
2. (Не)доївши, (не)писавши, (не)зчувшись.
3. (Не)погодившись, (не)перевіривши, (не)воливши.
4. (Не)хтуючи, (не)притомнівши, (не)пізнавши.
5. (Не)дійшовши, (не)покоячи, (не)помічаючи.

206 Утворіть і запишіть речення з поданими дієприслівниками.

Недосипаючи, недочувши, недописавши, не достукавшись, не дочекавшись, недолюблюючи.

207 Скориставшись матеріалом підручника, підготуйте усну доповідь на лінгвістичну тему «Написання ***не*** з усіма формами дієслова». Доповідь прокоментуйте власними прикладами.

Мудре слово

- Вік живи — вік учись *(Народна творчість)*.
- Не всякий, хто читає, в читанні силу знає *(Народна творчість)*.
- Від науки голова не болить *(Народна творчість)*.
- Ніхто вченим не родиться *(Народна творчість)*.
- Є два різновиди книжок. Одні прикрашають життя, другі — квартиру *(З газети)*.

208 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
не підбиваючи підсумки	~~не підводячи підсумки~~
не давши згоду	~~не відповівши згодою~~
не здобувши перемогу	~~не одержавши (отримавши) перемогу~~
не гаючи часу	~~не втрачаючи часу~~
не напускаючи туману	~~не наводячи тінь на тин~~

209 Прочитайте текст. Перебудуйте речення з однорідними присудками, замінивши одне з дієслів дієприслівником. Запишіть перебудовані речення.

Записка

— Хлопці, не розходитись! — став на дверях сьомого класу Сашко Бурлаченко. — Є бойове завдання. Дівчат не стосується. Нашому класному передали записку. Слухайте!

«Шановний Іване Петровичу!

Пришліть, будьте ласкаві, двох хлопців зі свого класу сьогодні до мене. Терентій Каленикович».

— Чого ж йому треба?

— У тім-то й заковика, що невідомо, — пояснював Сашко. — Зараз осінь. Роботи — навалом. Мабуть, картоплю копати.

— Ще чого, — невдоволено забурчав Ігор. — Ми оно і в себе не викопали.

— А я корову мушу пасти, — похопився Олег.

— Я теж не можу, — мовив Андрій, — мені в дитсадок за малим скоро.

Так само пояснили свою зайнятість і відпали інші учні.

— Е ні, хлопці, — обурився і змінив тон Сашко. — Підемо всі гуртом.

Дід Терентій не звернув уваги на пісні обличчя семикласників і страшенно зрадів.

— Ого, ціла гвардія. Ганно, бач, яких маємо гостей?

— Та ми, — зніяковіли гості, — ми на поміч прийшли.

— На яку поміч? Я ж про сливки писав. Так зародили рясно! Ото я й надумав пригостити вас.

Хлопці намагалися не дивитись одне на одного і рушили в сад. Вони дякували й віднікувались. Та дід їх не слухав. А сливи до рота самі просились *(За С. Павленком)*.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ДІЄПРИСЛІВНИК»

Дієприслівник — це особлива незмінна форма дієслова, яка називає додаткову дію або стан, що супроводить основну, виражену дієсловом-присудком, і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*

Поодинокі дієприслівники і дієприслівникові звороти здебільшого виділяються в усній мові паузами, а на письмі відокремлюються комами.

Схема розбору дієприслівника як особливої форми дієслова

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (форма дієслова).
3. Вид (доконаний і недоконаний).
4. Час (теперішній і минулий).
5. Синтаксична роль (обставина).

Зразок розбору дієприслівника, використаного в реченні

*У світ широкий іди, не **знаючи** про спокій* (М. Рильський).
Знаючи — дієсл. (дієприсл.), недокон. в., теп. ч., обстав.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

210 Знайдіть правильну відповідь.

1. Дієприслівник — це
- **А** самостійна частина мови
- **Б** особлива змінна форма дієслова
- **В** особлива незмінна форма дієслова

2. Правильно визначено граматичні ознаки дієприслівника у рядку
- **А** вид, час, може мати залежні слова, незмінний, виконує роль означення
- **Б** вид, час, може мати залежні слова, незмінний, виконує роль обставини
- **В** вид, час, рід, незмінний, виконує роль присудка

3. Усі дієприслівники недоконаного виду в рядку
А сидячи, лежачи, поставивши
Б розуміючи, бажаючи, вибачившись
В граючись, порівнюючи, змінюючись

4. Дієприслівник має ознаки таких частин мови
А дієслова і прикметника
Б дієслова і прийменника
В дієслова і прислівника

5. Дієприслівник *навчаючи* утворено від дієслова
А навчати
Б навчають
В навчити

6. Усі слова є дієприслівниками в рядку
А переможений, перемагаючий, перемагаючи
Б думаючи, думавши, задумавшись
В маючи, маючий, мавши

7. Усі слова з ***не*** пишуться окремо у рядку
А не/прибігаючи, не/волячи, не/вивчивши
Б не/дооцінюючи, не/хтуючи, не/навидячи
В не/встигаючи, не/погодившись, не/довірившись

8. Відокремлений дієприслівниковий зворот є в реченні
А Сергійко, захекавшись, добіг до місця зустрічі *(В. Нестайко)*.
Б Село, зачароване зоряним небом, синіє розкиданими хатками *(М. Стельмах)*.
В Дніпро тече повільно, величаво, розливаючись безліччю рукавів *(О. Гончар)*.

9. Дієприслівники можна знайти в тексті за
А характерними суфіксами
Б характерними закінченнями
В характерним наголосом

10. Дієприслівниковий зворот у реченні виконує синтаксичну роль
А означення
Б додатка
В обставини

11. Дієприслівниковий зворот відокремлюється

А якщо стоїть після присудка

Б якщо стоїть перед граматичною основою

В незважаючи на позицію в реченні

12. У реченні *Мій дід не вмів працювати спустивши рукава* дієприслівниковий зворот не відокремлюється, бо

А є зворотом фразеологічного типу

Б за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком

В виступає однорідним членом до невідокремлених обставин

211 1. Складіть і запишіть речення, використавши форми дієслів з малюнка-схеми. Поясніть уживання розділових знаків у написаних реченнях.

2. Зробіть розбір використаних дієприслівників як особливої форми дієслова.

212 Напишіть твір на тему «Вчися доброму, погане на ум не прийде» *(Народна творчість)*, використавши речення з: а) відокремленим одиничним дієприслівником; б) відокремленим дієприслівниковим зворотом; в) невідокремленим дієприслівниковим зворотом.

213 Відредагуйте подані речення. Запишіть виправлений варіант.

1. Прочитавши книжку, мені сподобався образ головного героя. 2. Їдучи в столицю, Петрові було дуже радісно. 3. Розглянувши картину, в дітей виникло бажання відвідати ці місця. 4. Пишучи листа другові, йому захотілося розповісти про школу. 5. Запізнившись на урок, учитель має дозволити вам зайти в клас. 6. Змагання відбулися, не дивлячись на страшенну спеку.

214 Запишіть речення, знявши риску.

1. Нехай і так, нехай і важко, а серцеві не/потурай! *(Олена Пчілка)*. 2. Не/зважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно *(Г. Тютюнник)*. 3. Не/зважаючи на твої докори, я все ж таки вчинив по-своєму. 4. Остап виправдовувався, не/дивлячись мені у вічі. 5. На столі було ще чимало не/надісланої кореспонденції. 6. Сходження на Говерлу відбулося, не/зважаючи на погану погоду.

ПРИСЛІВНИК

Незмінна частина мови прислівник — побратим усіх інших частин мови. Він завжди вживається **при словах**, що називають дію, стан або ознаку, тому й називається прислівником. Прислівники виражають різні значення: спосіб дії, ступінь вияву ознаки, обставини, за яких відбувається дія. Вправи до цього розділу об'єднано темою «Я і мої друзі».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Якісно-означальні**
  (повільно, весело)

- **Кількісно-означальні**
  (досить, особливо)

- **Способу дії**
  (верхи, по-різному)

- **Обставинні прислівники**
  Часу *(зранку, потім)*
  Місця *(надворі, угорі)*
  Причини *(спросоння, зопалу)*
  Мети *(ненавмисне, на щастя)*

- **Ступені порівняння**
  Вищий
  (вище, більш/менш зручно)
  Найвищий
  (найтихіше, найбільш/найменш якісно)

§ 24 Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Наголос у прислівниках

Прислівник — це самостійна незмінна частина мови, яка означає ознаку дії або стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки і відповідає на питання *як? де? куди? коли? чому? скільки? навіщо?*

означає ознаку дії або стану, ступінь або міру вияву іншої ознаки

відповідає на питання *як? де? куди? коли? чому? скільки? навіщо?*

ПРИСЛІВНИК

як? (стрімко), *куди?* (додому), *навіщо?* (напоказ), *де?* (тут), *коли?* (вранці), *чому?* (згарячу), *скільки?* (удвічі)

Основна **морфологічна ознака** прислівника — незмінність.

Виняток становлять прислівники, які утворюють ступені порівняння: *високо — вище, найвище.*

До характерних **морфологічних ознак** прислівника належать:

- форми прислівників на ***-о, -е, -и*** *(весело, байдуже, пішки)*;
- форми на ***-ому, -зьки, -ськи, -цьки*** з префіксом ***по-*** *(по-українському, по-французьки, по-турецьки)*

У реченні прислівник виконує найчастіше синтаксичну роль обставини:

А навкруги *(де?)* було гарно *(як?)*, як бува напровесні *(коли?)* в полі *(М. Коцюбинський)*.

215 Спишіть речення. Визначте синтаксичну роль прислівників і відповідно до неї підкресліть їх.

1. Надворі холоднішає, і зима вже зовсім скоро. 2. Сіроманець уже не котився — його котив вітер. Вночі подув такий степовий надлиманський вітер, що захилиталися навіть скирти *(М. Вінграновський)*. 3. Без радісних співів і викриків, сумно, повагом ішли тухольці — старі й молоді, повні важких дум *(І. Франко)*. 4. Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну *(В. Сосюра)*. 5. Блажен той муж, воістину блажен, котрий не був ні блазнем, ні вужем. Котрий вовік ні в празники, ні в будні не піде на збіговиська облудні *(Л. Костенко)*. 6. Сухомлин, спокійно чистячи рибину, починає повагом розповідати про своє життя *(О. Гончар)*.

У прислівниках, утворених від прикметників, наголос часто переноситься на перший склад: *гіркий — гі́рко, смачний — сма́чно, холо́дний — хо́лодно, соло́дкий — со́лодко, боязки́й — бо́язко, чепурни́й — че́пурно, дорогий — до́рого, голосни́й — го́лосно, глибо́кий — гли́боко, висо́кий — ви́соко, широ́кий — ши́роко, зеле́ний — зе́лено, поро́жній — по́рожньо, хоро́ший — хо́роше.*

У прислівниках на ***-ома*** наголошується кінцевий голосний: *крадькома́, тайкома́.*

У прислівниках на ***-ма*** наголос може припадати або на останній склад *(дарма́)*, або на перший (*ни́цьма, си́дьма)*.

Подвійний наголос мають такі прислівники: *ба́йду́же, водно́ча́с, га́рячé, спо́вна́, на́двóє, на́голо́*.

У складних прислівниках здебільшого наголошуються середні склади: *босо́ніж, лево́руч, право́руч, нато́місць, поза́торік, поза́очі.*

216 Прочитайте слова. Випишіть прислівники. Над кожним поставте наголос і напишіть питання, на яке він відповідає.

Солодко, тричі, вночі, пурпурний, треба, поспішати, сіно, навшпиньки, вже, горілиць, вперше, кричи, тебе, нагадує, по-твоєму, туди, закурликати, по-чесному, чесно, дуже, подужав, завтра, завтрашній, спросоння, соня, сонний, дивитися, дивно, мовчки, оси, там, курликати, неодмінно, все одно, морозно, вітряно, вітерець, вочевидь, морозиво, мережка, мере́живо.

Прислівники утворюються від	
іменників	зима — узимку, день — щодня, круг — кругом
прикметників	останній — востаннє, братський — по-братськи, високий — звисока
числівників	троє — утроє, друге — по-друге, один — поодинці
займенників	твій — по-твоєму, наш — по-нашому, що — нащо
дієслів	не хотіти — нехотя, лежати — лежма
прислівників	коли — відколи, завтра — післязавтра, багато — забагато
складання основ повнозначних слів	права рука — праворуч, сила і міць — силоміць

217 1. Утворіть і запишіть від поданих слів прислівники. Поставте в них наголос.

Осінь, весна, коло, слизький, малий, четверо, стояти, інший, синій, сонячний, тихий, швидкий.

2. Складіть і запишіть з утвореними прислівниками речення *(5–7 на вибір)*.

Під час перерви Сергійко каже Лесі:
— Давай гратися в зоопарк!
— А як це буде?
— Ну, наприклад, я буду мавпою, а ти годуватимеш мене бананами.

218 1. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення з прислівниками. Яку частину мови найчастіше характеризують прислівники в цьому тексті?

Толі зробилося страшно. В руки стало якось дуже холодно, ноги ослабли і сковзнули по льоду. Хотілось упасти на лід, притулитись до нього всім тілом і кричати. Але він і те боявся зробити. Тільки стояв і тихенько став плакати. А ззаду на нього сунула величезна скеля льоду.

Федько продерся крізь юрбу, вибрав крижину і стрибнув.

— Держись, Только! Я зараз буду коло тебе! *(За В. Винниченком).*

2. Чи можна сказати, прочитавши цей епізод, що Федько — відважна людина, справжній друг?

Є група прислівників, які утворились давно і спосіб творення яких пояснити неможливо. Їх називають *первинними*: *тут, там, тоді, як, де, сюди, куди, досі, доки, поки, скрізь*.

219 Утворіть і запишіть питальні речення з первинними прислівниками, готуючись до твору на тему «Мої справжні друзі».

220 1. Спишіть речення. Зверніть увагу на те, яку синтаксичну роль у них виконують прислівники, яку частину мови вони пояснюють.

1. Праворуч стоять мовчки зелені Карпати.	← Обставина (пояснює дієслово)
2. Шлях праворуч був найкоротший.	← Означення (пояснює іменник)
3. Зовсім зелене листя виблискувало на сонці.	← Обставина (пояснює прикметник)
4. На серці легко і спокійно.	← Виконує роль присудка

2. Складіть і запишіть речення, у яких прислівник виконує роль означення або присудка.

Мудре слово

- Друг — це єдиний, перед ким я можу думати вголос *(Р. Емерсон)*.
- Дружба має різні прояви, але закон у неї один — вірність *(М. Коцюбинський)*.

221 Порівняйте словосполучення. Якими частинами мови є в них виділені слова?

Одягнений **по-літньому**	гуляти **по літньому** саду
Дивитися **по-вовчому**	**по вовчому** сліду
Жити **по-сусідському**	**по сусідському** звичаю
Повернув **убік**	кольнуло **в бік**
Іти **назустріч**	**на зустріч** із друзями
Знаходитись **нагорі**	**на горі** Говерла

222 Прочитайте текст. Складіть і запишіть речення зі словами *ві́рно — пра́вильно*.

Помилково вживають слово *вірно* в значенні «правильно»: *вірно сказав, вірно розв'язав, вірно пояснив*. Українською літературною мовою треба говорити: *правильно сказав, правильно розв'язав, правильно пояснив*. Так само й підтвердження, згоду з висловленим передаємо словом *правильно*.

Слово *вірно* вживається в сполученні з дієсловом *кохати*: *вірно кохати*, порівняйте *вірне кохання*.

§ 25 Розряди прислівників *(практично)*

За значенням розрізняють ***означальні*** й ***обставинні*** прислівники. Ці групи поділяються на менші розряди.

Означальні			
Розряд	**Що характеризують**	**На яке питання відповідають**	**Приклади**
Якісно-означальні прислівники	дію або стан за якістю	*як?*	*спокійно, добре, швидко, високо*
Кількісно-означальні прислівники	дію, стан чи ознаку щодо кількості та міри вияву	*скільки? наскільки? якою мірою? як багато?*	*трохи, дуже, занадто, двічі*
Прислівники способу дії	спосіб дії чи виявлення ознаки	*як? яким способом?*	*напам'ять, уголос, по-братньому, навприсядки*

Обставинні			
Розряд	**Що характеризують**	**На яке питання відповідають**	**Приклади**
прислівники часу	час перебігу дії, її тривалість	*коли? доки? відколи?*	*сьогодні, давно, коли-небудь*
прислівники місця	місце, напрямок дії	*де? куди? звідки?*	*тут, униз, де-не-де*
прислівники причини	причину дії	*чому? через що? з якої причини?*	*ненароком, згарячу, мимоволі*
прислівники мети	мету дії	*навіщо? для чого? з якою метою?*	*навмисне, наперекір, напоказ*

223 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Тоді, іноді, взимку, туди.
2. Знизу, вбік, навпростець, уверх.
3. Весело, на зло, сумно, міцно.

224 Прочитайте речення. Випишіть речення, у яких є прислівники місця.

1. Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона *(І. Котляревський)*. 2. Я так люблю життя! Люблю його дарунки: барвисті квіти, ніжні поцілунки, дитячий сміх і перестук дощів, веселку в небі і політ... хрущів *(К. Шульга)*. 3. Там — лише рівнина й пальми. Але не такі, як у Середземномор'ї, а незвичайні — високі й тонкі, з маленькими кронами, розміщеними десь угорі, під самими хмарами *(О. Москалець)*. 4. Збереглися Шевченкові експедиційні акварелі й сепії, зокрема пейзаж з панорамою укріплення з боку річки Сирдар'ї (1848) *(За О. Ханко)*. 5. Якщо ж ти хмара, а без грому, якщо ти буря без води — пливи у далеч невідому, а душу збоку обійди... *(В. Симоненко)*. 6. Праворуч — сонце і пожежі! палають гір високих вежі... Ліворуч — місяць іскри ллє, мов в небі золото кує *(О. Олесь)*.

225 1. Спишіть уривок із вірша «Скіфський цар» Б. Мозолевського. Підкресліть прислівники, визначте їхній розряд.

Колись цю річку звали Бористеном,
а Скіфією — всі оці краї.
Як пахли по степах тоді нестерпно
кочівками осінні кураї!..

Гай, гай!.. Все так. Колись я був тут юним,
ходив на бій, поїв коня з ріки...
Мов сон, пройшли сармати, готи, гуни,
авари, печеніги, кипчаки.

2. Розгляньте репродукцію картини і складіть за нею розповідь, використовуючи прислівники різних розрядів.

З пензлем, і словом

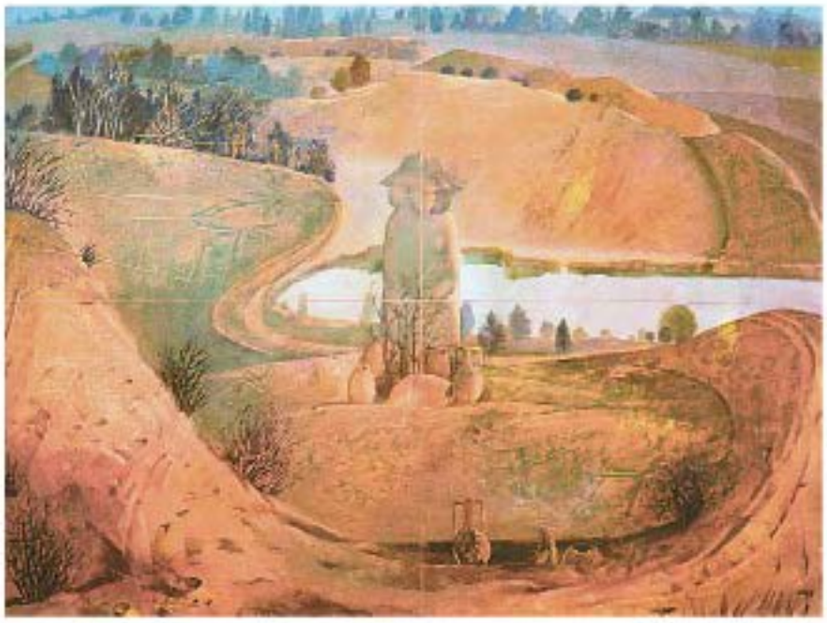

Б. Ткачик.
Скіфське городище
під Немировим.
2001 р.

226 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники зі словами, від яких вони залежать.

Весна прийшла несподівано. Ще два тижні тому лежали великі кучугури снігу, ще товстою кригою були скуті плеса, а вже сьогодні на пагорбах почала зеленіти трава.

Кирилко спрагло чекав весни. Навесні день великий, сонце сходить рано, а заходить пізно-пізно. Вже й спати хочеться, а воно ще видно. То й малює хлопчик вуглем уже не в хаті, а надворі. Малює він на стіні повітки. І невдовзі всі стіни обмалював Кирилко метеликами, граками та безліччю дивних, вигаданих птахів, звірів та комах. Там паслися коні, вівці, літали джмелі. Цвіли дивовижно гарні квіти *(За Є. Товстухою)*.

2. Яку пору року ви чекаєте з нетерпінням? Складіть міні-розповідь про улюблену пору року, використовуючи по 3 прислівники кожної з відомих вам груп.

227 1. Прочитайте текст. Випишіть якісно-означальні прислівники.

Своя компанія

То що ж таке своя компанія?

Це коли всі і завжди разом. Разом — на екскурсію, на річку або в кіно. Якщо хтось ненароком підвернув ногу, його обов'язково понесуть та ще й скажуть: «Не переймайся, нам не важко». Це коли під час суперечки можна наговорити будь-чого, але ніхто аж ніяк не образиться. Кожен має свій погляд і вчиться переконливо його доводити. У своїй компанії високо цінують твої розумові здібності, а не твій гардероб.

Своя компанія — це та, де ти відчуваєш себе особистістю. Пам'ятай тільки одне! У компанію випадково не потрапляють, її свідомо обирають.

2. Розкажіть про свою компанію, використавши прислівники однієї з груп:

а) весело, цікаво, по-доброму, успішно, гарно, невимушено, приємно;
б) сумно, важко, грубо, боляче, безжально, неспокійно.

3. Зробіть висновки щодо правильності вибору друзів, компаній.

228 1. Ви складали коли-небудь вірші? Спробуйте! Продовжте поетичні рядки П. Тичини, використавши слова з довідки.

Дзвенить кожна мова ... ,
А кожне слово — ... ,
Земля стрічає нас ... ,
Сміються зорі ... .

Довідка: *святково, чисто, загадково, урочисто.*

2. Прислівники якого розряду ви використали? Дайте характеристику прислівникам цього розряду.

229 Випишіть з орфографічного словника по 5 означальних і обставинних прислівників. Із 4 прислівниками складіть і запишіть речення. Яку синтаксичну роль відіграють у них прислівники?

Мудре слово

- Можна вибрать друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати *(В. Симоненко)*.
- Ми мусимо навчитися чути себе українцями — не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів *(І. Франко)*.

§ 26 Ступені порівняння прислівників. Способи творення прислівників

1. Яка з вивчених вами раніше частин мови має ступені порівняння?
2. Прикметники якої групи мають ступені порівняння? Наведіть приклади.
3. До якого ступеня порівняння належать такі прикметники: *веселіший, гірша, більш досконале, найглибші, найбільш відомий?*

230 Утворіть і запишіть прислівники від поданих якісних прикметників.

Якісний, зручний, вдалий, відомий, бадьорий, дужий, грайливий, ніжний, жорстокий, малий, охайний, привітний, рішучий, радісний, стрімкий, стрункий, черствий, яскравий.

Лише якісно-означальні прислівники, які утворюються від якісних прикметників, мають ступені порівняння.
Прислівники, як і якісні прикметники, мають нульовий, вищий і найвищий ступені порівняння.

Творення ступенів порівняння прислівників

Вищий ступінь

Проста форма

Корінь або основа нульового ступеня + **-ш-** **-іш-**

глибоко — глибше
цікаво — цікавіше

Складена форма

більш **менш** + нульовий ступінь

широко — більш широко
охайно — менш охайно

Ознака вищого ступеня порівняння прислівників посилюється за допомогою слів ***значно, набагато, ще, куди, трохи***: *значно більше, набагато краще, куди зручніше, ще довше, куди вище, набагато сильніше*.

Найвищий ступінь

Проста форма

най- **якнай-** **щонай-** + вищий ступінь порівняння (проста форма)

успішніше
***най**успішніше*
***якнай**успішніше*
***щонай**успішніше*

Складена форма

найбільш **найменш** + нульовий ступінь

*тихо — **найбільш** тихо*
*складно — **найменш** складно*

При творенні ступенів порівняння прислівників відбуваються ті самі чергування й зміни, що й при творенні ступенів порівняння якісних прикметників.

Порівняймо

Прикметники	Прислівники
Випадання суфіксів ***-к-, -ок-, -ек-***	
солодкий — солодший *глибокий — глибший* *далекий — дальший*	*солодко — солодше* *глибоко — глибше* *далеко — дальше*
Зміна приголосних ***г, ж, з — жч***	
дорогий — дорожчий *тяжкий — тяжчий* *близький — ближчий*	*дорого — дорожче* *тяжко — тяжче* *близько — ближче*
Зміна ***с, ст — щ***	
вищий (від *високий*) *кращий* (від *красивий*) *товщий* (від *товстий*)	*вище* (від *високо*) *краще* (від *красиво*) *товще* (від *товсто*)
Утворення від основи іншого слова	
поганий — гірший *гарний — кращий* *малий — менший*	*погано — гірше* *гарно — краще* *мало — менше*

231 Прочитайте речення. Визначте, до якої частини мови належать виділені слова.

1. Яке **найкраще** слово в світі? Раз мудрий хтось питав людей. Здоров'я, — відказав так хворий, Ні! Молодість, — сказав старий... *(О. Драгула)*. 2. «**Найкраще**» — другий студійний альбом української співачки Руслани. 3. Вона чомусь завжди **найкраще** запам'ятовувала звуки і запахи — тліючі багаття, іржання далеких коней, дим, брязкальця, вогкий запах ранкового лугу... *(За Г. Осадко)*. 4. **Вище** вікон вигналися мальви, розсміявся на городі мак *(М. Вінграновський)*. 5. Поняття «мудрість» — це **вище** знання, орієнтоване на осягнення смислу буття *(С. Чмихун)*. 6. Все **більше** на землі поетів, вірніше — тих, що вміють римувати. У джунглях слів поставили тенета, але схопити здобич ранувато *(Л. Костенко)*. 7. Мозок **важко** вивчити, а ще **важче** зрозуміти, чому він інколи перестає працювати *(Н. Войтенко)*. 8. Бути жінкою-політиком не **легше** і не **важче**, ніж бути жінкою-письменником, чи жінкою-лікарем, чи жінкою-вчителем *(М. Матіос)*.

232 1. Прочитайте прислів'я. Випишіть якісно-означальні прислівники.

1. З гори далеко, на гору високо — краще ніяк. 2. Гарно і при місяцю, коли сонця немає. 3. Добре дивитися на дощ, стоячи під дахом. 4. І холодно, і голодно, і додому далеко. 5. Ні рано, ні пізно, саме в добрий час. 6. Добре діло — правду говорити сміло. 7. Тяжко щастя знайти, а легко його згубити. 8. У лісі вовки виють, а на печі страшно. 9. Косо, криво, аби живо. 10. Іноді рідко, але мітко.

2. Утворіть від виписаних прислівників просту і складену форми вищого ступеня порівняння. Запишіть утворені прислівники.

Добірні зерна мови

Пливти за течією; пливти, куди вода несе — бути пасивним, підкорятись обставинам, нічого не роблячи, щоб змінити їх; пливти проти течії — діяти всупереч усталеним правилам, традиціям.

Онуки повернулися з Дніпра.

Дмитрик. Пам'ятаєш, Ясю, як ми хотіли плавати біля берега, а течія нас кожного разу відносила трохи вниз по річці?

Бабуся. І який же ви знайшли вихід? Кожного разу верталися?

Яся. Ні, навпаки! Ми бігли берегом угору, а звідти пливти нам допомагала річка.

Бабуся. Зрозуміло. Ви пливли, куди вода несла... Не завжди це добре, бо ***пливти за течією*** ще й означає: бути пасивним, нічого не робити, а підкорятись обставинам. Інша річ — ***пливти проти течії***.

Про людей, які не зважають на думку більшості, кажуть: «Діє проти течії».

233 Спишіть прислів'я. Визначте синтаксичну роль прислівників, ужитих у формі вищого і найвищого ступенів порівняння.

1. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 2. Сміх краще лікує, ніж усі ліки. 3. Добрий сусід — найближча родина. 4. Слово — не стріла, а глибше ранить. 5. Здоров'я більше варте, як багатство. 6. Тихіший від води, нижчий від трави. 7. Чужа хата гірше ката. 8. Дружба — найбільший скарб. 9. В гостях добре, а дома найкраще.

234 1. Прочитайте текст. Випишіть прислівники і прикметники.

Відвертість — запорука справжньої дружби. Для товариських стосунків відверті бесіди набагато важливіші за красиву зовнішність, уміння весело проводити вільний час. Але навіть у товариських людей щирі довірливі взаємини не виникають миттєво. Потрібен час, щоб добре пізнати одне одного. Дружба — це відчуття щастя. По-справжньому щасливі люди поводяться вільно, розкуто, не намагаються підлаштувати когось під себе. Щирий друг — це людина, яка сприймає тебе з усіма твоїми вадами і впевнена у твоїй цінності й неповторності, яка по-справжньому цікавиться твоїм життям, відверто радіє твоїм успіхам і щиро переживає твої негаразди.

2. Утворіть від виписаних слів *(де це можливо)* просту і складену форми найвищого ступеня порівняння.

На уроці української мови:
Учитель. У тебе такий же опис кошеняти, як і у твого брата Віті.
Учениця. Та то ж те саме кошеня.

235 1. Охарактеризуйте за малюнком-схемою свої стосунки з людьми, використавши прислівники різних ступенів порівняння.

Зразок. *З подругою я спілкуюся довго і найвідвертіше.*

2. Запишіть 5 речень, які ви склали, виконуючи перше завдання.

236 Накресліть у зошиті таблицю. Запишіть у відповідні колонки подані слова.

Вищий ступінь порівняння, проста форма	Вищий ступінь порівняння, складена форма	Найвищий ступінь порівняння

Ширше, більше, значно приємніше, ще менше, щонайсильніше, приємніше, важче, найкраще, щонайнижче, більш уважно, менш стисло, найдокладніше, значно менше, темніше.

237 1. Прочитайте текст.

Як можна передати українською мовою поняття величини (розміру) та окремих її вимірів *(висоту, глибину, довжину, ширину, товщину)*?

У сучасній літературній мові для цього можуть уживатися паралельні граматичні форми, що стилістично збагачують мову. Так, про висоту якогось предмета можна сказати: заввишки три метри; висотою три метри; висотою в три метри.

2. Запишіть паралельні граматичні форми, які передають поняття величини та її вимірів — висоту, глибину, довжину, ширину, товщину.

238 1. Зробіть усний словотвірний розбір поданих прислівників.

Зразок. Завбільшки — означає поняття величини (розміру) чогонебудь; спільнокореневі слова — *більше, найбільший*; словотворчі засоби — префікс і суфікс. Отже, слово *завбільшки* утворене префіксально-суфіксальним способом.

Завглибшки, завдовжки, завтовшки, завширшки, заввишки.

2. Складіть і запишіть речення з поданими прислівниками.

Мудре слово

- Без друга вірного не дізнаєшся, у чому ти помиляєшся *(Китайське прислів'я)*.
- Хто не дбає про друга — спіймається у лабети ворога *(Казахське прислів'я)*.
- Платон — друг, але істина — більший друг *(Аммоній Сакс — біограф Арістотеля, IV ст. до н. е.)*.

§ 27 Букви *н* та *нн* у прислівниках

Прислівники, що утворилися від прикметників з ***-н-*** та ***-нн-***, зберігають правопис цих прикметників: *невпинний — невпинно, нежданий — неждано*.

З двома ***н*** пишуться також прислівники *зрання, навмання, попідтинню, попідвіконню, спросоння*.

Пишеться *-нн-*	Пишеться *-н-*
1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на ***-н-*** за допомогою суфікса ***-н-***: *стіна* + **н** → *стінний*, *день* + **н** → *денний*	1. У прикметниках, утворених від іменників з основою на будь-який приголосний (крім ***-н-***) за допомогою суфікса ***-н-***: *брат* + **н** → *братній*, *клас* + **н** → *класний*
2. У прикметниках з наголошеними ***-анн-, -енн-, -янн-***, що вказують на збільшену ознаку або неможливість дії: *нездоланний, священний, незрівнянний, старанний, здоровенний* **Увага:** *даний, довгожданий*	2. У прикметниках, утворених додаванням ***-ан-, -ен-, -ин-, -їн-, -он-, -ян-*** до основи іменників: *гречаний, царственний, пташиний, солов'їний, солоний, скляний* **Увага:** *божественний*

239 1. Прочитайте текст. Випишіть прикметники з ***-н-, -ен-, -енн-, -ян-***.

Урочище називається в народі Зориками... Найкраще тут улітку, коли пишно цвіте біла акація. Її кетяги пахнуть медом страх як! А бджоли гудуть, немов струни чарівної арфи. Ідеш неходженим шляхом поміж високих дерев, ніби в розкішних священних палатах. Під густими кущами стелиться м'яким килимом шовкова трава, яріють квіти. Крізь верхів'я дерев щедрими пучками пробиваються сонячні промені, що золотом іскряться в краплинах роси. А тиша яка в гаю! Інколи її порушить несміливе щебетання соловейка, що вже одспівав весняну пісню *(За С. Хаврусем)*.

2. Від виписаних прикметників утворіть прислівники за допомогою ***-о-*** і запишіть. Поясніть правопис ***-н-*** і ***-нн-*** у цих словах.

240 Спишіть слова, вставляючи потрібні букви. У кожному рядку підкресліть «зайве» слово. Поясніть свій вибір.

1. Безці..о, здивова..о, схвильова..о, впевне..о.
2. Попідти..ю, бездога..о, бездум..о, навма..я.

— Сашко, — суворо запитав батько, — чому ти одержав незадовільну оцінку? Ти не зрозумів учителевого запитання?

— Я його запитання зрозумів, — розвів руками Сашко, — але він чомусь не зрозумів моєї відповіді.

241 Утворіть і запишіть прислівники із суфіксом ***-о-*** від поданих прикметників. Позначте в прислівниках наголоси.

Заможний, небезпечний, здивований, холодний, немічний, законний, корисний, незмінний, незбагненний, ненастанний, неодмінний, звичний, щогодинний, істинний.

242 1. Прочитайте текст. Чи погоджуєтеся ви з міркуваннями Арістотеля щодо дружби?

Дружба ушляхетнює життя, її шанували і возвеличували мислителі давнини. Арістотель вважав, що друзів необхідно мати кожному, адже ніхто не воліє жити без них, навіть якби мав усі інші багатства. Він пояснював: «Дружба не тільки неоціненна, а й прекрасна — ми уславлюємо того, хто любить своїх друзів, мати багато друзів — це прекрасно, а деяким навіть здається, що бути чудовою людиною і другом — не те саме».

2. Знайдіть у тексті слова, за допомогою яких можна прокоментувати орфограму «Букви ***-н-*** і ***-нн-*** у прикметниках і прислівниках».

243 1. Спишіть слова, вставляючи потрібні букви з дужок.

Радіс(нн, н)о, приєм(нн, н)о, безпереч(нн, н)о, потріб(нн, н)о, соняч(нн, н)о, невблага(нн, н)о, непримире(нн, н)о, страше(нн, н)о, безпідстав(нн, н)о, сором(нн, н)о, нежда(нн, н)о, несказа(нн, н)о.

2. Використавши подані у вправі слова, складіть усний твір на тему «Людина без друзів — що дерево без коріння».

§ 28 *Ні* і *не* з прислівниками

Ні з прислівниками пишеться

Разом	Окремо
якщо прислівник разом із ***ні*** виражає одне поняття: *нізвідки, ніскільки*	якщо ***ні*** заперечує, відкидає щось: *ні туди ні сюди*

244 Прочитайте, правильно наголошуючи прислівники, подані в лівому і правому стовпчиках. Складіть і запишіть із ними речення.

Порівняймо:

ні́де — *немає певного місця* — ніде́
ні́коли — *немає часу для чого-небудь* — ніко́ли
ні́як — *немає можливості щось зробити* — ніяк

} ***заперечує будь-яку дію***

245 Спишіть речення, знявши риску.

1. Ні/якої **ні/коли** ялинки у нас удома не/було *(Остап Вишня)*. 2. **Ні/коли** раніше кияни не/бачили подібних видовищ, як того весняного дня *(Р. Іванченко)*. 3. Не/ма ні/де ні/кого, а вона якогось дуба смаленого править та обіцяє груші на вербі! *(Леся Українка)*. 4. Анна не/слухала її вже більше, уже ані/разу не/оглянулася, їй стало цілком байдуже, що навколо діялося *(За О. Кобилянською)*. 5. За тією клятою панською роботою світу не/видно, в/гору **ні/коли** глянути *(С. Васильченко)*.

2. Поставте наголос у виділених словах.

Не з прислівниками пишеться

Разом	Окремо
— якщо без ***не*** слово не вживається: *невдовзі, невідв'язно, невпинно, ненароком*; — якщо ***не*** з прислівником виражають одне поняття і його можна замінити синонімом без ***не***: недобре *(погано)*, нешвидко *(повільно)*	— з більшістю прислівників; — якщо ***не*** заперечує, відкидає щось: *не вчора, не вдруге, не по-нашому*

246 Спишіть слова. Запам'ятайте написання ***не*** з прислівниками.

Невсипуче, неквапом, неподалік, несамовито, неспроста, нехотя, нещадно, несподівано.

Не треба, не слід, не можна, не варто, не дуже, не цілком, не зовсім, не досить, не вперше, не по-товариському, не праворуч, не щодня.

247 Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Сніг лягає твоїм покривалом. І лежить (не)рухомо. (Не)далеко — церковця, хрести, дерева... *(Є. Маланюк)*. 2. Ми тоді були ще надто молоді, і надто (не)сподівано все це сталося *(А. Любченко)*. 3. Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на (не)виразно окреслені хмари *(М. Стельмах)*. 4. Із шиплячими звуками часто виникають труднощі: діти вимовляють ці звуки (не)виразно, а шепелявлячи *(П. Борисова)*. 5. (Не)вдовзі була перша весняна гроза, і мигавиці так освітлювали бабусину хату, що видно було, як (у)день *(П. Швець)*. 6. О мово рідна! Їй гаряче віддав я серце (не)дарма. Без мови рідної, юначе, й народу нашого (не)ма! *(В. Сосюра)*. 7. Той монастир (не)давно збудували. Там дзвони є на різні голоси *(Л. Костенко)*.

Тато. Павлусю, з ким бився Юлій Цезар?
Син. Ти питай міліціонера про такі справи, а не мене.

248 Доповніть і запишіть прислів'я, розкриваючи дужки й використовуючи довідку. Поясніть орфограму «Правопис ***не*** з прислівниками».

1. Яблуко від яблуні (не)далеко ... . 2. Згоджусь я тобі (не)тепер, то ... . 3. (Не)довго цілився, та ... . 4. Коли цвіте біб, тоді тяжко на хліб, ... 5. (Не)щодень ... . 6. (Не)одна у світі ... . 7. Що (не)добре лежить, ...

Довідка: а як мак, то (не)так; Великдень; добре попав; біла корова; в четвер; падає; так і липне до його рук.

249 1. Прочитайте вислови на пелюстках. Це компліменти. Запишіть ті з них, які ви хотіли б сказати комусь із друзів.

2. Прокоментуйте правопис ***не*** і ***ні*** з виділеними словами.

§ 29 *І* та *и* в кінці прислівників

У кінці прислівників відповідно до вимови пишемо ***і*** або ***и***: *угорі, відтоді, звідти, згори*.
Труднощі становлять прислівники, у яких перед ***і*** або ***и*** стоять ***г, к, х, ж, ч***.

У кінці прислівників пишемо

и	і
— після ***г, к, х***: *навкруги, залюбки, верхи, по-материнськи, по-людськи*; – після ***ж, ч,*** якщо прислівник утворено за допомогою префікса ***по-***: *по-ведмежи, по-заячи;* — після ***ч,*** якщо прислівник утворено від дієприслівника: *стоячи, лежачи, нехотячи*	— після ***ж, ч,*** крім прислівників із префіксом ***по-***: *насторожі, уночі*

250 1. Прочитайте текст. Випишіть усі прислівники, зазначаючи їх розряди.

Сплив рік, минув другий. Хлопець, як і раніше, залюбки малював і займався музикою. Уже всі знали, що оцей тихий Кирилко насправді має чудовий голос, блискучу музичну пам'ять. Співати він любив уранці, коли тихо навкруги. Регент помітив на диво обдарованого учня і зробив його керівником дискантової партії. Хлопець укупі з друзями милувався таким злагодженим, таким величним звучанням людських голосів.

По обіді Кирило Стеценко, сидячи у сонячному класі, мовчки виконував завдання. Перед ним — гіпсовий зліпок. Хлопець старанно окреслює овал римського обличчя. Усе впевненіше лягають тіні. Колись у нього погано виходили малюнки зліпків. Але він уперто тренувався, перемальовуючи їх і двічі, і тричі. Йому допомагали і директор школи Микола Іванович Мурашко, і вчитель — Микола Корнилович Пимоненко, які ставилися до хлопця дуже добре, по-людськи *(За Є. Товстухою)*.

2. Підкресліть прислівники з ***і*** в кінці. Поясніть їх правопис.

251 Запишіть, вставляючи замість крапок потрібні кінцеві голосні та розподіляючи слова у дві колонки: а) з ***і*** в кінці, б) з ***и*** в кінці.

Безвіст.., увечер.., угор.., взнак.., вкуп.., уноч.., восен.., врешт.., усередин.., довол.., догор.., опівдн.., опівноч.., зсередин.., навік.., заран.., узнак.., напровесн.., навскос.., завтовшк.., віднин.., подекуд.. .

252 Утворіть і запишіть прислівники, скориставшись схемою. Поясніть правопис кінцевого голосного.

по- юнацьк / батьківськ / приятельськ / французьк / сусідськ ***-и***

Учитель. Чому в країнах Стародавнього Сходу дуже цінували грецькі амфори?

Учень. Тому що ці амфори росли тільки там.

253 Спишіть текст, вставляючи потрібну букву з дужок.

Думка про любов хвилює юних ще напередодн(и, і) того, як до них приходить саме кохання. Почаст(і, и) з книг і пісень, почаст(і, и) з кі-

нофільмів і розповідей старших вони вже знають, що кохання — цінність, що люди чекають, прагнуть його, намагаються зберегти навік(і, и).

Перша зустріч із ним буває в людини в ранньому віці, років в одинадцять-тринадцять. Якось уранц(и, і) або ввечер(и, і) ніби знайомий хлопчина з веснянками або завжд(и, і) усміхнена дівчинка на першій парті починає привертати чиюсь увагу. Двоє потайк(и, і) обмінюються поглядами. Можна ніби мимовол(и, і) штовхнути, наступити трич(и, і) на ногу. Інкол(и, і) виникає тривога, дивна радість. Раптом звідк(и, і) не візьмись — сльози. Це перші паростки дорослих почуттів. Це по-юнацьк(и, і) романтичне кохання, яке допомагає дорослішати *(За Т. Парфанюк)*.

254 Випишіть з орфографічного словника по 5 прислівників з ***і*** та ***и*** в кінці слів.

Мудре слово

- До милування нема силування *(Народна творчість)*.
- Кохання починається з очей *(Народна творчість)*.
- Любов, вогонь і кашель від людей не сховаєш *(Народна творчість)*.
- Любов робить розумних дурними, тихих — буйними, а сердитих — смирними *(Народна творчість)*.

255 Прочитайте текст. Складіть і запишіть зі словом ***наразі*** 3 речення, у кожному з яких це слово матиме різне лексичне забарвлення.

Наразі — прислівник, що означає «поки що», «тим часом», «зараз»: *Прийшли наразі до школи, де відбувалися змагання. Наразі треба підготуватися до контрольної, бо завтра не матиму часу.*

§ 30 Правопис прислівників на *-о*, *-е*, утворених від прикметників і дієприкметників

У прислівниках, утворених від прикметників і дієприкметників, у кінці переважно пишеться ***-о***: *близько, ясно, синьо, свіжо, творчо*. Однак зрідка, зокрема після шиплячих, прислівники мають закінчення ***-е***: *боляче, гаряче, вороже, неминуче*.

256 Прочитайте прислівники. Запам'ятайте правопис кінцевих голосних.

Голосно, дуже, міцно, низько, дбайливо, весело, повільно, ніжно, тихо, погоже, довго, легко, добряче, нерухомо, пожовкло, хвилююче, задумано, зажурено, залякано, стомлено, стисло, закохано, зачаровано,

порожньо, схвильовано, невсипуче, завше, рішуче, сліпуче, таємниче, непосидюче, неохоче, терпляче, щонайгірше.

257 Від поданих прикметників і дієприкметників утворіть прислівники на ***-о, -е***. Складіть із ними речення. Обґрунтуйте вживання кінцевого голосного у прислівниках.

Непроханий, нежданий, несміливий, заквітчана, мила, лагідний, чарівний, ніжний, добрий.

258 Спишіть текст, вставляючи потрібну букву з дужок.

У твоєму віці хлопчики здебільшого хочуть бути в хлопчачому товаристві, а дівчатка — в дівчачому. Вважають, що з однолітками іншої статі їм спілкуватися негож(о, е). І через це іноді багат(о, е) втрачають.

Так, один твій ровесник усе літо навмисн(о, е) усамітнювався лише тому, що принципово не грався з дівчатками. А одна дівчинка відмовилася від цікавої подорожі через те, що там були переважн(о, е) хлопці. Однак і дівчатам, і хлопцям варто ставитися один до одного терпляч(о, е), бо в них є чимал(о, е) спільних інтересів, уподобань, захоплень.

259 Випишіть з орфографічного словника 10 прислівників із кінцевим ***е***.

260 Прочитайте речення. До прислівників, використаних у цих реченнях, доберіть спільнокореневі прикметники середнього роду однини. Складіть і запишіть з ними речення.

1. Іван Франко творчо підійшов до створення оригінального образу дівчини: він порівняв її з горіховим зерням, а її уста — із тихою молитвою. 2. Блискуче описуючи світанок, Панас Мирний не називає сонце, хоч це поняття з'являється в уяві читача з перших рядків згадки про ранок. 3. На сторінках роману «Волинь» Улас Самчук мальовниче зобразив картини української природи. 4. Матвієві болить доля хлібороба, власника землі, господаря на ній, і це добре розуміє його син. 5. Сприйняти образи природи здатний лише той читач, який практично знайомий з описуваними поетом пейзажними деталями. 6. Терпляче і вдумливо вивчаючи словесне мистецтво, вчимося чітко формулювати думку, знаходити найточніші слова для її втілення. 7. Словесний твір — та сама музика або картина: він неждано для читача відгукується в його уяві, душі різними гранями сприймання. 8. Письменник створив образ сивого вітру як знак пам'яті, що закарбувала один із образків минулого і свідчить, що в душі не буває порожньо, вона сповнена життям *(За тв. С. Єрмоленко)*.

261 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання слів і висловів. Складіть із ними речення.

Правильно	Неправильно
аналогічно	~~аналогічним образом~~
одночасно	~~в один той самий час~~
залежно від віку	~~у залежності від віку~~
письмово попередити	~~письмено попередити~~
самочинно	~~самовільно~~
спільно діяти	~~сумісно діяти~~
варте уваги	~~достойно уваги~~
завдовжки	~~у довжину~~

§ 31 Написання прислівників разом і через дефіс

Складні прислівники можуть писатися разом, окремо і через дефіс. Є основні, найзагальніші правила написання прислівників разом і через дефіс. Оскільки з написанням прислівників часто виникають труднощі, треба звертатися в сумнівних випадках до орфографічного словника.

Разом	Через дефіс
пишуться складні прислівники, утворені	
1) поєднанням прийменника з прислівником: *позавчора, наскрізь*; 2) поєднанням прийменника з іменником: *уголос, навесні*; 3) поєднанням прийменника з прикметником: *зрідка, нашвидку;* 4) поєднанням прийменника з числівником: *поодинці, удвоє*; 5) поєднанням кількох прийменників з будь-якою частиною мови: *попідвіконню, спідлоба*; 6) поєднанням кількох основ: *повсякчас, мимоволі;* 7) за допомогою часток ***аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-, -сь*** і будь-якої частини мови: *абияк, анітрохи, декуди, чимало, щодня, якнайдовше, кудись.*	1) від прикметників і займенників на ***-ому, -єму, -и*** за допомогою ***по***: *по-братньому, по-моєму, по-материнськи*; 2) за допомогою ***по*** від порядкових числівників: *по-перше, по-друге, по-п'яте*; 3) за допомогою часток ***будь-, -будь, -небудь, казна-, -то, хтозна-:*** *будь-де, куди-будь, коли-небудь, казна-як, десь-то, хтозна-що*; 4) з двох прислівників: *десь-інде, десь-інколи, сяк-так*; 5) повторенням тих самих або синонімічних слів: *ген-ген, зроду-віку, врешті-решт, пліч-о-пліч, віч-на-віч.* **Примітка.** Перша частина окремо, а дві наступні через дефіс пишуться в прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен.*

262 1. Спишіть прислівники, утворені поєднанням прийменника з іменником. Запам'ятайте правопис.

Увечері, взнаки, **вкупі**, вкрай, вранці, вряд, всмак, доверху, довіку, запанібрата, дощенту, зараз, **збоку**, згори, зроду, набік, **навіки**, надворі, **напам'ять**, напоказ, уголос, уплач.

2. Складіть і запишіть речення з омонімами (пишуться окремо) до виділених слів. Поясніть правопис омонімів.

263 1. Спишіть текст, знявши риску.

Ранкове сонце щедро заливає верхів'я закосичених беріз, кучерявих осик. Тут же гніздяться густі кущі ліщини, заквітчані жовто/коричневими сережками. Мимо/волі зупиняєшся, милуєшся біло/корими берізками. Вони виструнчились до/вкола, ніби свічки. На дні не/глибокої балки ледь/ледь жебоніє в піску весняний струмок, там уже ясніють квіти матері/й/мачухи *(С. Хаврусь)*.

2. Поясніть правопис складних прислівників.

264 Прочитайте речення. Випишіть складні прислівники. Поясніть їхній правопис.

1. З життям то так, то гра навпереваги. Сюди-туди, не стямишся, — вже й там *(Л. Костенко)*. 2. Розмова Полі почала доходити ще глухіше — очевидячки, жінка перейшла до трюму *(Ю. Яновський)*. 3. По хатах ще де-не-де світилися вогники *(М. Стельмах)*. 4. Гей, простори які. Любомило землі: де не глянь — колоски та всі в злоті-сріблі *(П. Тичина)*. 5. По межі через город ідуть у зеленоткані левади, а тут верболози в тумані стоять змореним козацьким військом, тільки хоч би один кінь заіржав, тихо-тихо *(Є. Гуцало)*.

265 1. Прочитайте текст. Випишіть речення зі складними прислівниками, що пишуться через дефіс.

— Для чого ти дружиш із хлопцем? — запитала Наталю Олена.

— По-перше, щоб не заздрити однокласницям, які вже зустрічаються з хлопцями. По-друге, щоб він завжди був під рукою: піднести портфель, провести додому, вислухати, захистити. По-третє, щоб примусити інших хлопців звернути на себе увагу.

— А я товаришую з хлопцем, бо вдвох краще, цікавіше, ніж комусь одному. Адже люди для того й зустрічаються на життєвому шляху, щоб доповнювати один одного, допомагати один одному, врешті-решт, іти по життю пліч-о-пліч, — заперечила подруга.

2. Визначте, яку синтаксичну роль виконують прислівники у виписаних реченнях.

3. Думку котрої з подруг ви підтримуєте? Відповідь обґрунтуйте.

266 Випишіть з орфографічного словника 10 прислівників, що пишуться через дефіс.

267 1. Випишіть з орфографічного словника 5 прислівників, утворених за допомогою часток ***аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-.***

2. Складіть і запишіть із ними речення.

Малюки — найталановитіші гумористи. Мабуть, ви не раз чули, як вони розмовляють.

* * *

Трирічний Василько запитує:

— Мамусю, хто такі ангелики?

— То такі чемні дітки, у яких виростають крильця, — пояснює мама, — а ще є чортики — нечемні хлопчиська, у яких на голові виростають ріжки.

Василько перелякано обмацує свою голівку:

— Ні, ще нема! — зітхає полегшено.

* * *

П'ятирічному Тимуру мама дала срібну ложку, щоб розмішати цукор у склянці чаю.

— Срібло вбиває всі мікроби, — пояснила синові.

— Ага, то я тепер чай із дохлими мікробами питиму? — розревівся малий.

268 Спишіть текст, вставляючи слова з довідки замість крапок.

Якщо хтось чіпляється до твоєї дівчини, то краще сказати кривднику ... , що ти не хочеш проблем. Дівчину ... треба відвести від небезпечного місця. Не варто хвилюватися, що тебе ... вважатимуть боягузом. ... куди більше честі вирішити проблеми з гідністю, ніж устрявати в безглузду бійку. А ... запам'ятай: хороші дівчата ... бійок не люблять.

Довідка: позаочі, наодинці, відразу, наостанок, звичайно, урешті-решт.

269 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Знайдіть прислівники, поясніть їхнє творення.

Драконівські закони

Жив собі колись дракон —
Мав дракон такий закон:
Слабших себе — не займати,
А сильнішим — пробачати,
А крім того, — не ковтать
Дітлашню й жіночу стать,
А коли іде зима —
Зігрівати задарма
З кожної своєї пащі
Всіх голодних і пропащих,
Й пригощати їх узваром —
Поміж іншим, теж задаром...
Он які були дракони
І драконівські закони.

2. Пригадайте, що означав вислів *драконівські закони* для мешканців Стародавньої Греції.

Мудре слово

- Дай серцю волю — заведе в неволю *(Народна творчість)*.
- Хоч у курені, аби до серця мені *(Народна творчість)*.

270 Прочитайте подану інформацію. Складіть 7–8 речень, правильно вживаючи прислівники з префіксами.

Відрізняйте прислівники з префіксами від сполучень прийменників з іменниками, прикметниками, займенниками, числівниками.

Удень пригріло сонце.	**У день** народження кожен чекає сюрпризів.
Він здивувався **по-справжньому**.	Ми йшли **по справжньому** вовчому сліду.
Спочатку було весело.	**З початку** концерту минуло двадцять хвилин.
Нас зібралося **чимало**.	**Чи мало** ви зробили?
Він **нізащо** не хотів розлучатися з м'ячем.	**Ні за що** тобі дякувати.
Сонце **вдруге** заглянуло у вікно.	Сонце заглянуло **в друге** від ґанку вікно.
Назустріч вибігла дівчина.	**На зустріч** з однокласниками з'їхались усі.

§ 32 Написання прислівникових словосполучень на зразок: *раз у раз, з дня на день...*

Окремо пишуться складні прислівники, утворені:
1) поєднанням прийменника з іменником, у яких іменник зберіг своє лексичне значення і граматичну форму, а між іменником і прийменником можна вставити означення: *без жалю* (без жодного жалю), *з болю* (із сильного болю);
2) поєднанням прийменника з повним прикметником чоловічого роду: *в основному, в цілому*;
3) поєднанням прийменника ***по*** зі збірним числівником: *по двоє, по троє*;
4) повторенням змінюваного слова в різних відмінках із прийменником і без: *одним одно, з кінця в кінець*.

271 1. Спишіть прислівникові сполуки. Запам'ятайте правопис.

Один одинцем, один в один, з роду в рід, раз у раз, день у день, рік у рік, сам на сам, час від часу, з дня на день, з ранку до вечора, з боку на бік, ні слуху ні духу.

2. Складіть і запишіть із 3 з поданих прислівникових сполук речення. Визначте синтаксичну роль прислівникових сполук.

272 Запишіть прислівникові сполучення, зашифровані в схемах. Поясніть правопис.

без: кінця-краю, жалю, кінця, відома, краю, ладу, ліку, мети, наміру, пуття, сліду, смаку, сумніву

до: запитання, гурту, діла, вподоби, побачення, крихти, ладу, пари, пори, пуття, краю, речі, сих пір

на: бігу, біс, вагу, вибір, видноті, відмінно, самоті, світанку, ходу, сором, сміх, щастя, совість

273 Накресліть у зошиті таблицю за поданим зразком. Запишіть у неї прислівники та прислівникові сполуки, знявши риску *(при потребі скористайтеся словником)*.

Разом	Окремо

По/біч, по/близу, по/закону, по/змозі, по/ве́рх, по/можливості, по/вік, по/волі, по/заду, по/правді, по/ночі, по/пліч, по/руч, по/совісті, по/сусідству, по/суті, по/ряд, по/середині, по/части, по/черзі, по/щирості.

На прийомі в дантиста

Лікар. Можна тебе попросити кілька разів голосно закричати?

Хлопчик. Навіщо? Мені ж зовсім не боляче.

Лікар. Ти бачив, скільки людей прийшло на прийом? А за годину починається трансляція футбольного матчу Ліги чемпіонів.

274 Порівняйте написання прислівників у правому і лівому стовпчиках. У якому з них можливе інше написання, що змінить лексичне значення?

убік, украй, вкупі	у затишку, в міру, в пригоді,
уголос, угорі, удень, врешті	у ногу, в обмін, в цілості, в обріз

275 1. Спишіть уривок із вірша В. Сосюри. Підкресліть прислівники. Напишіть над ними розряд. Чи є серед них складні? Відповідь обґрунтуйте.

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
і земля убирається зрання...
Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

2. Визначте, від яких слів поданого уривка можна утворити прислівники. Запишіть утворені прислівники.

276 1. Спишіть прислівники. Поясніть їхнє творення і правопис.

Віднині, назавтра, нарізно, позаторік, **завидна**, нашвидку, деінде, запанібрата, по-зимовому, всього-на-всього, **мимохідь, мимохіть, навперейми**, подекуди, повсякчас, рано-вранці, давним-давно, по-п'яте,

по-нашому, з дня на день, у стократ, улітку, під боком, на відшибі, з-за кордону, позаторік.

2. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів.

Мудре слово

- Не за обличчя судіть, а за серце *(Г. Сковорода)*.
- Не будь нав'язливим, щоб тебе не відштовхнули, і не дуже віддаляйся, щоб не забули про тебе *(З Біблії)*.

277 1. Перемалюйте кросворд у зошити. Доберіть з довідки закінчення прислівникових сполук.

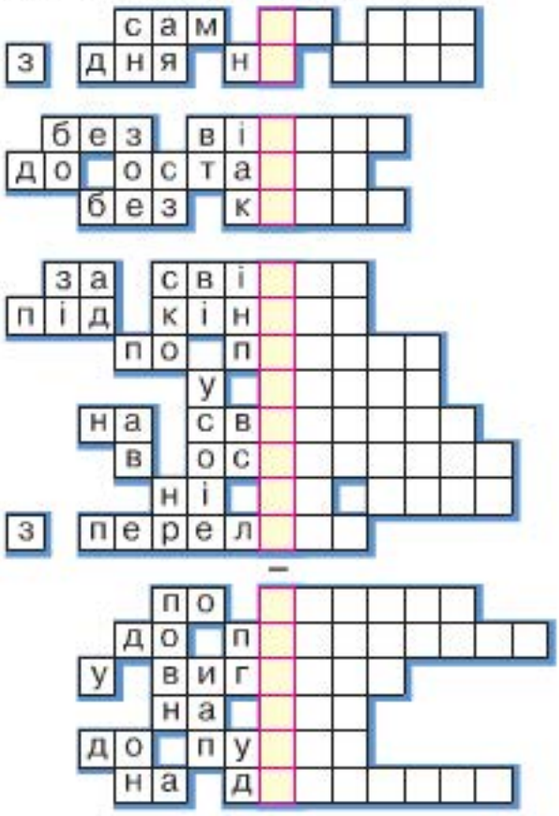

Довідка:

інця;	нку;
а день;	на сам;
яку;	дома;
око;	озвіллі;
обачення;	тла;
ття;	ець;
поміч;	равді;
ітанку;	ляді;
новному;	закону;
	на гріш.

2. Якщо ви правильно виконали завдання, то у виділених клітинках прочитаєте прислів'я, яке допоможе вам у житті.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ПРИСЛІВНИК»

Прислівник — це самостійна незмінна частина мови, яка характеризує дію, стан чи ознаку предмета.

Схема розбору прислівника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (прислівник).
3. Розряд за значенням: означальний (якісно-означальний, кількісно-означальний, способу дії), обставинний (місця, часу, мети, причини).

4. Ступінь порівняння (нульовий, вищий, найвищий; визначається тільки в якісно-означальних прислівниках).

5. Синтаксична роль (найчастіше буває обставиною, рідше — присудком, означенням).

Зразок розбору прислівників, використаних у реченні

Краще скажи ***мало***, *але* ***добре*** (Козьма Прутков).
Краще — присл., означальн., якісно-означ., вищ., обстав.
Мало — присл., означальн., якісно-означ., нульов., обстав.
Добре — присл., означальн., якісно-означ., нульов., обстав.

Написання прислівників і прислівникових сполук

Разом	Окремо	Через дефіс
безвісти, віднині, вслід, нагору, надміру, назустріч, нарівні, одвіку, опівдні, опліч, подекуди, посередині; зрідка, напевне, нарізно, помалу; заодно, удвоє, утрьох; передусім, унічию; завбільшки, навпаки, спідлоба; ліворуч, повсякчас, чимдуж; абикуди, деінде, щосили, якнайдовше, якомога	без відома, в ногу, до останку, на зло, на око, на прощання, на радощах, на скаку, на слово, на сміх, на совість, на ходу, на щастя, над силу, по сусідству, у стократ; день у день, з боку на бік, з дня на день, один в один, раз у раз, час від часу; таким чином, тим разом, тим часом; в основному, в цілому; по двоє, по четверо	по-батьківському, по-братньому, по-своєму, по-українському; по-господарськи, по-латині, по-людськи; по-перше, по-друге; аби-то, будь-де, казна-де, будь-коли, коли-небудь, хтозна-як; вряди-годи, десь-інде, сяк-так; будь-що-будь, віч-на-віч, далеко-далеко, коли-не-коли, ось-ось, хоч-не-хоч

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

278 Виберіть правильну відповідь.

1. Правильно названо морфологічні ознаки прислівника в рядку
А час, спосіб
Б відмінок
В незмінюваність

2. У реченні прислівник найчастіше виступає
А додатком
Б означенням
В обставиною

3. Обставинний прислівник місця вжито в реченні

А І сонний вітер ледь-ледь війнув, порушивши ранковий спокій *(М. Ткач)*.

Б Де-не-де біліє деревій, жовтіє безсмертник, пахнуть, сохнучи від спеки, васильки *(О. Гончар)*.

В Щось живе, зворушне, ледве вловне заграло в серці дзвоном колоска *(В. Бичко)*.

4. Прислівник вжито в словосполученні

А менше завдання

Б менше подвір'я

В менше говорити

5. Дві букви ***н*** пишуться в слові

А віч(н, нн)о

Б зако(н, нн)о

В здивова(н, нн)о

6. Усі прислівники пишуться разом у рядку

А (без)вісти, (від)давна, (мимо)хідь

Б (на)жаль, (з)верху, (в)низу

В (зо)зла, (до)побачення, (до)верху

7. У віршованому уривку *Ніч (не)рухомо тишею блищить. І радість (не)сподівано зросла, мов крила за плечима* (Є. Маланюк) прислівники з ***не*** пишуться

А в обох реченнях окремо

Б в обох реченнях разом

В у першому реченні окремо, а в другому — разом

8. ***Ні*** з прислівниками пишеться окремо

А якщо прислівник разом із ***ні*** виражає одне поняття

Б якщо ***ні*** заперечує, відкидає щось

В якщо прислівник без ***ні*** не вживається

9. Через дефіс пишеться прислівник

А (по)дружньому

Б (по)руч

В (по)совісті

10. До прислівникового сполучення належить сполучення

А без відома

Б без настрою

В без перерви

11. Ступені порівняння утворюються від

А усіх прислівників

Б обставинних прислівників

В якісно-означальних прислівників

12. У якому рядку допущено помилку при творенні вищого ступеня прислівників

А вузько — вужче, дорого — дорожче

Б близько — ближче, низько — нижче

В гарно — гарніше, погано — поганіше

279 1. Розгадайте фразу, зашифровану в ребусі.

2. Розберіть прислівник, використаний у реченні, як частину мови.

280 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, з якою метою поет утворює неологізм *небрехня*. Знайдіть у тексті слова-антоніми.

Все востаннє, вперше все

Ти, мій друже, не журись.
Кажуть, все було колись:
Як твоя — така ж країна,
Як твоя — така ж родина,

Школа, іспити, дощі,
Горобці і солов'ї...
Навіть мамині борщі.
Навіть сльози, як твої...

Кажуть, що довкола нас
Все зникає повсякчас —
Щохвилини і щодня...
Це неправда. Й небрехня.

Хай усе колись було,
Хай зникало й знов цвіло —
Знай, що кожна мить земна —
Первина і дивина:
Не барися — ось вона!

Вперше — ноги у росі,
Вперше — сонце в небесі,
Перші зливи, солов'ї,
Й перші сльози — то твої.

2. Випишіть прислівники. Позначте в них наголоси.

ПРИЙМЕННИК

У цьому розділі ви будете вивчати прийменник. Назва цієї службової частини мови складається з двох частин: **при** і **йменник** (Іменник), тобто це слово, що стоїть «при імені».

Прийменник разом з іменником, займенником, числівником служить для вираження підрядних зв'язків у реченні.

Вправи і завдання цього розділу присвячено темі «Я і моє майбутнє».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Прийменники:

- **похідні**
  (поміж, з-попід, поруч, завдяки, обабіч)
- **непохідні**
  (у, від, при, за, крізь)
- **прості**
  (коло, між, на)
- **складні**
  (заради, щодо, із-за)
- **складені**
  (слідом за, згідно з)

§ 33 Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні

Прийменник, сполучник і частка належать до службових *(неповнозначних)* частин мови.
Службові частини мови відрізняються від самостійних *(повнозначних)* тим, що не мають самостійного лексичного значення *(не називають предметів, ознак, дій, кількості)*.
Службові частини мови не мають морфологічних ознак, притаманних самостійним частинам мови *(роду, числа, відмінка, часу, особи тощо)*, і самостійно не виконують ніякої синтаксичної ролі. Вони лише зв'язують слова в реченні або надають словам, словосполученням і реченням різних додаткових відтінків.
Службові частини мови — незмінні слова.

281 Розгляньте таблицю. Поясніть різницю між самостійними і службовими частинами мови.

Людина народжена для діяльності (Вольтер)				
Слово	**Лексичне значення**	**Граматичне значення**	**Частина мови**	**Синтаксична роль**
людина	суспільна істота, якій притаманні свідомість, мова, здатність виробляти й використовувати знаряддя праці	жін. рід, одн., Н. в.	іменник (самостійна частина мови)	підмет
народжена	така, що призначена, створена для чого-небудь	докон. вид, мин. час, пасив., одн., жін. рід	дієприкметник (форма дієслова)	присудок
для	самостійного лексичного значення не має, указує на відношення дії до предмета	уточнює граматичне значення іменника	прийменник (службова частина мови)	разом з іменником виконує роль обставини мети
діяльності	застосування своєї праці до чого-небудь	жін. рід, одн., Р. в.	іменник (самостійна частина мови)	обставина

Прийменник — це службова частина мови, що разом із формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника показує їхню залежність від інших слів у словосполученні чи реченні.
Наприклад. *Батько ІЗ сином часто говорили ПРО майбутній вибір професії.*

Прийменник — незмінна частина мови. Лексичного значення прийменник не має. Його граматичне значення виявляється у зв'язку з формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника.

282 1. Прочитайте текст. Випишіть виділені прийменники з відповідними повнозначними словами.

Як зробити правильний вибір професії? Насамперед варто розібратися в собі, своїх бажаннях, можливостях та потенціалі. Подумайте, які предмети вам подобаються у школі, з яких у вас висока успішність, що ви робите у вільний від навчання час, чим захоплюєтеся.

Прислухайтеся до себе, визначте власні переваги, здібності. Думайте, аналізуйте, вибирайте! І пам'ятайте **про** головне — хоч яку професію ви оберете, прагніть стати справді незамінним фахівцем у своїй справі! **Завдяки** зваженому, правильному вибору ви будете одним із тих щасливих людей, для яких праця — захоплення, радість і гордість. Вони працюють не тільки **заради** грошей, а великою мірою заради задоволення від того, що їм удалося зробити.

2. Визначте, якими частинами мови є виписані повнозначні слова.

Зразок: розібратися в собі, [в] бажаннях, [в] можливостях, [в] потенціалі.

283 Спишіть словосполучення. У кожному рядку підкресліть зайве словосполучення. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Квіти навколо хати, сиділи навколо багаття, подивилися навколо.
2. Рідний край, росте край дороги, стоїть край села.
3. Калина коло вікна, почекай коло хвіртки, дружнє коло.
4. Живе близько ста років, підійшли близько, розташований близько.
5. Був поруч із ним, садок поруч зі школою, стояли поруч.

284 Спишіть словосполучення. Які змістові відношення виражають прийменники?

Пригадати через день, посмутніти від образи, хмари над будинком, роботи на тиждень, був відсутній через хворобу, іти на урок, боровся за правду, старший від неї, сукня із шовку, взяв участь із задоволенням, прибув для перевірки, келихи з кришталю, підріс за рік.

Прийменники разом із повнозначними словами виражають **змістові відношення**

умови
при, у разі, всупереч
почують при нагоді

часові
перед, після, о, протягом, через, за
о дев'ятій годині

просторові
в, у, за, на, до, над
зеленіє за селом

об'єктні
про, до, від, по, за
узявся за роботу

порівняльні
за, від
старанніший за мене

кількісні
з, на
з десяток книжок

мети
для, заради, в ім'я
приїхали заради батька

причини
через, завдяки, з, унаслідок, від
стрибає з радості

способу дії
через, за допомогою, з
робили із задоволенням

285 Спишіть прислів'я. Визначте відмінок іменника у виділених сполуках слів.

1. **Без діла** слабіє сила. 2. **У доброго господаря** й соломинка не пропаде. 3. **За сто робіт** береться, а ні одна не вдається. 4. Заробив води **до хліба**. 5. Коли праця вийде дверима, то біда вікном лізе **в хату**. 6. **На дерево** дивись, як родить, а **на чоловіка**, як робить. 7. **По тяжкім труді** солодкий обід. 8. Робота **з зубами**, а лінь **з язиком**. 9. **При роботі** швидко час минає. 10. Книжка — маленьке віконце, та **через нього** увесь світ видно.

286 1. З'єднайте частини прислів'їв. Запишіть їх. Про яку людську ваду йдеться в них?

Ховається від роботи,	до роботи ледачий.
У ледачого хазяїна і	пень-колоду.
На язик гарячий,	як собака від мух.
Працює через	що наївся дармоїд.
Спасибі за обід,	коня не купиш.
За сон	чоботи з ніг вкрадуть.

2. З'ясуйте, яку синтаксичну роль у кожному реченні виконує іменник, що вживається разом із прийменником.

Мудре слово

- Недостатньо хотіти, треба й робити *(Й. В. Гете)*.
- Лінощі роблять будь-яку справу важкою, а працелюбність — легкою *(Б. Франклін)*.
- Життя нічого не дає без праці *(Горацій)*.

287 Прочитайте й запам'ятайте правильні варіанти вживання слів з прийменниками. Складіть із ними речення.

Правильно	**Неправильно**
на прохання	~~по проханню~~
за місцем роботи	~~по місцю роботи~~
за потреби, при потребі	~~по потребі~~
відтоді	~~з того часу~~
з досвіду знаю	~~по досвіду знаю~~
за адресою (жити)	
на адресу (надсилати)	~~по адресу~~
за дорученням	~~по дорученню~~

§ 34 Види прийменників за будовою. Непохідні й похідні прийменники

За походженням прийменники поділяються на непохідні і похідні. До ***непохідних*** належать прийменники, походження яких важко визначити: *без, в, до, для, за, об, від, над, під, по, при, про, з, із, між, крізь.*

Похідні — це ті прийменники, творення яких можна простежити. Вони утворені від непохідних прийменників або інших частин мови: *з-під, заради, навколо, із-за, поміж.*

Похідні прийменники утворюються	
• складанням двох або більше непохідних прийменників	*з-під, задля, поза, поміж, понад, посеред, із-за, з-поміж*
• внаслідок переходу інших частин мови (іменника, прислівника, дієслова) у прийменники	*край (стола), коло (нас), шляхом (перевиборів), поблизу (ставка), перед (уроками), незважаючи на (дощ)*
• внаслідок поєднання форм прислівників чи іменників з непохідними прийменниками	*незалежно від, під час, відповідно до, у зв'язку з, згідно з*

За будовою прийменники бувають:

- ***прості*** — це непохідні прийменники: *без, до, край (села), близько*;
- ***складні,*** що складаються з двох і більше непохідних прийменників: *поза, понад, з-за*;
- ***складені,*** що утворилися з повнозначних слів і прийменників: *на чолі, у галузі, за допомогою, нарівні з, одночасно з*.

288

1. Прочитайте вірш І. Сухаревої. Випишіть із вірша непохідні прийменники з повнозначними словами, з якими вони вживаються. Визначте відмінок виписаних слів. До якої групи за будовою належать непохідні прийменники?

— Моя струнка й висока, як тополя.
На конкурсах краси найперша «міс».
— А мій вже має доларів доволі,
Займеться, певно, бізнесом колись.
— А у моєї здібності до мови,
Вимова чиста й оксфордський акцент.
— Портрети мій малює пречудово,
Мені казали фахівці про це.
— А наша добре знається на моді.
До того ж має вишуканий смак.
— А ми комп'ютер маємо в господі,
Вже програмує наш неабияк.
— Моя співає, як естрадна зірка.
— А мій береться на гітарі грати.
— А мій, хоч би яка там перевірка,
Урок найкраще може розказати.
— А на змаганнях з боксу мій єдиний
Високе місце призове зайняв.
— А як у вас?
— Дитина як дитина.
Бездомне доглядає кошеня.

2. Поміркуйте, про що свідчить захоплення дитини, яка переймається долею кошеняти. Запишіть 5–6 речень, пояснюючи, що найцінніше, на вашу думку, в людині. Використайте в кожному реченні похідні прийменники.

289 1. Складіть і запишіть із поданими словами по 2 речення, щоб в одному слово виступало прийменником, в другому — повнозначним словом.

Край, близько, перед, кінець, коло, поблизу.

2. Від яких частин мови і яким способом утворені подані прийменники? Підкресліть прості прийменники однією лінією, а складні — двома.

Учитель дав завдання написати твір на тему «Якби я був директором фірми». Усі старанно пишуть, і тільки Сашко дивиться у вікно.

— А ти чому не пишеш?

— Чекаю на секретарку!

290 Спишіть прийменники. До якої групи вони належать: а) за походженням; б) за будовою? Складіть з 5 прийменниками *(на вибір)* речення.

З-за, з-під, з-попід, з-над, з-понад, з-поміж, поміж, з-між, проміж, з-проміж, посеред, задля, заради, поза, з-поза.

291 1. Прочитайте текст. Складіть речення, у якому прийменник ***по*** з іменником вживається для називання : а) об'єкта і мети; б) місця.

Прийменник ***по*** з іменником у знахідному відмінку виражає значення об'єкта і мети: *піти по воду, по хліб;* значення кількості предметів: *по три, по чотири книжки.*

Прийменник ***по*** з іменником у місцевому відмінку вживається на означення місця: *по місту, по кутках, по школі.*

Помилково вживають прийменник ***по*** з іменником, що називає навчальний предмет, наукову галузь: *зошит по математиці* замість правильного *зошит з математики*; *спеціаліст по дослідженню космосу* замість *спеціаліст із дослідження космосу.*

Прийменник ***з*** у сполученні з іменниками передає значення простору, кількості, об'єкта: *з міста; з п'яти осіб; урок з біології.*

2. Складіть речення, у якому прийменник ***з*** разом із відмінковою формою іменника передає значення простору, кількості, об'єкта.

292 1. Розгляньте малюнки. Яка сфера діяльності вам більше до вподоби?

Поділ професій на п'ять основних типів

Людина — природа
селекціонер, ветеринар, зоотехнік, лісник, дресирувальник, геолог, агроном, вулканолог

Людина — техніка
шахтар, слюсар, водій, механізатор, інженер, конструктор, машиніст, зварювальник, будівельник

Людина — знак
бухгалтер, економіст, оператор ПК, програміст, дешифрувальник, технічний редактор

Людина — художній образ
маляр, столяр, дизайнер інтер'єру, художник, модельєр, скульптор, архітектор, музикант, актор, письменник

Людина — людина
інспектор ДАІ, слідчий, медсестра, тренер, лікар, продавець, учитель, працівник відділу кадрів

2. Розкажіть про сферу діяльності чи професію, яка вас зацікавила найбільше. Використайте подані словосполучення з похідними прийменниками.

З приводу вибору майбутньої професії, **у разі** потреби, **з огляду** на мої знання, **порівняно** з іншими спеціальностями, **за допомогою** самоосвіти, **через** проблеми із зором, **за рахунок** наполегливості, **незважаючи на** перші невдачі.

Мудре слово

- Краще працювати без визначеної мети, ніж нічого не робити *(Сократ)*.
- Праця — найкращий шлях до того, щоб любити життя *(Е. Ренан)*.

293 1. Спишіть речення. Поясніть розділові знаки.

1. Аж раптом **попереду** щось завовтузилося й зашелестіло *(Гр. Тютюнник)*. 2. Ой ходить сон коло вікон, а дрімота — коло плота *(Народна пісня)*. 3. Я поліз попід тином, поза купою гною, мимо гарбузиння, увійшов тихо в темні сіни й спинивсь перед хатніми дверима *(О. Довженко)*. 4. Як парость виноградної лози, плекайте мову. Пильно й ненастанно політь бур'ян. Чистіша від сльози вона хай буде *(М. Рильський)*. 5. Тече вода з-під явора яром на долину *(Т. Шевченко)*. 6. Мама розпалювала піч, і я крізь сон чув, як тріскочуть дрова *(Ю. Винничук)*. 7. А я чекаю пароплава із-за трипільської гори *(Л. Костенко)*. 8. Антей звертається до Хілона і Федона, що стоять попереду юрби *(Леся Українка)*.

2. Запишіть над кожним прийменником розряд за походженням.

3. Складіть і запишіть речення, у якому виділений прислівник виконує роль прийменника.

Добірні зерна мови

З одного тіста — однаковий з ким-небудь; подібний, схожий на когось. ***З іншого тіста*** — не схожий на когось, не однаковий з ким-небудь.

Бабуся з Ясею ліплять пиріжки. Дмитрик допомагає.

Дмитрик. А з цього тіста, бабусю, можуть бути шулики?

Бабуся. Для шуликів не треба дріжджового тіста... Коржі для шуликів роблять зовсім з іншого тіста.

Яся. Так і про людей кажуть — вони або з одного тіста, або не з такого, іншого.

Бабуся. А де ти таке чула?

Яся. Я читала в книжках. Та й учителька завжди каже, що ми всі з одного тіста, коли вигадуємо щось у класі.

Дмитрик. А хтось же буває і з іншого тіста?

Бабуся. Той, хто має іншу вдачу, звички, власне, інший характер.

§ 35 Правопис прийменників. Написання похідних прийменників разом, окремо і через дефіс

Прийменники вживаються з іменниками, займенниками, числівниками в непрямих відмінках і пишуться з ними завжди окремо: ***із** задоволенням*, ***між** горами*, ***до** нас*, ***з-понад** усіх*, ***з-поміж** багатьох*, ***від** трьох*. Але не слід плутати прийменники з однозвучними префіксами: ***при** дорозі, але **при**дорожній; **між** народами, але **між**народний*.

294 Спишіть текст, знімаючи риски; із дужок виберіть правильний варіант написання; замість крапок, де потрібно, вставте літери.

А Харитя й (з, с)/правді заходилася коло/в..чері. (З, С)мила в/мисчині горсточку пшона, в/кинула щ..пку солі та дві-три бараболі, нал..яла горщик водою і (при, пре)ставила його до/вогню. Любо було глянути на/її дрібнен..кі, запеч..ні на/сонці руч..нята, що живо бігали від/однієї р..боти до/другої. В..ликі сиві очі з-під/довгих чорних вій д..вилися пильно і р..зумно. Смугляве личен..ко (роз, рос)ч..рвонілося, повні вуста (роз, рос)тулилися — вся увага її була зверн..на на/роботу. Вона забула навіть і за/нові ч..рвоні кісники, що двіч.. обмотували її русяву, аж білу, головку *(За М. Коцюбинським)*.

295 Спишіть текст, вставляючи замість крапок потрібні за змістом прийменники.

Вдумайтесь ... ці слова: любов ... праці, органічна потреба ... праці. Це не просто вміння робити те й те, не просто бажання одержати матеріальний результат праці. Це щось глибше: особиста радість, гордість ... те, що зроблено власними руками. Це означає, що праця має полонити серце, перетворитися ... творчість, оточену ореолом краси, гордості, особистої гідності. Як важливо, щоб уже ... роки дитинства людина відчула, що праця веде її ... вершини, ... якої відкривається захопливий шлях ... щастя і нових вершин *(За В. Сухомлинським)*.

Похідні прийменники пишуться

Разом	Через дефіс	Окремо
• складні, утворені поєднанням одного або двох прийменників із будь-якою частиною мови: *навколо (лісу), впродовж (доби), внаслідок (успіху)*;	• складні, що починаються на ***з-, із-**: з-за, із-за, з-над, з-під,*	складені (прийменникові сполуки): *близько від (лісу), відповідно до (наказу),*

Продовження табл.

Разом	Через дефіс	Окремо
• утворені з двох простих: *понад (землею), поза (парканом), заради (друга), навпроти (будинку)*	*з-понад, з-посеред, з-поміж, з-поза, із-під*	*залежно від (погоди), на відміну від (дорослих), згідно з (розпорядженням)*

Іноді за законом милозвучності до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднуються голосні ***і*** або ***о***: зі (сходу), зі (сцени), переді (мною), наді (мною), зо (два).

296 1. Прочитайте речення. Випишіть похідні прийменники.

1. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, — якраз туди, звідки завжди сходить сонце. 2. Лелек на їхній хаті вже не було, й він — чи на своєму подвір'ї стоячи, чи по селу ходячи — задирав угору голову і всім лелекам, яких бачив, махав прощально рукою. Десь там поміж них були і їхні, яких мав за рідних. 3. Коли він повернувся, я вже дістав з-під одягу свій хмиз і роздмухав огонь. 4. Дениско став край городу і дивився в поле. 5. А поблизу звучить пісня другого жайворонка, і третього, лунає безліч пісень, і здається, що їхні звуки спадають на землю чистими перлами. 6. В коморі давно вже й не пахло хлібом, але миші любили появлятись іноді під час уроку, пробігти байдужісінько по долівці й зовсім байдужісінько щезнути в шпарці *(З творів Є. Гуцала)*.

2. Поясніть правопис виписаних прийменників та вкажіть спосіб їх утворення.

297 1. Спишіть речення, знявши риску.

1. Пливе оба/біч шляху жовта і червона пшениця і аж на горбку зупиняється біля озерця рожевого маку. 2. Біжить стежка по/над ставком, пахне смільними молодими бруньками. 3. Дмитро встав з/за столу і підійшов до скрині. 4. Справжнє кохання схоже на сонце, — воно ширшим робить наш духовний зір, просвітлює те, що лежить по/близу. 5. Походив трохи по/лісу, дослухаючись до без/конечних шерехів листу й трави, по/махом руки сполохав ви/вірку, що, не/наче глечик, примостилась до срібно/корої берези *(З творів М. Стельмаха)*.

2. Знайдіть серед записаних речення з дієприслівниковими зворотами. Поясніть уживання в цих реченнях розділових знаків.

298 Складіть і запишіть 7 речень із похідними прийменниками, що пишуться через дефіс.

299 1. Спишіть слова, знявши риску. У кожному рядку підкресліть зайве слово.

А З/попід, з/поза, по/біля
Б По/перед, з/по/під, по/між
В За/лежно/від, з/гідно/з, з/по/серед

2. З підкресленими словами складіть і запишіть речення.

300 Спишіть речення, поставивши замість крапок прийменникові сполуки з довідки.

1. Україна, ... статтею 1, є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. 2. Право користуватися природними об'єктами, що є власністю народу ... закону, має кожний громадянин України. 3. Закон визнано неконституційним ... порушенням порядку його прийняття. 4. Співголови Комісій, ... різницю поглядів, були одностайні в прагненні прийняття Основного Закону *(За матеріалами сайта http://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_України)*.

Довідка: відповідно до, згідно зі, незважаючи на, у зв'язку з.

301 Прочитайте текст. Складіть і запишіть речення з прийменниками ***із-за — че́рез***.

Часто можна почути неправильний вислів: *Із-за снігопаду запізнився на поїзд*. Літературною мовою треба сказати: *Через снігопад запізнився на поїзд*. Тобто значення причини передаємо прийменником ***через*** та іменником або займенником у знахідному відмінку.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ПРИЙМЕННИК»

Прийменник — це службова частина мови, що разом із формами непрямих відмінків іменника, займенника, числівника показує їх залежність від інших слів у реченні.

Схема розбору прийменника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (прийменник).
3. Група за походженням (похідний, непохідний).

4. Група за будовою (простий, складний, складений).
5. Значення якого відмінка уточнює.

Зразок розбору прийменника, використаного в реченні

Роби те, ***до*** *чого народжений (Г. Сковорода).*
До — прийм., непохідн., прост., уточн. Р. в.

Сполучуваність прийменників з іменниками, числівниками та займенниками в непрямих відмінках

у(в) → знахідний: *у світ, у пісню, у п'ятьох учнів*
→ місцевий: *уві сні, у ньому*

на → знахідний: *на поле, на когось*
→ місцевий: *на траві, на грудях, на першому місці*

з → родовий: *з гір, з нашої хати*
→ орудний: *із сином, з десятьма книжками*

за → родовий: *за давніх часів, за себе*
→ знахідний: *за тиждень, за трьох*
→ орудний: *за майбутнім, за мною*

до → родовий: *до Києва, до ста, до всіх*

від → родовий: *від Карпат, від душі, від вас*

для → родовий: *для товаришів, для оцінювання, для нас*

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

302 Виберіть правильну відповідь.

1. Прийменник — це
А службова частина мови
Б особлива частина мови
В самостійна частина мови

2. Прийменник у реченні
А виконує синтаксичну роль означення
Б не виконує самостійно синтаксичної ролі
В виконує синтаксичну роль обставини

3. Усі словосполучення містять прийменники в рядку
А рідний край, стою край дороги, розчарований украй
Б знаю про це, сподівався на це, думав над цим
В подвійне коло, аптека коло будинку, дивився навколо

4. Без прийменника не вживається відмінок
А місцевий
Б родовий
В давальний

5. Усі прийменники похідні у рядку
А заради, поза, через
Б під час, згідно з, задля
В крізь, між, на відміну від

6. Усі прийменники пишуться через дефіс у рядку
А з/під, із/за, з/по/під
Б за/ради, по/над, з/поза
В на/чолі, одночасно/з, по/за

303 1. Складіть і запишіть 5 речень із прийменниками.
2. В одному із записаних речень розберіть прийменник як частину мови.

304 Спишіть речення. Розберіть прийменники як частину мови.

1. Зелені ставало все більше, долина то виникала з-поза високих гілок, то ховалась за ними, кілька разів доріжка просто щезала, тоді Ольга легко зістрибувала в траву і пробиралась уперед *(С. Жадан)*. 2. А онде осторонь лежить самотньо поміж возами парубок, на сопілці виграває... *(За М. Коцюбинським)*.

305 Напишіть твір-мініатюру *(9–10 речень)* про власні плани щодо майбутньої професії, використовуючи похідні прийменники. Як епіграф використайте вірш Г. Фальковича.

Мета і мрія

Народна мова — скринька золота.
Є в ній два слова: «Мрія» і «Мета».
Хто сам не знає, хай спитає в мами:
Яка різниця між двома словами,
І чи можливо жити нам без них,
Коротких слів отих непоказних?

СПОЛУЧНИК

Для поєднання між собою однорідних членів речення або частин складних речень використовують службову частину мови — **сполучник**. Сама назва говорить про те, що він служить для сполучення, для поєднання окремих частин у ціле. Зміст вправ і завдань розділу про сполучник спонукатиме вас до роздумів на тему «Я і людство».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Сполучники:

- **непохідні** *(а, бо, ні)*
- **похідні** *(або, якщо)*
- **прості** *(але, чи, і)*
- **складні** *(також, щоб, причому)*
- **складені** *(лиш тільки; у зв'язку з тим, що)*
- **сурядності** *(і, та, однак, чи ...чи)*
- **підрядності** *(бо, який, коли)*

§ 36 Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою, походженням, способом використання в реченні

Сполучник — це службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення, словосполучення і частини складного речення. **Наприклад:** ***Якби*** *ви вчились* ***так, як*** *треба,* ***то*** *й мудрість би була своя* (Т. Шевченко).

Сполучник — незмінна частина мови. Лексичного значення сполучник не має. Його граматичне значення виявляється в поєднанні однорідних членів речення або частин складного речення.

Розряди сполучників

За походженням	За способом використання в реченні	За будовою	За значенням
• **непохідні:** *але, і, та;* • **похідні** (походять від інших частин мови): *як, що, зате*	• **одиничні** (неповторювані): *і, але, щоб, проте;* • **повторювані:** *або — або, чи — чи, то — то, чи то — чи то;* • **парні:** *не тільки... а й; як... так і; хоч... але*	• **прості:** *і (й), а, але, бо;* • **складні** (утворені з двох і більше частин): *щоб, зате, проте;* • **складені** (утворені з двох і більше слів): *тому що; через те що; незважаючи на те, що*	• **сполучники сурядності** (уживаються в складному реченні, частини якого рівноправні, та для зв'язку однорідних членів речення): *і, та, але, однак;* • **сполучники підрядності** (уживаються в складному реченні, у якому одна частина залежить від іншої): *щоб, бо, якби*

Однорідні члени речення або рівноправні, незалежні частини складного речення поєднуються ***сполучниками сурядності****: Реве* ***та*** *стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива* (Т. Шевченко). *Усе іде,* ***але*** *не все минає над берегами вічної ріки* (Л. Костенко). На залежність однієї частини складного речення від іншої вказують ***сполучники підрядності***: *Ніколи не хвались,* ***поки*** *гаразд не зробиш діла* (Л. Глібов).

306 1. Прочитайте текст. Випишіть сполучники.

Деякі люди порушують права інших людей на життя і свободу, вільний розвиток чи безпеку. Вони роблять це, вважаючи, що ті — «інші» — гірші, ніж вони, за якимись ознаками: або не того кольору шкіри, або не тієї віри, або не тієї національності. А трапляється, що нехтують права й за ознакою статі чи віку. Цього, звичайно, не можна допускати. Тому слід бути толерантною людиною, тобто поважати погляди і вподобання інших незалежно від того, чи збігаються вони з твоїми. І ще треба знаходити компроміс, тому що це зближує людей, які мають різні погляди *(За матеріалами сайта http://psyslujba.ucoz.ua/load/0-0-0-202-20)*.

2. Визначте розряд виписаних сполучників за походженням.

307 Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

А та, чи, бо, на
Б про, або, але, щоб
В однак, аби, і, якби

308 Спишіть текст, вставляючи замість крапок відповідні сполучники з довідки.

Відносини взаємоповаги ... поступливості були характерними для багатьох народів світу. Наприклад, трипільці деякі житла будували так, ... мати спільну стіну із сусідами, ... у сучасних квартирах багатоповерхових будинків. А в деяких народів Кавказу, Туреччини, Ірану, ... землі було мало, житло споруджували на стрімких схилах гір. Отож дах одного будинку служив фундаментом для іншого. Це робили ... легше було долати життєві негаразди, ... міцне плече ... дружня підтримка доброго сусіда були запорукою безпеки ... добробуту.

Довідка: та; щоб; як; через те, що; для того, щоб; бо; й; та.

Богданчик із татом їхали автобусом. На зупинці до салону ввійшла дівчинка, що тримала на руках малого песика колі.
— Бачиш, синку, яке гарне цуценя?
— Тату, а чого цуценя?
— Бо воно ще маленьке.
— А як виросте, то що — з нього буде великий «цуц»?

309 Прочитайте текст. Випишіть речення з повторюваними й парними сполучниками.

Великого італійського художника доби Відродження — Мікеланджело — пам'ятають не тільки як геніального творця, а й як людину

надзвичайно сильного характеру. Розповідають, що коли він розписував фрески Сікстинської капели, то постійно мав працювати, закинувши голову назад. Ця праця була важкою і напруженою, однак творити — це для митця означає жити. Незважаючи на те, що Мікеланджело відчував страшенний біль, коли, працюючи, не міг опустити голову, роботу він усе ж таки не припиняв. Мета завершити скоріше розпис і подарувати його людям допомагала художникові зносити всі труднощі — чи то він безпосередньо накладав фарби на склепіння, чи то обдумував сюжети для своїх фресок. А подолати фізичні й моральні муки Мікеланджело допомогли воля та сила характеру, бо з дитинства він звик багато й наполегливо працювати.

З пензлем, і словом

310 1. Розгляньте фрагмент репродукції й прочитайте опис фрески. Спишіть текст, підкресліть сполучники. Визначте розряди сполучників за: а) походженням; б) способом уживання в реченні; в) будовою; г) значенням.

Мікеланджело Буонарроті. Пророк Єремія. *1508–1512 рр.* Фреска

Велична постать пророка Єремії сповнена безнадії й суму, але — ані жесту, ані сльози, ані ридання... Пророк схрестив ноги, тримає рукою бороду. Спершись ліктем на одне коліно й поклавши другу руку на друге коліно, він схилив голову й тяжко замислився над долею свого народу.

Не тільки Єремія в роздумах, а й ангели-помічники теж охоплені сумом. Так само, як пророк, ангел над його правим плечем сумно дивиться вниз. Однак певну надію можна помітити в постаті ангела над лівим плечем — він підняв голову і твердо дивиться вперед *(За Дж. Вазарі)*.

2. Прочитайте текст. Випишіть із нього сполучники: а) сурядності; б) підрядності.

Найвідоміша капела Ватикану була споруджена між 1473 і 1481 роками за часів папи Сікста IV, тому й отримала назву Сікстинської капели. Це велика прямокутна зала з овальним склепінням, яка ось уже понад п'ять століть є пам'ятником генію Мікеланджело, що зумів утілити в життя цей, без перебільшення, грандіозний проект. Відомо, що спочатку

склепіння капели було виконане у вигляді небесної сфери, усіяної зірками, а в 1508 році папа Юлій II спеціально викликав до Рима Мікеланджело для розпису цього величезного простору. Художник працював протягом майже п'яти років. У фігурах семи пророків і п'яти сивіл, які розміщено у дванадцяти прямокутниках, що обрамлюють по периметру центральну частину склепіння, повною мірою проявився потяг Мікеланджело до великих форм в архітектурі.

3. Випишіть слова іншомовного походження й поясніть їхнє лексичне значення.

311 Знайдіть опис фресок Софійського собору в Києві (у підручниках з історії, інтернет-джерелах, словниках тощо). Складіть за цим описом переказ *(8–10 речень)*, уживаючи складні та складені сполучники.

Мудре слово

Живи з людьми так, щоб твої друзі не стали недругами, а недруги стали друзями *(Піфагор)*.
Мудра людина не робитиме іншим того, чого вона не бажає, щоб робили їй *(Конфуцій)*.

312 Прочитайте текст. Складіть речення зі сполучниками ***поки, доки, допоки***.

Часові сполучники підрядності *пóки, дóки, допóки* — взаємозамінні, синонімічні. Наприклад, у складному реченні *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* сполучник *поки* можна замінити синонімічними *доки, допоки*. Порівняймо: ***Доки*** *сонце зійде, роса очі виїсть;* ***Допоки*** *сонце зійде, роса очі виїсть.*

§ 37 Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності. Сполучники й сполучні слова

1. Які члени речення називаються *однорідними*?
2. Які за значенням сполучники служать для зв'язку однорідних членів речення?
3. Які речення називаються *складними*?
4. Які за значенням сполучники зв'язують рівноправні частини складного речення?
5. У якому складному реченні вживаються сполучники підрядності?

313 1. Прочитайте текст. Випишіть однорідні члени речення, поєднані сполучниками сурядності.

Планетою людей назвав нашу Землю французький льотчик і знаменитий письменник Антуан де Сент-Екзюпері. Справді, люди — найдивовижніші та найпрекрасніші живі істоти на земній кулі. Не можна не відчувати ніжності до людей, уявивши їхню беззахисність перед обличчям велетенського Космосу. Не можна не відчувати гордості за людей, бо саме вони літають вище від птахів, плавають краще від риб, сильніші, швидші, витриваліші від усіх інших істот.

Не можна не тривожитися за людей, коли бачиш, як легко вони іноді вбивають одне одного або витрачають свої сили та здібності на виготовлення знарядь знищення собі подібних *(За Р. Арцишевським)*.

2. Випишіть складні речення, що відповідають схемам:

чому?

_____ , бо _____

коли? *що?*

_____ , коли _____ , як _____ .

3. Визначте, які сполучники за значенням ужиті в цих реченнях. Відповідь обґрунтуйте.

П'ятирічний Вітя питає в батька:

— Тату, а ти знаєш, на скільки вистачає одного тюбика зубної пасти?

— Не знаю, синку.

— На весь коридор, залу й половину балкона...

Сполучники сурядності поділяються на

єднальні:
і(й); та (у значенні *і*); *і ... і; ні ... ні; як ... так і; ще й; не тільки ... а й (не лише ... а й); також; причому; притому*

протиставні:
а; але; та (у значенні *але*); *однак; зате; проте*

розділові:
або; чи; або ... або; чи ... чи; то ... то; хоч ... хоч; чи то ... чи то; не то ... не то

314 1. Доповніть речення. Запишіть їх.

1. Ні ви, ні ваші друзі не читали... . 2. Як корабель назвеш, так він і... . 3. Людина досягає гідного розвитку, якщо вона дбає не тільки про

матеріальні речі, а й про... . 4. ... нам смакує, а також лікує від застуди. 5. Керамічні горщики не тільки красиві, але й дуже... .

2. Яка група єднальних сполучників використана в записаних реченнях?

315 Складіть і запишіть висловлювання *(5–6 речень)* на тему «Не можна не захоплюватися здатністю людини пізнавати та змінювати навколишній світ, але...», використавши протиставні сполучники сурядності.

Добірні зерна мови

І льоду серед зими не випросиш — про скупу людину.

Яся. Бабусю, чому так кажуть: «У нього й льоду серед зими не випросиш»? Льоду ж взимку скільки завгодно...

Бабуся. Отож-бо! Коли вже й льоду взимку хтось не хоче дати, то таки він дуже скупий.

Дмитрик. А цікавий вислів є в нашій мові про щедру людину, яка завжди поділиться: *останню сорочку з себе зніме й віддасть.*

316 Випишіть розділові сполучники. Складіть з ними речення *(усно)*.

І, зате, та, або, чи, а, але, ще й, чи то ... чи то, хоч ... хоч, притому, причому, не то ... не то.

Сполучники підрядності

Група сполучників підрядності	Приклади
Причинові	*бо, тому що, через те що, оскільки, затим що*
Часові	*ледве, тільки, щойно, як, як тільки, після того як, коли*
Умовні	*якщо, якби, як, аби, коли б, як тільки*
Мети	*щоб, для того щоб, аби, з тим щоб*
Допустові	*хоч, дарма що, незважаючи на те що, хай, нехай*
Порівняльні	*як, мов, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, мовбито, що*
Міри і ступеня	*аж, що аж, що й*
Наслідковий	*так що*
З'ясувальні	*що, щоб, як, ніби*

317 Спишіть речення. Напишіть над кожним сполучником підрядності групу, до якої він належить.

1. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою? 2. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли над тихими вуличками панує червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. 3. Воно ж і не до сміху, бо хлопців і справді в селі мало позоставалось. 4. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. 5. Якщо Леся взяла це на себе, діти будуть доглянуті. 6. Тоня, схилившись до брата в таємничості, щось зашепотіла над вухом, хоч про її тайни тут вже всі знають. 7. «Обидва ви, здається, облизня впіймали, так що раджу помиритись», — усміхнувся Іван *(З творів О. Гончара)*.

318 Випишіть прислів'я, у яких є сполучники підрядності.

1. Одна рада добре, а дві ще краще. 2. Добре там живеться, де добре сіється і жнеться. 3. Ти йому слово, а він тобі десять. 4. Хвалилася синиця, що море запалить. 5. М'яко стеле, та твердо спати. 6. Так говорить, наче з писаного читає. 7. Його всякий знає як облупленого. 8. Доки здоров'я служить, то чоловік не тужить.

319 Складіть речення зі сполучниками підрядності різних груп, орієнтуючись на таблицю з рубрики «Запам'ятаймо», що на сторінці 171 *(по одному на кожну групу)*.

Сполучники підрядності, які поєднують частини складного речення, треба відрізняти від сполучних слів.
До сполучних слів належать: *що, хто, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, як, чому.*
Щоб навчитися розрізняти сполучники і сполучні слова, розгляньте таблицю.

Ознаки сполучного слова

Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. Що знаєш, те за плечима не носити.		
Сполучне слово *хто; що*		
• виконує в підрядній частині роль підмета, присудка або додатка	• сполучне слово можна замінити синонімічним повнозначним словом	• частину речення зі сполучним словом можна перетворити на питальне речення
Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. Що знаєш, те за плечима не носити.	***Він** рано підводиться, за ним і діло водиться.* ***Яке** знаєш, за плечима не носити.*	*Хто рано підводиться? Що знаєш?*

320 1. Прочитайте текст. Випишіть із тексту речення, у яких є сполучники сурядності, підрядності, а також сполучні слова.

Побувайте в одному з лондонських парків — Кенсингтонському саду, і ви неодмінно побачите бронзову фігурку маленького хлопчика. Його звати Пітер Пен.

Стоячи на підвіконні третього поверху будинку, де жила його сім'я, Пітер дивився на дерева. Як тільки він зрозумів, що бачить краєчок Чарівного Саду, усе інше вилетіло в нього з голови. Безтурботно відштовхнувшись від підвіконня, він полетів до саду над кронами дерев, будинками і банями церков.

Хто знає, може, кожний із нас полетів би, якби мав таку певність і віру, яку мав того вечора Пітер Пен.

Приземлившись на пташиний острів, Пітер до смерті налякав нічних мешканців Саду. Старий мудрий ворон Соломон повідав хлопчикові, що відтепер той житиме на цьому острові й буде і Птахом, і Людиною...

Цю чарівну поетичну казку про Пітера Пена склав на початку минулого століття шотландський письменник Джеймс Баррі *(За Л. Гамбургом)*.

2. За визначений час одна група складає речення із сполучниками, а друга — зі сполучними словами. Для перевірки групи обмінюються виконаними завданнями. Правильність виконаного завдання оцінює вчитель.

Мудре слово

- Добрий сусід часом ближчий за родича *(Народна творчість)*.
- Коли сусід як мід (мед), то проси його на обід *(Народна творчість)*.

§ 38 Правопис сполучників. Написання сполучників разом і окремо

321 Розгадайте ребус і головоломку-ребус *(числа в ній означають порядковий номер букви в алфавіті)*. Запишіть розгадки. Які службові частини мови є в записаних висловлюваннях?

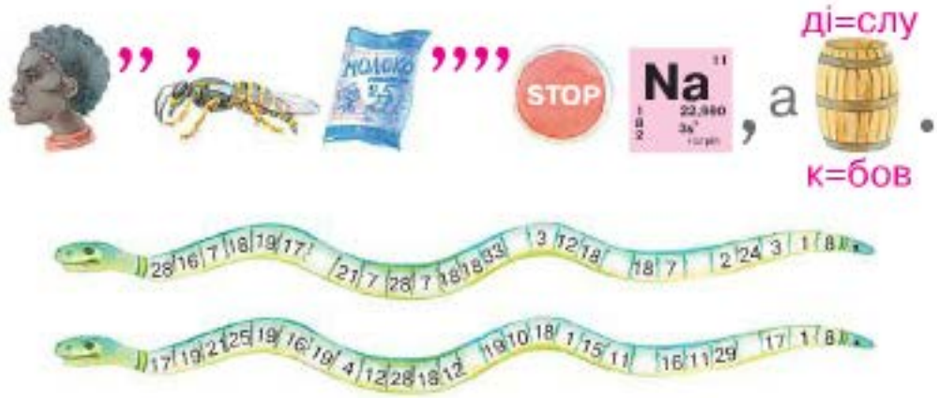

Написання сполучників

Разом	Окремо
• складні сполучники: *адже, аніж, отже, отож, також, втім, зате, проте, причім, причому, начеб, мовби, немовби, немовбито, начебто, тобто, себто, щоб, якби, якщо, абощо, тощо*	• складені сполучники: *дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, незважаючи на те що, тимчасом як, у міру того як, через те що, тому що*; • сполучники, що мають при собі частки ***б, би, ж, же:*** *коли б, або ж, усе ж, хоч би, а як же*

Примітка. Сполучники з підсилювальними частками ***-бо, -но, -то*** пишуться через дефіс: *отож-бо, тільки-но, тим-то, тому-то, якби-то, отож-то.*

322 1. Спишіть речення. Поясніть правопис виділених сполучників.

1. Фонтани, **начебто** кити, пускають у повітря воду *(О. Довженко)*. 2. В одчинені вікна заглянув великий, **мовбито** діжа, місяць *(Л. Письменна)*. 3. Вночі навкруг червоно, **немов** від далеких пожеж *(І. Цюпа)*. 4. **Якби** не було мрії, праця втратила б свою привабливість *(В. Сухомлинський)*. 5. У лісах усе: і клімат країни, і багатство землі, і врожай хлібів, і здоров'я людини, а **отже**, і радість життя. 6. Тепленька мряка пронизувала повітря, **проте** обриси гір не розмивала, а пом'якшувала і згладжувала *(Б. Комар)*.

2. Поясніть уживання розділових знаків у п'ятому реченні.

Треба розрізняти складні сполучники *зате, проте, щоб, якби, якщо, притому, причому* (які пишуться разом) і однозвучні слова (займенники з прийменниками і частками, прислівники з частками), що пишуться окремо: *за те, про те, що б, як би, як що, при тому, при чому.* **Наприклад:** *Кожен із нас докладає багато зусиль,* ***щоб*** (сполучник) *досягнути своєї мети. —* ***Що б*** (займенник із часткою) *нас не зупиняло, ми прагнемо досягти своєї мети.*

Щоб відрізнити сполучник від однозвучних слів, треба замінити його синонімічним сполучником: *Він писав грамотно,* ***проте (але)*** *повільно*.

323 1. Прочитайте речення. Випишіть складні сполучники.

1. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. 2. Метнулась Харитя до мисника, легенько, немов кізка, стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра. 3. Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, неначе хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. 4. Долиною повилась річечка, мовби хто кинув нову синю стрічку на зелену траву *(За творами М. Коцюбинського)*.

2. Складіть речення, у яких є однозвучні з виписаними сполучниками слова. Поясніть правопис сполучників та однозвучних із ними слів.

Учитель розповідає учням про римлянина, який щоранку тричі перепливав Тибр.

— Чому тобі смішно? — запитав він, коли помітив, що один з учнів посміхається.

— Мені здається, що він мав би перепливати річку і вчетверте, щоб опинитися на тому березі, де залишив одяг.

324 Спишіть прислів'я та приказки, замінивши сполучники синонімами.

1. Якби на кропиву не мороз, вона б усіх людей пожалила. 2. Хоч мороз і припікає, зате комарів немає. 3. Чим би дитина не бавилась, аби не плакала! 4. Бігає, мов перелякана миша. 5. Якщо в серці є прагнення, то й камінь можна просвердлити. 6. Треба нахилиться, щоб з криниці води напиться.

325 1. Прочитайте текст.

Людина багато в чому схожа на пташку: в ранній молодості нестримно тягне її з дому, вона ладна забути все, з усім розпрощатися, щоб знайти для себе інше, нове життя. А під старість, коли стільки побачено і пізнано, незбагненна сила тягне людину повернутися назад, до рідного гнізда, туди, де народився і звідки повіявся у світи, туди, де земля тобі здається простою, зрозумілою і такою ж рідною, як і всі ті, хто вцілів з твого роду *(За Є. Гуцалом)*.

2. Складіть і запишіть переказ тексту, використавши складені сполучники: *тому що, після того як, у міру того як, через те що*.

326 Спишіть речення, розкривши дужки.

1. У кого що болить, той (про)те й гомонить *(Народна творчість)*. 2. Ну що(б), здавалося, слова... Слова та голос — більш нічого. А серце б'ється — ожива, як їх почує!.. *(Т. Шевченко)*. 3. Іноді з'їси і не доволі, (за)те живеш на волі *(Л. Глібов)*. 4. Як(би) мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала *(Марко Вовчок)*. 5. Є чутка — Вишневецький наступа. Грабує край, лишає пустовщину. Яка його неправедна тропа — що(б) наступать на власну батьківщину! *(Л. Костенко)*. 6. Як(що), забувши біль, поразку, втому, свій шанс єдиний зможеш віднайти, — твій, сину, світ, і все, (що)є у ньому, та більш того — тоді Людина ти! *(Р. Кіплінг, «Якщо». Переклад М. Стріхи)*.

327 Прочитайте текст. Випишіть сполучники, підкресліть складні та складені. Поясніть правопис виділених слів.

Це ім'я відоме кожному — француз Антуан де Сент-Екзюпері — авіатор, письменник і філософ... **Утім**, у шкільні роки **нічого не провіщало** в Антуані майбутньої знаменитості. Що й казати: він не був блискучим учнем, **іноді** бував **неуважним** і майже завжди **непосидючим, дарма що** мав відмінні успіхи в математиці, латинській і французькій мовах — **зате** більш ніж скромні в історії, географії та зоології. **Щоправда**, Антуан писав вірші, але вірші писали й інші діти. Поетичного таланту хлопчика **не оцінив ніхто**, і це дуже засмучувало його... **Проте, що б не казали, нічого** у світі **не минає** даремно: адже згодом поетичний ритм і поетична образність **немовби** перелились у прозу Антуана де Сент-Екзюпері *(За Л. Гамбургом)*.

328 1. Розшифруйте й запишіть правило, використавши підказку.

Підказка. Пригадайте послідовність кольорів веселки. Вставте сполучник *якщо* після червоного прямокутника, а сполучник *або* — після блакитного.

2. Складіть і запишіть три речення, що ілюструють це правило.

Мудре слово

- Ми хочем миру і спокою, для себе хочем і для всіх! *(В. Сосюра)*.
- В моїй душі безсмертний дух народів,
  В моїй душі енергія століть...
  Почнись, епохо чистих небозводів,
  Епохо згоди, хліба і суцвіть! *(М. Вінграновський)*.

329 Прочитайте текст. Складіть і запишіть 7 речень з різними складеними сполучниками, ураховуючи інформацію з тексту щодо використання коми.

При використанні складених сполучників *тому що, через те що, для того щоб, незважаючи на те що, після того як, унаслідок того що, замість того щоб* кома ставиться один раз: або перед усім складеним сполучником, або перед *що, щоб, як* — залежно від змісту та інтонації.

Наприклад:

Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій, тому що живемо в добу інформації. — Сучасність потребує знавців комп'ютерних технологій ***тому, що*** *живемо в добу інформації.*

Для того щоб *урятувати людську цивілізацію, потрібно дбати про духовність. —* ***Для того, щоб*** *урятувати людську цивілізацію, потрібно дбати про духовність.*

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «СПОЛУЧНИК»

Сполучник — це службова частина мови, яка поєднує однорідні члени речення, словосполучення і частини складного речення.

Сполучник — незмінна частина мови.

Лексичного значення сполучник не має.

Граматичне значення: сполучник поєднує однорідні члени речення або частини складного речення.

Однорідні члени речення або рівноправні, незалежні частини складного речення поєднуються ***сполучниками сурядності***. На залежність частин складного речення вказують ***сполучники підрядності***.

Схема розбору сполучника як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (сполучник).
3. Розряд за способом уживання в реченні (одиничний, повторюваний, парний).

4. Розряд за походженням (похідний, непохідний).

5. Розряд за будовою (простий, складний, складений).

6. Розряд за значенням: сурядності (єднальний, протиставний, розділовий); підрядності (причиновий, часовий, умовний, мети, допустовий, порівняльний, міри і ступеня, наслідковий, з'ясувальний).

Зразок розбору сполучника, використаного в реченні

Загинув би, напевне, люд нещасний, ***якби*** *погасла та маленька іскра любові братньої* (Леся Українка).

Якби — сполуч., одиничн., похідн., складн., підрядн., умовн.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

330 Виберіть правильну відповідь.

1. Усі слова — сполучники в рядку
- **А** але, або, як би
- **Б** проте, за те, якби
- **В** дарма що, бо, щоб

2. За будовою сполучники поділяються на
- **А** односкладні, двоскладні, багатоскладні
- **Б** прості, складні, складені
- **В** прості, складні, ускладнені

3. Синонімами до сполучника ***аби*** є
- **А** щоб, але, та, і
- **Б** для того щоб, щоб, й
- **В** тільки б, коли б, щоб

4. Підрядний часовий сполучник у рядку
- **А** дарма що
- **Б** як
- **В** хоч

5. Тільки сполучники сурядності в рядку
- **А** але, хоч, бо
- **Б** однак, проте, або
- **В** щоб, як, та

6. ***Проте*** є сполучником і пишеться разом у реченні, яке записане в рядку

А Варто пам'ятати про(те), яких батьків ми діти.
Б Ми — різні, про(те) нас об'єднує бажання порозумітися.
В Я мрію про(те), щоб найбільшою цінністю стало людське життя.

331 Спишіть речення, вибравши з дужок потрібний сполучник.

1. Мабуть, ми їхали знов без дороги, (бо, і, та) мене хитало, як в колисці. 2. Конячина насторожено прищулила вуха, прибавила ходу, (або, але, якби) зараз же заспокоїлась і знов затупала байдуже й неуважно. 3. Молодість не знає ощадності, (тому що, коли, зате) вона багата, як багатій, якому нема куди дівати свого багатства *(З творів В. Винниченка)*.

332 Спишіть, доповнивши, вислів. Розберіть використані в ньому сполучники як частину мови.

Якщо хочеш, щоб тебе не ображали...

333 Доповніть текст міркуваннями щодо вміння порозумітися з різними людьми. Запишіть закінчення тексту, використовуючи сполучники різних розрядів.

Усі люди різняться між собою. Одні мають білий колір шкіри, інші — чорний або жовтий. Одні мають темні очі, інші — світлі. Одні — стрункі, інші — повні.

Люди звертають увагу на ці відмінності, але це не означає, що хтось кращий за інших. Хоча в історії людства були випадки, коли лише через колір шкіри чи національну належність виникало упереджене ставлення одних до інших....

334 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Поміркуйте, які мовні засоби використав поет, щоб одноманітна тавтологія перетворилася на образну ліричну картину.

Осінні тавтології

То ледь-помалу, то щосили
Дощі дощами задощили
У нашім парку, де, сумне,
Сумує листя листяне.

Мабуть, ще трохи — й під ногами
Сніги засніжаться снігами,
І так досніжаться вони
Аж до весняної весни.

А навесні — в це вірить варто:
Жартівники зжартують жарти,
І сонце сонячно злетить,
Як м'яч — з блакиті у блакить.

2. Випишіть сполучники, визначте їх розряди.

335 1. Розшифруйте ребуси. Запишіть відгадки — складні сполучники.

Схожа на зубра тварина, що живе в горах Тибету + Узявся за гуж — не кажи, □□ не дуж = □□□□

Пишуть □□ пером, а умом + родовий відмінок множини іменника, позначеного ?

+ частка, за допомогою якої утворюється умовний спосіб дієслова = □□□□□□□

Ми відповідаємо □□ тих, кого приручили + вказівний займенник **той** середнього роду в називному відмінку = □□□□

2. Складіть і запишіть міні-твір — фантазію на тему «Якби я був президентом Землі (Сонячної системи, Галактики)», використавши відгадані сполучники.

ЧАСТКА

Щоб надати слову або висловлюванню певного змістового чи емоційного відтінку, використовують службову частину мови — **частку**.

Частки передають захоплення, обурення, певність, непевність — різні людські почуття.

По-особливому ми ставимося до нашої природи. Вправи і завдання цього розділу присвячено темі «Я і рідна природа».

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Частки**

  Надають додаткових змістових відтінків
  (ось, справді, навіть)

  Указують на модальні відтінки
  (мабуть, авжеж, хіба)

- **Словотворчі частки**
  (де-, хтозна-, не-)

- **Формотворчі частки**
  (би, хай, -ся)

§ 39 Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням

Частка — це службова незмінна частина мови, яка надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення слів та їх форм: *хіба, адже, не, мовляв, он, якраз, навіть, би*.

336 Прочитайте текст. Поясніть, яку роль виконують виділені частки.

Людство тривалий час і всерйоз задумується над тим, як обмежити свій, **най**частіше **не**бажаний, вплив на живу природу, як регулювати клімат, стримуючи цим темпи глобального потепління. Вважається: **най**радикальніший метод — перехід на «чисту» енергетику. **Саме** тут на перше місце виходить використання природної енергії: сонця, вітру, води, припливів, **навіть** поки що малозвіданих, **не**приручених різноманітних явищ — блискавок, ураганів, смерчів, тайфунів тощо. **Навряд чи** можна вважати перспективною ядерну енергію, яка з часом може призвести до теплового забруднення атмосфери. Її **ж** нинішнє використання вимушене, бо ми ще не вміємо приручати гігантські природні сили.

Тільки слід пам'ятати: **будь**-яка регуляція клімату має бути **щонай**обережнішою *(За М. Міщенком)*.

337 1. Спишіть слова. Підкресліть у кожному рядку самостійну частину мови.

А ось, хоч, навіть, хай, але, був, аж
Б не, ні, два, хіба, бодай, чи, лише
В же, будь-, -небудь, казна-, -сь, він, нехай
Г невже, справді, таки, нас, ані, авжеж, хтозна-

2. Запам'ятайте, що всі непідкреслені слова належать до часток.

338 Спишіть текст. Яку роль виконують виділені в тексті частки?

Ніколи **не** забуду своєї першої дитячої драми, що тяжко і надовго ранила моє серце. Біг я з важкеньким ранцем зі школи. Зиркнув на ліщиновий кущ біля стежки і мерщій виламав собі добреньку лозину, сів на «коня» та й гайнув, аж закуріло серединою вулиці.

Мені ще довго **не** прощали цього вчинку. Адже дерево в нашому селі дуже шанувалося, вважалося мало **не** священним. Добре пригадую, що в першому класі на якомусь уроці вчителька просила:

— Не ламайте, діточки, **ні** яблуні, **ні** груші, **ні** береста, **ні** тополі, **ні** кущів усяких. Тільки садіть їх там, де голо, і поливайте.

Я бережу цей спогад *(За М. Міщенком)*.

— Мамо, ти обіцяла, якщо я поводитимуся добре, ти купиш мені морозива!

— Але ти поводився погано!

— А можна — я попрошу в тебе морозиво в кредит?

339 1. З'єднайте частини речень. Запишіть народні вислови.

Дружба та братство —	то б літо було довше.
Якби не зима,	ні в ворота.
Хоч всю ніч не спи,	найбільше багатство.
Ні в тин,	сонечко гляне.
Колись і на нас	хоч голки збирай.
Так місячно,	ранок швидше не настане.

2. Поясніть, яку роль відіграють у записаних прислів'ях частки *най-, б, не, ні, і, хоч*.

Мудре слово

340 1. Випишіть із поданих речень частки.

- Лише Батьківщина, лише Україна покладе надію мені на чоло *(І. Калиниченко)*.
- Говорімо те, що думаємо; думаймо те, що говоримо; нехай слова будуть у згоді з життям *(Сенека)*.
- І все на світі треба пережити, і кожен фініш — це, по суті, старт, і наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт *(Л. Костенко)*.

2. Складіть і запишіть із виписаними частками речення про ставлення до навколишнього середовища.

341 Прочитайте висловлювання, подані в лівому й правому стовпчиках. Складіть і запишіть речення з омонімами, зазначаючи, до якої частини мови вони належать.

Багато часток мають омоніми серед інших частин мови.

Порівняйте

Відстань визначено **точно** *(прислівник)*.	**Точно** *(частка)* такий морозний ранок був учора.
Дощ ішов удень **і** *(сполучник)* вночі.	**І** *(частка)* тиша може звучати піснею.
Він не подобався **собі** *(займенник)* у цьому вбранні.	Іде **собі** *(частка)*, усміхаючись.

Я радий, **бо** *(сполучник)* люблю дощ.
Що *(займенник)* **за** *(прийменник)* цією горою?
Це *(займенник)* вбрання тобі пасує.

Зупиніться ж **бо** *(частка)*.
Що **за** *(частка)* поведінка в тебе?
Дерева — **це** *(частка)* легені Землі.

За значенням частки поділяються на:
- частки, що надають реченню додаткових змістових відтінків;
- частки, що вказують на модальні відтінки;
- словотворчі частки;
- формотворчі частки.

У цих розрядах розрізняють окремі групи.

Частки, що надають реченню додаткових змістових відтінків

Вказівні: *ось, це, оце, осьде, от, он, то, онде, ото, воно*	*Охорона природи — **ось** завдання для всіх і кожного.* *Що **воно** таке, екологічний патруль?*
Означальні: *якраз, саме, ледве, власне, майже, справді, точно*	*Сиділи ми в садку, там **саме** зацвіло* (Леся Українка). ***Якраз** сьогодні треба подумати про завтра планети.*
Обмежувально-видільні: *лише, тільки, хоч, хоча б, навіть, уже, таки*	*Лишалося **тільки** завершити цю справу.* ***Хоча б** не запізнитися.*
Підсилювальні: *і(й), та, навіть, бо, -то, аж, же, ж, -таки, ой*	***І** тиша може проспівати колискову.* *Дощ **таки** пішов.*

Частки, що вказують на модальні відтінки

Стверджувальні: *так, отак, атож, авжеж, гаразд, аякже*	***Так**, ми посадимо тут сад.* ***Авжеж**, птахи знову повернуться.*
Заперечні: *не, ні, ані*	*Сіяло сонце, в небесах **ані** хмаринки* (Т. Шевченко).
Спонукальні: *ну, давай, бодай, -но, -бо, годі*	***Годі** нам сперечатися.* ***Ну** спробуй поговорити з ним.*
Власне модальні (виражають сумнів, припущення, упевненість): *навряд чи, ледве чи, ба, ну, чи не, мовби, нібито*	*Ранок усміхався, **мовби** радіючи разом із нами.*
Питальні: *чи, невже, хіба, що за*	***Хіба** весна вже подолала зиму?* ***Невже** цей сніг розтане?*
Емоційно-експресивні: *як, що за, ну й, куди там, де й*	***Що за** краса за вікном!* ***Як** добре бродити лісом!*

Словотворчі частки

де-, аби-, будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -завгодно, -сь, -би, -б, -же, -ж, не-, ні-, ані- виступають у ролі префіксів і суфіксів	***де**коли, **аби**як, **будь**-що, хто-**небудь**, **казна**-як, **хтозна**-куди, хто-**завгодно**, що**сь**, нач**еб**, немов**би**, авж**еж**, **не**легкий, **ні**хто, **ані**чичирк*

Формотворчі частки

би (б), за допомогою якої творяться форми дієслів умовного способу	*пішов **би**, знала **б***
хай (нехай), за допомогою якої творяться форми 3-ї особи наказового способу	***хай** знає, **нехай** ростуть*
най-, як-, що-, за допомогою яких творяться прикметники і прислівники найвищого ступеня порівняння	***най**більше, **щонай**кращий, **якнай**веселіший*
-ся (-сь), за допомогою якої утворюються зворотні дієслова	*одягати**ся**, збирати**сь***

342 1. Прочитайте текст.

Ніде, мабуть, не буває так добре, як на городі...

Притулишся вухом до землі, ніби сподіваєшся від неї на відповідь, а вона мовчить, не озивається, не видає жодної своєї таємниці. А може, вона й відповідає, тільки ти не годен утямкувати її мову? І напружуєш слух, аж заплющуєшся — жодного звуку. Нишкне земля в німому чорному мовчанні. Хоч би крота почути, як він повзе по ходах-переходах, по норі своїй, — не чути *(Є. Гуцало)*.

2. Випишіть частки. Визначте їхні розряди за значенням.

Добірні зерна мови

Мерзлого в Петрівку комусь заманулось — захотілося чогось неможливого, нездійсненного, нереального.

Яся. Бабусю, чому це в Петрівку хочуть мати чогось мерзлого? Коли буває Петрівка? Це ж так називають книжковий ринок у Києві.

Дмитрик. Я знайшов в Інтернеті, що означає Петрівка. Це короткий піст улітку. Закінчується на свято Петра і Павла — 12 липня. Під час цього посту люди наводять лад на подвір'ї, у хаті, печуть «мандрики» — пампушки із пшеничного тіста, яєць і сиру.

Яся. І зовсім тут згадки про «мерзлого» немає. Тепер же в холодильнику можемо скільки завгодно взяти мерзлого. Он у нас скільки морозива!

Бабуся. Але цей вислів з'явився не тепер. Так з давніх-давен українці жартували, коли комусь хотілося чогось неможливого. Тоді ще ні холодильників, ні морозильних камер не було. А нездійсненні бажання були.

343 1. Спишіть слова. Рядок, у якому всі частки вказують на модальні відтінки, підкресліть.

1. Навіть, би, невже, наче, лишень.
2. Ні, ані, тільки, майже, чи.
3. Справді, хай, невже, бодай, мовби.
4. Приблизно, нехай, давай, саме, якраз.
5. Як, годі, бодай, мовляв, еге ж.

2. З підкресленими частками складіть і запишіть речення.

344 Спишіть текст, добираючи з дужок потрібну частку.

Але (же, ж, це) де море?

На кожному перехресті я уважно роздивлявся навсібіч, та марно. Море (невже, хай, наче) ховалося від мене. Але я чув його подих і (хоч, таки, майже) знав, що воно десь поблизу й зненацька відкриється переді мною.

І (ось, рівно, еге ж) я побачив його. Але не (ото, так, як) раптово, як сподівався. Воно засиніло вдалині між безлистими ще деревами, і (тільки, навряд чи, невже) тоді, коли я підійшов ближче, переді мною відкрився його безмір. У першу мить я затамував подих — щось (як, хіба, неначе) вдарило мене в груди.

Море! *(За С. Кралевським).*

345 Утворіть від поданих дієслів за допомогою формотворчих часток форми умовного або наказового способів (*залежно від форми часу дієслова*). Запишіть їх.

Бережуть, допомагав, вирощує, поливав, охороняла, вірили, працюють, виростає, підкорив, звернули, спромоглися.

Андрійко їсть велике яблуко, потім запитує в батька:

— Тату, а чому яблуко стає коричневим?

— Розумієш, коли ти відкушуєш, у яблука виділяється сік. А через те що в яблуці великий вміст заліза, то, взаємодіючи з киснем, воно окиснюється й у такий спосіб набуває коричневого кольору.

Пауза. Потім Андрійко каже:
— Тату, а з ким ти зараз говорив?

346 1. Спишіть текст, знявши риску.

На воді лежали широкі темно/зелені листки латаття, а поміж них жовтіли голівки лілей.

І раптом я побачив серед жовтих одну білу лілею. «Зірвати, зірвати квітку! — подумав я. — Не/хай мої руки відчують її ніжні, як сама молодість, пелюстки. Не/хай я при/тулю до своєї щоки оту холодну й без/мірно з/вабливу красуню».

Уже одяг мій лежить на березі, а я все глибше за/ходжу у воду.

Перед моїми очима — біла лілея, розкішна чарівна квітка, що вільно й не/вимушено лежить на тихій і теплій воді.

Раптом мої ноги про/валюються. А кушир ще дужче об/плутує всього мене, ні/би я по/трапив у густу сітку. Мо/же, повернутися? Ні, не/вернусь!

На/решті я біля квітки. Ось вона, біла лілея!

Зараз я про/стягну руку, по/тягну квітку до/себе, і ні/чого не/лишиться на воді. Тут буде так пусто, ні/би ні/коли й не/існувало цього живого вогника. Ні! Хай живе ця краса живої природи! *(За Д. Ткачем)*.

2. Напишіть над кожною часткою її розряд.

Мудре слово

347 1. Прочитайте висловлювання. Визначте, до яких розрядів належать частки, використані у поданих висловлюваннях.

- Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова. Ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, **почування** *(Панас Мирний)*.
- У всіх народів є таке **прислів'я**: «Очі не бачать, серце не болить». Я ж стверджую, що немає нічого більш помилкового на світі. Що далі від очей, то ближче до серця. Перебуваючи на чужині, ми леліємо в **пам'яті** будь-що, що хоч трохи нагадує про батьківщину. Сумуючи в розлуці з тим, кого любимо, у кожному перехожому на вулиці бачимо дорогі серцю риси *(П. Коельо)*.

2. Випишіть виділені слова. Сформулюйте орфограми, які вони ілюструють.

§ 40 Правопис часток (із займенниками й прислівниками) (повторення). Написання часток *-бо, -но, -то, -от, -таки*

Частки з різними частинами мови можуть писатися разом, окремо і через дефіс.

Разом	Окремо
1. Словотворчі частки ***аби-, де-, -сь, що-, чи-(чим-)***: *абищо, абияк, дехто, якось, хтось, щодня, щомиті, чимало, чимдуж,* але *дарма що, поки що, хіба що, тільки що.* 2. Словотворчі частки ***-би(-б), -же(-ж), -то,*** що входять до складу сполучників, а також деяких часток: *щоб, якби, ніби, атож, авжеж, нібито, немовбито.* 3. Формотворча частка ***-ся(-сь)*** у зворотних дієсловах: *змагатися* і *змагатись, виправлятися* і *виправлятись.* 4. Формотворчі частки ***що-, як-, най-*** у складі прикметників і прислівників найвищого ступеня порівняння: *щонайбільше, якнайкраще, найсильніший.* **Через дефіс пишуться:** 1. Словотворчі частки ***будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-*** у складі займенників і прислівників: *будь-де, будь-що-будь, хто-небудь, казна-як, хтозна-який.* 2. Підсилювальні частки ***-бо, -но, -то, -от, -таки,*** якщо вони надають окремому слову розмовного забарвлення: *сядь-бо, іди-но, стільки-то, якось-от, зрозумів-таки.*	1. Частки, що надають реченню різних змістових, модальних та емоційно-експресивних відтінків: *ось, це, саме, лиш, хоч, невже, тільки, що за, ще, же, якраз.* 2. Частки ***-бо, -но, -то, -от, -таки,*** якщо вони не стоять безпосередньо після слова, якого стосуються: *таки вимкнули, зупиніться ж бо, гляди ж бо, впізнала ж таки.* 3. Частки ***аби-, де-, будь-, -небудь-, казна-, хтозна-*** із займенниками, якщо між частками і займенниками вживається прийменник: *аби в кого, де з ким, будь від кого, казна про що, хтозна до чого.*

348 1. Спишіть текст, вставивши з дужок потрібну букву.

Під стріхами деяких хат дбайливі господині роз(з,с)вішали золотаві качани кукурудзи, жовті (ґ, г)воздики і кетя(г, х)и ч(е, и)рвоної калини. (З, С)далеку, коли глянеш, стоїть **собі** така хата, як молода в осі(н, нн)ім вінку. Сто(ї, і)ть і жде весі(л, лл)я. Може, і (з, с)правді завітають-**таки** до такої старости. **Адже** осінь — **то най**краща пора свата(н, нн)я. **Що**неділі прокочуються **ж бо** по селу весільною перезвою дру(ж, ш)ки і бояри, гудуть бубни, лунає в(е, и)сільна музика *(За І. Цюпою).*

2. Поясніть правопис виділених часток.

349 Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис часток, що входять до складу утворених слів.

коли	**будь-**	як
чий	**-небудь**	де
скільки	**казна-**	який
	хтозна-	

350 Випишіть з орфографічного словника 10 слів, до складу яких входять частки. Поясніть правопис.

351 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть у кожному рядку зайве слово. Поясніть свій вибір.

1. Аби (як), який (сь), що (б), що (небудь).
2. Саме (це), (тільки) що, що (за), розібрав (таки).
3. (Казна) який, (хтозна) до (кого), (скільки) ж (то), (таки) впізнав.

352 Спишіть речення, знявши риску і вставляючи, де потрібно, замість крапок літери.

1. Мені все/таки здаєт..ся, що набагато цін..ішим є наше пр..ватне спілкуван..я *(Б. Матіяш)*. 2. «А так! — Провадила далі горда красуня. — Будьте ви всі за свідків, як/що коваль Вакула пр..несе ті самі ч..ревики, які носить цариця, то от вам моє слово, що вийду зараз/таки за нього заміж» *(М. Гоголь)*. 3. П..реклад творів — це насолода, один із най/важливіших засобів ро..витку мови, він ..багачує мовні р..сурси *(Т. Прохасько)*. 4. Гості не/могли подужати і десятої частини проп..нованого їм м..ню, але ш..рокий ас..ортимент страв був/таки справою пр..стижу, то/ж зменшувати їх кількість бабця з мамою не/зб..ралися *(Н. Сняданко)*. 5. Тільки/но вибухає Арсен своє «кахи!», так по/перед нього або сон..ий за..ць підскочить і др..мене геть, або вепр злякан..о хрокне й затріщить сухим хмизом, тікаюч.. *(Г. Тютюнник)*.

353 Складіть і запишіть міні-твір *(5–7 речень)* на тему «Нам треба берегти наш дім — Землю», використавши подані сполучення слів і словоформи.

Найпрекрасніша планета, земляни зрозуміли-таки, будь-які заходи, спробуйте ж бо змінити ситуацію, чималі зусилля, починати щонайшвидше, хай цвіте.

Мудре слово

- Вітчизна — ось і альфа, і омега! *(Д. Павличко)*.
- А пісня — це душа. З усіх потреб потреба *(І. Драч)*.

354 Прочитайте вислови, подані в лівому і правому стовпчиках. Складіть і запишіть речення з омонімами, зазначаючи, до якої частини мови вони належать.

Порівняйте

Було **чи**мало *(частка)* охочих.	**Чи** *(сполучник)* мало, **чи** *(сполучник)* багато — невідомо.
Аби *(частка)* щось говорити.	**Аби** *(сполучник)* знав — не погодився б.

§ 41 *Не*, *ні* з різними частинами мови

Не і ***ні*** можуть виступати як частки й писатися з різними частинами мови окремо, а можуть виконувати роль префіксів і писатися разом.

***Не* пишеться**

Разом	Окремо
1. Якщо без ***не*** слово не вживається: *немовля, незабаром, нехтувати, негайний, незабутній.* 2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, що утворені від прикметників, якщо ***не*** надає слову нового (часто протилежного) значення: *безпека — небезпека (загроза), веселий — невеселий (сумний), далеко — недалеко (близько).* 3. У складі префікса ***недо-***, який означає неповну ознаку чи дію: *недобачати, недолік, недочутий.* 4. З дієприкметниками, які виконують функцію означення і не мають при собі залежних слів: *Незірвана квітка і незабруднене озеро милують око.* 5. Якщо при прикметниках і дієприкметниках є слова *дуже, вельми, надто, надзвичайно,* що підсилюють якість: *дуже необережний вчинок, надто невдалий похід.* 6. У складі займенників *неабихто, неабиякий,* часток *невже, нехай,* сполучників *незважаючи на, немов, немовби, неначе, неначебто.*	1. При протиставленні з усіма частинами мови: *завдання не легке, а важке; проблеми не нові, а старі.* 2. Переважно з дієсловами та дієприслівниками: *не поспішати, не знають, не відпочивши, не помічаючи.* 3. Із займенниками, числівниками, прислівниками: *не мій, не він, не перший, не зовсім, не сьогодні.* 4. З дієприкметниками, якщо вони мають при собі залежні слова: *не зруйнована негодою краса.* 5. З дієприкметниками і прикметниками, які виступають у реченні присудками: *Сад не вирубаний. Ця ялина не висока* (не є висока).

355 Спишіть текст. Поясніть правопис слів з ***не***.

Усі ми знаємо про забруднення повітря, води, ґрунту. Однак не всі знайомі з незвичайним видом забруднення — шумовим (тобто тривалою чи постійною присутністю небажаних звуків). Нескінченний гуркіт промислових підприємств, авто, літаків є не просто незручністю, а серйозною небезпекою для здоров'я: спричинює підняття тиску, головний біль, серцеві напади.

356 Спишіть речення, знявши риску.

1. Удача привалила до рук Гайдукові. Сама привалила — не/ворухнув навіть пальцем *(А. Дімаров)*. 2. Я — не/я і хата не/моя *(Народна творчість)*. 3. Не/моє просо, не/мої горобці, не/буду відганяти *(Народна творчість)*. 4. Хто знає, що тут відбулося? Хто розказав це людям до/пуття? Не/назване, туманом пойнялося. Не/пізнане, пішло у не/буття *(Л. Костенко)*. 5. Верби на/весні — не/мов човни. Лаком і смолою трохи пахнуть, і самі прокурені, пропарені, мов діжки торішні *(В. Стус)*. 6. Не/завжди щастило нашим пращурам на полюванні, отож що/б угамувати голод, вони їли зерна дикорослих рослин *(Т. Коломієць)*. 7. Вже небо не/біжить тим синьо-білим бігом в своєму зорехмарному ряду *(М. Вінграновський)*.

357 Складіть і запишіть 5 речень, щоб заперечна частка ***не*** вживалася при дієсловах.

Ні **пишеться**

Разом	Окремо
1. Якщо без ***ні*** слово не вживається: *нісенітниця, нікчемний, ніяковіти, ніяково, нічичирк, нікудишній.* 2. Із заперечними займенниками: *ніякий, нічий, ніщо, ніхто.* 3. Із прислівниками: *ніяк, ніколи, ніде, нітрохи.*	1. У стійких словосполуках — заперечних зворотах: *ні сюди ні туди, ні риба ні м'ясо, ні се ні те.* 2. У складі займенника, якщо між ***ні*** та займенником уживається прийменник: *ні від кого, ні з ким, ні для чого.*

358 Запишіть слова, зашифровані в схемі. Поясніть правопис.

359 Спишіть слова, знявши риску.

Ні/який; ні/з/яким; ні/хто; ні/до/кого; від/ні/чийого; ні/від/чийого; ні/до/якої; ні/кчема; ні/чичирк; ні/слуху ні/духу.

360 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте, з якими частинами мови вжито ***не, ні***.

1. Традиційно жінки (ні)коли (не)танцюють аркан — ритуальний, суто чоловічий танець жителів гір, про(те) моя героїня «затесалась між аркани», бо така її вдача *(М. Матіос)*. 2. Тебе (не)можу більше я знайти, — а(ні) в собі, (ні)в інших, (ні)в камінні знайти (не)можу. Сам один я нині *(Р. М. Рільке, переклад М. Бажана)*. 3. У тьмі сіріють віти, (ні)руху, (ні)людей... *(М. Рильський)*. 4. День відходить, кудись поквапившись. Вечір. Тиша. Тебе (не)ма. І в рояля холодні клавіші білі-білі, (не)мов зима *(Г. Чубай)*. 5. Тут (не)обхідно (не)навидіти й любити!.. Тут неможливо просто так прожити, замкнувшись у собі, (не)мов у доті *(Г. Чубай)*.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ЧАСТКА»

Частка — це службова частина мови, яка надає значенням слів чи речень додаткових відтінків або служить для творення нових слів.

Схема розбору частки як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (частка).
3. Розряд за значенням (частки, що надають змістових відтінків: вказівні, означальні, обмежувально-видільні, підсилювальні; частки, що вказують на модальні відтінки: стверджувальні, заперечні, спонукальні, власне модальні, питальні, емоційно-експресивні; словотворчі; формотворчі).
4. Написання.

Зразок розбору часток, використаних у реченні

У лісі вже ***ні****чого* ***не*** *цвіте, цвіте лиш дятел на сосні сумливій* (М. Вінграновський).

Ні — част., указ. на модальн. відтінок слова, словотв., пиш. разом із займ.

Не — част., указ. на модальн. відтінок усього речення, запереч., пиш. окремо з дієсл.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

361 Виберіть правильну відповідь.

1. Частка належить до
- **А** службових частин мови
- **Б** самостійних частин мови
- **В** особливої частини мови

2. Частка
- **А** вказує на зв'язок слів у словосполученні і реченні
- **Б** виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні та реченні
- **В** надає словам чи реченням додаткових відтінків у значенні або служить для творення нових слів

3. Усі частки з іншими словами пишуться окремо в рядку
- **А** написав/би, немов/би, що/разу
- **Б** колись/то, стань/бо, усе/ж/таки
- **В** таки/прийшов, навряд/чи, усі/ж

4. Усі слова з часткою ***не*** написано правильно в рядку
- **А** невиконана вчасно робота, не один, неабияк
- **Б** непрочитана книжка, незадовільно, недобачати
- **В** не можу, недовіра, непродовживши

5. Усі слова — частки в рядку
- **А** же, но, таки
- **Б** про, не, би
- **В** ані, нехай, але

6. Усі частки пишуться через дефіс у рядку
А поспішай/бо, прийшов/таки, що/тижня
Б зробив/би, будь/що, казна/як
В хтозна/що, роби/бо, усе/таки

362 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича. Випишіть частки, розберіть їх як частину мови.

Краса

Ми розуміємось усі
На запахущій ковбасі.
Я жартома про ковбасу.
Сьогодні мова — про красу.

То що ж красиве? Стіл, пальто,
Літак, реклама чи авто?
Чи Він красивий, чи Вона,
Чи фарба осені сумна,
Чи цей метелик на вікні,

Чи той малюнок на стіні,
Що так подобався мені,
Де небо — наче у вогні,
Де корабель у далині
Пливе в тумані-тумані?..

А спробуй, любий друже, й ти
Красу довкола віднайти,
Чи пригадать, чи відгадать...
Над цим не гріх й поміркувать.

2. Поміркуйте, якій красі надає перевагу поет. Яку красу довкола бачите ви? Запишіть свої міркування, використовуючи частки.

ВИГУК

Ви часто користуєтесь особливими словами — **вигуками**, коли передаєте свої емоції чи спонукаєте когось до дії.

Природу таких вигуків ви будете вивчати в цьому розділі. Є багато життєвих ситуацій, у яких звучать вигуки. Коли ж обговорюємо теми мистецтва, вигуки лунають досить часто.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

Вигуки

- **Емоційні**
  (ого, ух, леле)
- **Формули мовного етикету**
  (будь ласка, вибачте)
- **Спонукальні**
  (алло, цить, нумо)
- **Звуконаслідувальні слова**
  (гав-гав, му-у-у, тс-с-с)

§ 42 Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням

Вигук — це особлива частина мови, яка виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. **Наприклад:** *Кар-р-р! Трісь! Стук-грюк! Му-у-у! Гав! Леле! Тс-с-с! Матінко моя!*

У реченнях вигуки синтаксично не пов'язані з іншими словами. Вони є або окремими нерозкладними реченнями, або вставними компонентами, які в усній мові наділені особливою інтонацією, а на письмі обов'язково виділяються розділовими знаками: ***Ох***, *не такою я була малою, коли летіла зірка над Сулою* (Л. Костенко). ***Ой лишенько!*** *Як багато грибів!*

363 Спишіть речення. Підкресліть вигуки. Які почуття й емоції виражає кожний з них?

1. — А ти не піддавайсь. Заповідь: «Не журись!» — хіба забув? Ех, ти, відмінник! *(О. Гончар)*. 2. «Здрастуй, здрастуй, Прометею! А! Бунтуєш? — ну, бунтуй» *(П. Тичина)*. 3. І от — метро. Ну, я вам скажу, це шту-у-ка! Казка! Наукова фантастика! *(В. Нестайко)*. 4. — Ех, ви, наївні астронавти! *(О. Ковінька)*. 5. Ой, диви, зброя козацька, справжнісінька! Ого-го шаблюка! Дай таку в руки старшині Паляничку, він тільки — рраз!.. *(В. Нестайко)*. 6. Хай собі займаються своєю важливою справою, хай! *(В. Нестайко)*. 7. Ах, як не хотілося йому падати, як не хотілося кидати автомата! *(О. Довженко)*.

364 Прочитайте текст. Знайдіть у тексті вигук, який виражає здивування, і вигук, який виражає недовіру.

Чотирирічна Мар'янка дивиться мультфільм і голосно коментує.

— О, баба-яга! — вигукує, побачивши на екрані якусь страшну постать.
— Хіба? То ж дід, — заперечує тато.
— Дід-ягій? *(За С. Павленком).*

За значенням вигуки поділяються на

Емоційні (виражають почуття, настрій, переживання, стан людини)	*ой, о, ох, ах, ух, ай, фе, тю, ото, гм, тьху, от тобі й на, ой Боже, матінко моя*
Спонукальні (виражають наказ, спонукання до дії, є засобом привернення чиєїсь уваги; звернення до тварин)	*геть, годі, ну, цить, тс-с-с, гайда, анумо, гей, агов, алло, марш, стоп, но, цоб, брись, киць-киць, паць-паць, гулі-гулі*
Формули мовного етикету (виражають привітання, прощання, подяку, пробачення, прохання, побажання)	*добридень, добрий день, до побачення, до скорого побачення, дякую, будь ласка, прошу, пробачте, щасливо, в добру путь, на добраніч*
Звуконаслідувальні слова (відтворюють різні звуки природи, шуми, звукові сигнали, голоси тварин)	*брязь, дзінь, тік-так, ку-ку, тьох, ха-ха-ха, ш-ш-ш, гав, няв, му-у-у, кар-кар-кар, кря, ме-е-е*

За походженням вигуки поділяються на ***первинні***, або непохідні *(а, о, гей, ох, ой)*, і ***вторинні***, або похідні *(клац, страх, спасибі, добрий день, годі)*.

365 Прочитайте текст. Визначте стиль, до якого він належить. Випишіть звуконаслідувальні слова.

Чого так трагічно-безнадійно ревуть воли на ярмарку? Як увійдеш у волячо-коров'ячо-овечу половину, так саме тобі:

— М-му! Бе-е! Ме-е-е!

Отак стоїть-стоїть половий, чи сірий, чи ряба, чи гніда, подивиться навкруги себе і зненацька тоді:

— М-м-му-у-у! — Бе-е-е! — Ме-е-е!

Чи то вони підтримують загальний ярмарковий галас, чи то не хочуть до другого хазяїна переходити?.. Чи, може, ще що? *(Остап Вишня).*

Вигуки вживаються в розмовному, художньому стилях, зрідка — у публіцистичному. У науковому й офіційно-діловому (крім формул мовного етикету) вони не використовуються.

366 1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Ох, це НУ!

Вигук НУ чим славився? Та, звісно ж, своїм нуканням. Аби воля, день і ніч не вмовкав би. Виходить учень до дошки. Шукає слів для відповіді. А НУ тут як тут. Не встиг ніхто оком змигнути, як НУ вже на язиці школяра.

— Ну... ну... — хоробро занукав хлопець, — ну...

— Чого ти причепився до дитини? — смикають вигук за рукав інші слова. — Перестань *(За С. Павленком)*.

2. Чому за таку відповідь, про яку йдеться в тексті, не можна отримати гарну оцінку?

Добірні зерна мови

І швець, і жнець, і на дуду грець — той, хто вміє все робити, вправний, тямущий у будь-якій справі.

Дмитрик. Наш тато, бабусю, на всі руки майстер: він і телевізор, і комп'ютер, і навіть дах може полагодити, а коли мама у відрядженні, то й смачну курку на грилі запече!

Бабуся. О-о-о! Він, виявляється, у нас і швець, і жнець, і на дуду грець.

Яся. Дивне якесь у цій приказці слово «грець». Швець — це той, що шиє та лагодить взуття, жнець — жне, а той, хто грає... що, грець?

Дмитрик. Грець — це гравець, але без «ав».

Яся. Мабуть, це слово для рими придумали!

Бабуся. З «грецем» ви розібралися. А знаєте, що таке дуда?

Дмитрик. Це старовинний духовий інструмент.

Іноді вигуки можуть виступати в ролі підмета, додатка чи присудка, набуваючи значення іменника чи дієслова: *Не кажи «гоп», поки не перескочиш* (Народна творчість). *Гучне «ура» було йому на відповідь (Ю. Смолич). Стигла груша — бух на землю.*

367 Спишіть речення. Підкресліть вигуки, які, виконуючи ту чи іншу синтаксичну роль у реченні, набувають значення самостійних частин мови.

1. «А-а-а...» неслося десь здалеку, як од розірваної греблі. «А-а-а...» котилось ближче, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... *(М. Коцюбинський)*. 2. Нащо вороні великі хороми, знай, ворона, своє «кра» *(Народна творчість)*. 3. Ой люлі, люлі, налетіли гулі, налетіли гулі, та й сіли на люлі *(На-*

родна колискова). 4. Ой на горі та женці жнуть, а попід горою, яром-долиною козаки йдуть. Гей, долиною, гей, широкою, козаки йдуть *(Народна пісня)*. 5. «Щу-щу-щу — зварю собі борщу. Щу-щу-щу — як хочеш, пригощу. Щі-щі-щі — в річці плавають лящі. Щі-щі-щі — осінь золоті несе дощі» *(Логопедична вправа-примовлянка)*.

Учителька принесла в клас глобус.

— Що то в учительки в руках? — запитала Маринка в сусідки по парті.

— Надувна карта, — відповіла вона.

368 1. Прочитайте текст. Переробіть текст, увівши в нього різні за значенням вигуки. Запишіть змінений текст.

На свято останнього дзвоника тато і мама подарували дітям чудові подарунки — календарі школяра. Та не звичайні, а із сюрпризами: Ігореві — «Календар юного біолога», Наталі — «У світі прекрасного», а Василькові — «Історична подорож у часі». Що за диво дивне були ці календарі — великі, на блискучому крейдяному папері! До кожного місяця дібрані не лише яскраві ілюстрації, а й сила-силенна цікавинок. Цілий вечір уся родина захоплено розглядала ці шедеври книжкового мистецтва, а бабуся та дідусь навіть заздрили внукам — коли вони вчилися, таких книжок не було.

2. Складіть за серією поданих малюнків розповідь від імені: а) Ігоря; б) Наталі; в) Василька. Кожна розповідь має містити цікаві факти, про які ви дізналися на уроках літератури, історії, біології. У розповіді вживайте вигуки, характерні для людей з різними типами темпераменту.

369 Складіть і запишіть 5 речень із вигуком ***ой***, щоб він виражав здивування, захоплення, погрозу, біль, переляк.

Мудре слово

- Квіти — це вільна краса в природі *(І. Кант)*.
- Справжня краса — внутрішня, вона йде від серця, у якому живе любов. Якщо цього немає, навіть найідеальніші риси обличчя не зможуть приховати душевної порожнечі, яка, врешті-решт, відштовхує людей *(К. Агілера)*.
- Краса — дрібниця. Ти й сам не розумієш, як тобі пощастило, що ти негарний, адже якщо ти подобаєшся людям, то знаєш, що справа в іншому *(Ч. Буковскі)*.

§ 43 Правопис вигуків. Дефіс у вигуках. Кома і знак оклику при вигуках

1. Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться через дефіс: *Пливе човен, води повен та все хлюп-хлюп-хлюп* (Народна творчість). *А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очеретами:*
— *Бу-у-у! Бу-у-у!* (Остап Вишня).
2. Вигуки на зразок *леле, лелечко, цитьте, овва, кукуріку, куд-кудах, бух, тарах, бабах* тощо пишуться разом. Проте, якщо треба передати протяжність, вони теж можуть писатися через дефіс: *Бах! — і нема нічого...* (Остап Вишня). *Б'ється, стогне, зітхає море!.. Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!* (М. Коцюбинський).

370 Згрупуйте подані вигуки в 3 колонки: а) вигуки, що пишуться разом; б) вигуки, що пишуться окремо; в) вигуки, що пишуться через дефіс. Запам'ятайте правопис.

Будь ласка, їй-богу, до побачення, їй-право, ану, от тобі й на, оце так, ф'ю-у-у, дз-з-з, ану-ну, на добраніч, тік-так, помагайбі, хай щастить, кукуріку, ку-ку, о-го-го, алло, де ж пак, цур йому, боронь Боже, ой леле.

1. Вигуки від членів речення відокремлюються комою: *Ох, як я довго спала* (Леся Українка).
2. Вигуки, що стоять на початку речення і вимовляються з виразною окличною інтонацією, відокремлюються за допомогою знака оклику: *Цить! Хай говорить серце* (Леся Українка).
3. Не відокремлюються вигуки на початку речення, якщо вони стоять перед особовим займенником, після якого йде звертання: *Гей ти, поле колоскове, молодість моя* (В. Сосюра).
4. Після вигука, який стоїть у середині речення й вимовляється з виразною окличною інтонацією, також ставиться знак оклику: *Протягли своє ку-ку-рі-ку! горлаті півні* (Панас Мирний).
5. Вигуки ***о, ой,*** які стоять перед звертаннями, не виділяються, бо виконують функції часток: *О чарівниченько моя! Мені ти всюди помагала* (Т. Шевченко). Не відокремлюються вигуки ***о, ой*** і в реченнях із народних пісень: *Ой у полі два дубки* (Народна творчість).

371 Спишіть речення. Поясніть правопис вигуків.

1. Ані шерхоту, очерет ніби задрімав, іноді вітер зі степу налетить, покуйовдить його, і зелена стіна очерету тоді спросонку: ш-ш-ш-у-у-у, ш-ш-ш-у-у... *(В. Чемерис)*. 2. «Кря! Кря!» — крячуть качки з річки. «Скре-ке-ке!» — їм у лад жабки. «Пу-гуу!..» — зітхає Пугач. Не любить він світлих весняних вечорів... *(С. Козлов, переклад Т. Савченко)*. 3. Боже, Боже! Дай нам силу, дай снаги, дай розум нам! *(М. Шаповал)*. 4. Ой за лісочком сонечко встало, сива зозуля та й закувала *(Народна пісня)*. 5. Ой я дівчина полтавка, а зовуть мене Наталка. Дівка проста, некрасива, з добрим серцем, неспесива *(І. Котляревський)*.

372 1. Випишіть із поданих уривків українських народних пісень речення з вигуками. Поясніть, чому вигуки не відокремлюються.

1) Ой чий то кінь стоїть,
Що сива гривонька?
Сподобалась мені
Тая дівчинонька.

2) Ой чорна я си, чорна.
Чорнява, як циганка.
Чом си полюбила,
Чом си полюбила
Чорнявого Іванка?

3) Ой на горі два дубки,
Ой на горі два дубки.
Ой на горі два дубки, два дубки
Схилилися докупки.

4) Ой під вишнею,
Під черешнею
Стояв старий з молодою,
Як із ягідкою.

2. Об'єднавшись у групи, проведіть конкурс на знання українських народних пісень з ***ой*** *(бажано виконати по куплету з кожної пісні)*.

373 Прочитайте текст. Поясніть уживання розділових знаків у реченні з вигуком.

Збиралися ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає *(За О. Довженком)*.

374 1. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та знімаючи риску.

1. Пробачайте поетам дивацтва не/злі: не/багато поетів живе на землі *(Б. Олійник)*. 2. Хай сніги простяглися без/краї, сиві хмари закрили блакить, — по країні весна пролітає і крилом журавлиним шумить *(В. Сосюра)*. 3. Гей літа орел гей літає сизий та по/під небесами; гей гуля козак козак-запорожець степами і ярами *(Т. Шевченко)*. 4. Леле, леле, лелесенько засни/ж моє малесеньке *(Народна пісня)*.

2. Поясніть уживання розділових знаків у реченнях з вигуком.

375 1. Прочитайте текст. Випишіть речення з вигуком.

Як любив милуватися Олександр з безкінечної гри хвильок деснянських та хвиль, з перебігаючого їх ряботіння на сонці! Яким нестримним було бажання побувати й собі на тих хвилях посеред річки та хвильках, скочити на ноги й кинутися з берега в Десну, і — гей! — з розмаху розбити на воді те ряботіння від сонця, розбити, мов блискуче дзеркало, на друзки, і почувати себе господарем води, господарем сонця й повітря *(П. Тичина)*.

2. Складіть і запишіть речення, щоб вигук у ньому стояв у середині й вимовлявся з виразною окличною інтонацією.

376 1. Прочитайте уривки з трьох текстів: а) вірша «Ой ти, дівчино...»; б) казки «Фарбований лис»; в) оповідання «Грицева шкільна наука».

а) **текст 1**

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько — колюче терня?
Чом твої устонька — тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?
Чом твої очі сяють тим чаром,

Що то запалює серце пожаром?
Ох, тії очі темніші ночі,
Хто в них задивиться, й сонця не хоче!..

б) **текст 2**

Чудо! Ведмеді ревли басом, аж дуби тряслися. Вовки витягали соло, аж око в'януло. Але як молоді лисички в народних строях задзявкотіли тоненькими тенорами, то цар не міг витримати. Його серце було переповнене, його обережність заснула, і він, піднявши морду, як не задзявкає й собі по-лисячому!

Господи! Що стало? Всі співаки відразу затихли. Всім міністрам і слугам царським відразу мов полуда з очей спала. Та се Лис! Простісінький фарбований Лис! Ще й паскудною олійною фарбою фарбований! Тьфу! А ми собі думали, що він не знати хто такий! Ах ти, брехуне! Ах ти, ошуканче!

в) **текст 3**

— Де-де-де-де? — цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був, — відповів гордо Гриць.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо? — дзьоботіли, громадячись коло нього, інші гуси.

— То ніби, що я навчився? — формулював їх питання Гриць. — А баба галамага!

Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага! — скрикнув він своїм дзвінким, металічним голосом...

Гриць був зламаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив і повторив ту мудрість, що коштувала йому рік науки!

«Чому вони його до школи не давали?» — подумав собі Гриць і погнав гуси на толоку.

2. Поясніть написання вигуків, ужитих у текстах, і розділові знаки при них.

3. Розгадайте ребус. Це вам підкаже ім'я автора аналізованих текстів. Назвіть ще відомі вам твори цього автора.

377 1. Прочитайте вірш Г. Фальковича.

Два роялі

Два роялі, рук — чотири:
Арифметика якась.
Раптом! Музика! Без міри! —
Просто в душу пролилась.

А душа іще не звикла
До таких солодких мук —
Наче хвилі, через вікна
Перехлюпується звук.

Він пливе, минає арку,
Він відлунює у парку,
У самітньому дворі,
В квітах, в небі, у Дніпрі.

І ніхто уже не знає,
Звідки музика лунає,
Де ті клавіші, ті руки,
Ті роялі, аж дві штуки...

2. Якими вигуками можна передати емоції, висловлені у вірші?

3. Які види мистецтва *(кіно, театр, література, музика, балет, архітектура, живопис)* так вас вражають, що ви, розповідаючи про них, не можете обійтися без вигуків?

378 1. Спишіть уривок із вірша П. Куліша «До Шевченка». Поясніть уживання розділових знаків.

О слово рідне! ти стоїш на **чаті**
предковічних пам'яток святині,
в ясній, блискучій херувимській **шаті**,
як меч огненний, в нашій Україні.

2. З'ясуйте й запишіть лексичне значення виділених слів. Визначте рід, число та відмінок цих слів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО ПІДРОЗДІЛУ «ВИГУК»

Вигук — це особлива частина мови, яка виражає почуття, емоції, волевиявлення мовця, не називаючи їх. До вигуків належать також формули мовного етикету.

Схема розбору вигука як частини мови

1. Слово для розбору.
2. Частина мови (вигук).
3. Розряд за значенням (емоційний, спонукальний, формули мовного етикету, звуконаслідувальне слово); що виражає.
4. Синтаксична роль (якщо є).

Зразок розбору вигука, використаного у строфі

*— **Агов!** — гукаю. — Озвися, капітане!*
Які надумав відкривать моря? —
Пливе беззвучно, за крайнебом тане,
Як біла каравела, молодість моя (П. Осадчук).

Агов — вигук, спонук., засіб приверт. уваги.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

379 Виберіть правильну відповідь.

1. Вигук — це
А самостійна частина мови
Б службова частина мови
В особлива частина мови

2. Вигук виражає
А ознаку предмета
Б дію предмета
В почуття, волевиявлення мовця, звуконаслідувальні слова, не називаючи їх, а також формули мовного етикету

3. Вигуки за значенням поділяються на
А сурядні, підрядні, розділові, протиставні
Б формотворчі, словотворчі, модальні, підсилювальні
В емоційні, спонукальні, звуконаслідувальні, формули мовного етикету

4. Усі вигуки належать до емоційних у рядку
А ой, ох, о, ех, то, фе
Б геть, годі, тьху, ого
В гм, от тобі й на, ку-ку

5. Вигуки ***о, ой,*** які стоять перед звертанням,
А відокремлюються комою
Б не відокремлюються
В відокремлюються знаком оклику

6. Вигуки, що повторюються або вимовляються протяжно, пишуться

А через дефіс
Б окремо
В разом

380 1. Складіть і запишіть гумористичний діалог про відвідування вами театру, кінотеатру чи вистави, використавши такі вигуки:

Добридень, ой, о, ах, еге, ей, ну, браво, біс, тс-с, кахи-кахи, ги-ги-ги.

2. Один із використаних у діалозі вигуків розберіть як частину мови.

§ 44 Узагальнення й систематизація вивченого до розділу «Морфологія. Орфографія»

381 Ми завершили вивчати частини мови. Розгляньте схему. Чи помилився дизайнер, зобразивши 12 зелених прямокутників (адже частин мови 10)? Відповідь обґрунтуйте.

382 1. Спишіть текст. Над кожним словом напишіть, якою частиною мови воно є.

Навколо стояла невимовна тиша. І раптом... Я спинився і завмер на одному місці від несподіванки. Обізвався шкільний дзвінок — «дзі-і-і-і-нь». Дзвонив він якось особливо, ніжно-ніжно, малиново,

так, як не дзвонив ніколи. А може, то я до цього часу просто не помічав надзвичайної краси його дзвону. Та чи ж є ніжніший, веселіший і радісніший, малиновіший і дорожчий звук для вчительського серця, як оцей малиновий дзвін звичайного шкільного дзвіночка? У ньому все: життя, радість праці, любов до людини, особисте щастя *(За Ю. Збанацьким)*.

2. Поясніть уживання розділових знаків в останньому реченні.

383 1. Прочитайте фразеологічні звороти. Випишіть із них у дві колонки самостійні та службові частини мови.

Ні за які скарби; інший бік медалі; очі розбігаються; переводити папір; шукати вчорашнього дня; купатися як сир у маслі; очей не відірвати; ніде й оком зачепитись; завдавати жалю.

2. Поясніть значення поданих фразеологізмів. Складіть із ними речення.

Правопис складних слів

Разом пишуться	Через дефіс пишуться
1. Слова, утворені за допомогою сполучних ***о, е, є:*** *лісостеп, землетрус, краєвид*	1. Слова з ***пів-***, що утворені від власних назв: *пів-Європи, пів-Києва*
2. Слова з ***пів-, напів-, полу-,*** що утворені від загальних назв: *піваркуша, пів'ящика, напівсон, полукіпок*	2. Слова, утворені від сполучень слів, між якими можна поставити сполучник ***і***: *фізико-математичний (фізичний* і *математичний)*
3. Слова, утворені від словосполучень: *сільське господарство → сільськогосподарський; легка атлетика → легкоатлетичний*	3. Прикметники, що означають відтінки та поєднання кольорів або смаків, проміжні сторони світу: *яскраво-зелений, блакитно-жовтий, північно-західний.* **Винятки:** *жовтогарячий, червоногарячий*
4. Слова з першою частиною ***аеро-, аудіо-, біо-, відео-, гідро-, гіпер-, кіно-, супер-, тепло-, теле-, фото-***: *аеробіка, аудіозапис, відеокасета, гідростанція, кінофільм, супермодний, теплотраса, фотоплівка*	4. Слова, утворені повторенням синонімів, антонімів, однакових слів: *стук-грюк, більш-менш, тихо-тихо*

Разом пишуться	Через дефіс пишуться
5. Слова, які починаються з дієслова, що звучить як наказ: *пройдисвіт, Вершигора, перекотиполе*	5. Слова, що означають одне поняття: *купівля-продаж, батько-мати, шафа-купе*
	6. Слова з першою частиною ***екс-, віце-, максі-, міні-, міді-***: *екс-чемпіон, віце-президент, міні-спідниця*

384 1. Спишіть слова, знявши риску.

Військово/морський, стерео/фільм, яскраво/жовте, загально/державний, народно/поетичний, пів/ясена, дво/ярусний, генерал/лейтенант, жовто/гарячі, воле/любна, швидко/швидко, міні/футбол, хліб/сіль, ледве/ледве, пів/Азії, південно/східний, напів/сон, праце/влаштування.

2. Визначте число і рід (в однині) прикметників.

У складних числівниках на зразок ***двісті, триста, чотириста, дев'ятсот*** змінюються обидві частини: *чотириста — чотирьохсот*. У складних числівниках, таких як *п'ятдесят, шістдесят*, змінюється лише друга частина: *п'ятдесят — п'ятдесяти (п'ятдесятьох)*.

385 Провідміняйте *(письмово)* кількісний і порядковий числівники, що означають рік вашого народження.

386 1. Спишіть прислівники, знявши риску.

До/чиста, аби/як, врешті/решт, по/дружньому, до/тепер, як/не/як, з/діда/прадіда, по/третє, з/роду/віку, яко/сь/то, усього/на/всього, мало/помалу, ні/звідки, у/ні/куди, по/де/куди, як/таки.

2. Складіть і запишіть із 5 записаними прислівниками речення про значення рідної мови у вашому житті.

І пензлем, і словом

387 Розгляньте репродукцію картини І. Тартаковського «Портрет Л. М. Ревуцького» (1950). Опишіть портрет композитора, використовуючи всі частини мови.

388 1. Прочитайте виразно уривок із вірша «Шопен» М. Рильського. Зверніть увагу на інтонацію питальних і окличних речень.

Шопена вальс... Ну хто не грав його
І хто не слухав? На чиїх устах
Не виникала усмішка примхлива,
В чиїх очах не заблищала іскра
Напівкохання чи напівжурби
Від звуків тих кокетно-своєвільних,
Сумних, як вечір золотого дня,
Жагучих, як нескінчений цілунок?
В сніги, у сиву сніжну невідомість
Мережані оздобні линуть сани.
І в них, як сонце, блиснув із-під вій
Лукавий чи журливий — хто вгадає? —
Гарячий чи холодний — хто збагне? —
Останній, може, може, перший усміх.
Це щастя! Щастя! Руки простягаю —
Б'є сніг із-під холодних копитів,

Метнулось гайвороння край дороги —
І простяглась пустиня навкруги...

.....

Пане Фредеріку,
Я знаю, що ні вітру, ні саней,
Ані коня немає в вашім вальсі,
Що все це — тільки вигадка моя...

.....

Ну й що ж по тому? А сьогодні я
Люблю свій сон і вас люблю за нього,
Примхливий худорлявий музиканте...

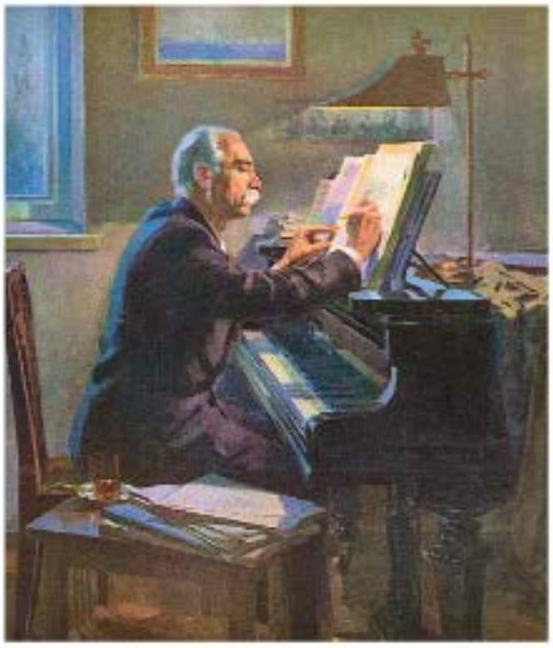

І. Тартаковський.
Портрет Л. М. Ревуцького.
1950 р.

2. Випишіть епітети з означуваними словами. Які епітети створюють зорову картину *(зовнішній опис)*, а які характеризують настрій людини *(внутрішній стан)*? Назвіть прикметники, ужиті в переносному значенні.

389 Прочитайте текст. Згрупуйте і запишіть у початковій формі слова вправи за поданим зразком:

Іменник — *пісенька, ...*
Прикметник — *дитячий, ...*
Числівник — ...
Займенник — ...
Дієслово — ...
Дієприкметник — ...
Дієприслівник — ...
Прислівник — ...
Прийменник — ...
Сполучник — ...
Частка — ...
Вигук — ...

Хто з вас не знає дитячих пісеньок «Ой ходить сон коло вікон», «Подоляночка», «Шум», «Іди, іди, дощику»? Здається, ви й народилися із цими піснями-іграми. Не раз і не два ви чули їх то в дитячому садочку, то в школі, то вдома. А опрацював для вас музику народних шедеврів видатний український композитор Левко Миколайович Ревуцький. Любов до народної пісні Л. Ревуцький проніс через усе життя. У його збірці народних пісень «Сонечко» ви знайдете пісні, що супроводжують дитину в побуті, у календарні свята, пісні-ігри, пісні-хороводи і навіть казки.

На Київщині, у селищі Буча, є музична школа, яка носить ім'я композитора. Юні музиканти грають на інструментах, які подарував школі Левко Миколайович. Композитор був чудовим педагогом, улюбленцем дітей. Називаючи Левка Ревуцького «учнем Лисенка, сином України», Максим Рильський писав:

В колиску дар пісень тобі поклала доля,
У серце налила добра і чистоти...

Займенники пишемо

разом	окремо	через дефіс
із частками ***аби-, де-, ні-, -сь***: *абискільки, абищо, декотрий, дечий, ніхто, ніякий, хтось, щось*	якщо між частками і займенником уживається прийменник: *ні до кого, ні з чим, де у кого, будь з яким, аби в якому, будь за ким*	із частками ***будь-, -небудь, казна-, хтозна-***: *будь-хто, будь-що, чий-небудь, який-небудь, казна-скільки, казна-що, хтозна-чий, хтозна-який*

390 1. Запишіть займенники, знявши риску, у три колонки: а) разом, б) окремо, в) через дефіс.

Ні/хто, де/котрий, будь/за/ким, хтозна/чий, казна/що, де/чий, аби/скільки, аби/в/якому, казна/скільки, чий/небудь, де/в/кого, будь/з/ким, аби/що, хто/сь, ні/з/чим, ні/до/кого.

2. Складіть і запишіть із заперечними займенниками, поданими у вправі, речення про дружбу і друзів.

391 1. Прочитайте вірш А. Малишка.

О слово золоте, гартоване в горнилі
Поетових думок, страждань і сподівань!
Неси свої струмки, свої страждання милі,
Як треба, — стань мечем, як треба, — цвітом стань.

2. Випишіть дієслівні форми. Розберіть дієслова як частину мови.

Учитель — учневі:
— Толю, скільки є частин світу?
— П'ять, Леоніде Григоровичу.
— Назви їх.
— Перша, друга, третя, четверта, п'ята.

392 Визначте в кожному з поданих завдань правильний варіант морфологічного аналізу слів, використаних у наведеному реченні.

Втрата часу важча за все для того, хто більше знає *(Й. В. Гете)*.

1. а) *втрата* — імен., почат. ф. — *втрата*, заг. наз., неіст., жін. р., І відм., міш. гр., Н. в., одн., прис.;

б) *втрата* — імен., почат. ф. — *імен., що?*, неіст., заг. наз., жін. р., одн., І в., тв. гр., Зн. в., додат.;

в) *втрата* — імен., почат. ф. — *втрата, що?*, неіст., заг. наз., жін. р., одн., Н. в., І відм., тв. гр., підм.

2. а) *важча* — прикм., почат. ф. — *важчий, яка?*, якісн., жін. р., одн., Н. в., вищ., повн., стягн., тв. гр., присуд.;

б) *важча* — прикм., почат. ф. — *важча*, відн., жін. р., одн., Зн. в., найвищ., повн., стягн., тв. гр., присуд.;

в) *важча* — прикм., почат. ф. — *важча, яка?*, якісн., жін. р., одн., Н. в., вищ., повн., нестягн., тв. гр., означ.

3. а) *для* — сполуч., зв'язує однорід. чл., одиничн., прост., сурядн., розділ.;

б) *для* — прийм., непохідн., прост., ужив. з Р. в.;

в) *для* — прийм., похідн., прост., ужив. з Р. в.

4. а) *хто* — займ., почат. ф. — *хто, хто?*, співвідн. з імен., відносний, Н. в., підм.;

б) *хто* — займ., почат. ф. — *хто, хто?*, співвідн. з числ., особовий, І особ., підм.;

в) *хто* — займ., почат. ф. — *хто, хто?*, співвідн. з імен., відносний, Н. в., означ.

5. а) *знає* — дієсл., особов. ф., недок. вид *(що робить?)*, дійсн. сп., теп. ч., 3-тя ос., одн., І дієвідм., присуд.;

б) *знає* — дієсл., особов. ф., недок. вид *(що робить?)*, дійсн. сп., теп. ч., 1-ша ос., одн., ІІ дієвідм., присуд.;

в) *знає* — дієсл., особов. ф., недок. вид *(що робить?)*, дійсн. сп., мин. ч., 3-тя ос., мн., І дієвідм., присуд.

393 Доберіть і запишіть власні приклади для коментування орфограми «Написання ***не*** з різними частинами мови».

394 1. Спишіть текст, знявши риску та розставивши потрібні розділові знаки.

А що/ж то/за карасі з нашої прекрасної річки. А смачні/ж які!

А коли вже буває так що риба не/клює певний час — горювати не/доводиться. Мимо/хіть за/милуєшся над/росянською природою. На річці тихо/тихо. Плесо справжнісіньке тобі дзеркало. Чути навіть як у хоробрянській за/плаві виводок диких качок купається ляпаючи крильми: «Тах/тах/тах!.. фр/р/р!». Не/подалік дві жовто/коричневі очеретянки шелестять пурхаючи із стебла на стебло. Грудкою пролетить по/біля човна блакитна пташка-рибалка вистромивши в/перед гострого дзьоба. По обмілу гордовито походжає цибатий чорно/гуз над заростями плавно несеться криво/шия чапля а на по/чорнілому корчеві по/гойдується, мов флюгер, сіренька чаєчка... Тим часом ваше тіло лагідно пестить сонечко. І так гарно на серці *(За С. Хаврусем)*.

2. Розберіть як частину мови частку, сполучник *(на вибір)* і вигук, ужиті в тексті.

395 1. Спишіть текст. У перших двох реченнях підкресліть головні та другорядні члени речення.

А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасіки. І люблю, коли березовий сік накрапає із жолобка. Він так гарно вистукує: «тьоп-тьоп», що неодмінно завернеш до нього і присядеш навпочіпки. Також люблю напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись, мов брати, збирають на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина і пахнуть опеньки. Я охоплюю обома руками березу, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить.

Враз я нахиляюся до кружечка ніздрястого снігу. Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну, ще зачохлену голівку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця.

Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя! *(За М. Стельмахом)*.

2. Визначте тему й основну думку тексту. Дайте йому назву.

3. Визначте, до якого стилю і типу висловлювання належить поданий текст. Відповідь обґрунтуйте.

396 Напишіть міні-твір на тему «Я — частина своєї родини, Батьківщини, Землі, Всесвіту», використовуючи: особові займенники; дієприкметниковий зворот; дієприслівниковий зворот; частки *(заперечні, підсилювальні)*; вигуки — слова мовного етикету.

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ)

Розділ уміщує тексти, які підготують вас до сприймання чужої мови на слух (аудіювання), а також до різновидів читання. Ви будете вчитися переказувати тексти з описом зовнішності людини, з описом процесу праці, а також складати усні й письмові твори в публіцистичному, художньому, науковому стилях.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ РОЗДІЛУ

- **Текст**
- **Мовні стилі**
- **Складний план**
- **Опис зовнішності людини**
- **Опис процесу праці**
- **Міркування дискусійного характеру**
- **Діалог дискусійного характеру**
- **Твір-оповідання за поданим сюжетом**
- **Анотація**
- **Ділові папери (розписка)**

§ 45 Повторення вивченого про текст

Текст — це зв'язне висловлювання, що має певний зміст і складається зі вступу, основної частини і кінцівки (висновку).
Зміст розгортається від речення (фрази) до речення (фрази). У кожному реченні є «відоме (дане)» й «нове».
Міжфразовий зв'язок у тексті буває ***послідовним*** або ***паралельним***.
Засобами зв'язку речень у тексті є повтори слів, синоніми, займенники і прислівники.

397 1. Прочитайте два тексти М. Кучеренко. У реченнях текстів знайдіть «відоме» і «нове».

А Частину Києва, Поділ, кілька сторіч тому населяли майстрові люди — шевці, бондарі, ковалі, стельмахи, гончарі, кравці, кожум'яки. Вони об'єднувалися в цехи. Кожен цех до 14 вересня, свята Семена, мав виготовити велику свічку. Ремісники влаштовували на майдані вертепне дійство «Свіччине весілля».

Б Майстрові люди — шевці, бондарі, ковалі, стельмахи, гончарі, кравці, кожум'яки — населяли в минулому київський Поділ. Тут 14 вересня, на Семена, відбувалося «Свіччине весілля». До цього свята кожний цех готував велику свічку.

2. Змініть у будь-якому з текстів порядок слів у реченнях. У перебудованих реченнях знайдіть «відоме» і «нове».

398 1. Прочитайте текст. Доведіть, що подане висловлювання — текст. Визначте тему, мікротеми. Придумайте заголовок.

У дохристиянські часи 14 вересня наші предки відзначали свято початку осені і вшановували бога вогню. Давні традиції цього свята збереглися і у християнські часи, тільки день почали називати на честь Семена.

На свято Вогню (Семена) молодь гуртом ходила у ліс по дрова. Перед заготівлею приносили багаті жертви лісовим божествам. Після заготівлі всі з піснями йшли на центральний майдан села, де складали дрова. Старійшина розпалював величезне вогнище, кожен від нього брав частину і ніс додому, щоб розвести свій вогонь.

Коли вогонь розгорявся, у хатах відбувалися «засидини». Майстри і майстрині рихтували робочий інструмент: ткацькі верстати, прялки, мотовила, шевське та кравецьке причандалля, гончарські круги та інше, щоб «засидіти» робоче місце на добрий доробок. Кожний мав на той вечір знайти собі роботу. Навіть діти мали скубати вовну, пір'я, вишивати, вирізати.

У день Семена закінчувалися гуляння на «вулиці» й починалися вечорниці в хаті *(А. Астахова)*.

2. Випишіть тематичні речення й підкресліть у них тематичні слова.

399 1. Запишіть текст М. Кучеренко, вибравши з двох варіантів кінцевого речення *(у дужках)* той, що найбільше відповідає змісту. Поясніть свій вибір.

Відомий український драматург Іван Кочерга (1881–1952) написав драматичну поему «Свіччине весілля», яка має ще й другу назву — «Пісня про Свічку». Надихнули його на цей твір стародавні традиції киян-ремісників.

У містах, зокрема в Києві, у ніч проти Семена відзначали базарне київське свято, це був своєрідний карнавал вогнів. Майстри в гумористичній формі повторювали весільний обряд. За жениха була свічка, а «молоду» грала розфарбована лялька. Опівночі до свічки, яку «оженили», приходили «гості». (Кожен цех запалював свою свічку, і весь майдан ставав золотаво-мерехтливим. / Весь майдан ставав золотаво-мерехтливим, кожен цех запалював свою свічку).

2. Назвіть мовні засоби міжфразового зв'язку в тексті.

! Порядок слів у реченні допомагає логічно виділити «нове». Вибір порядку слів залежить від задуму автора.

400 1. Прочитайте два варіанти тексту. Чим вони відрізняються? Визначте в обох варіантах «відоме» і «нове».

А Після дощу затекла в нас хата. Спершу на стелі зробилася жовта райдужна пляма, немовби хтось намалював криве і трошки замурзане сонце.

Б Хата в нас затекла після дощу. Жовта райдужна пляма спершу зробилася на стелі, немовби хтось намалював криве і трошки замурзане сонце.

2. Напишіть власний варіант цього тексту, змінивши логічні наголоси в реченнях.

Мудре слово

- Рідна мова на чужині ще милішою стає *(П. Грабовський)*.
- Хай кожен так собі співає, як хто зуміє і здолає, — усяким співам волю дай, то й буде в нас співучий край!.. *(Б. Грінченко)*.

401 Порівняйте 2 речення. Яке з них розповідає про дівчат і хлопців, а яке — про мандрівку Карпатами?

А Дівчата й хлопці вирушили в мандрівку Карпатами.
Б У мандрівку Карпатами вирушили п'ятеро дівчат і семеро хлопців.

402 1. Запишіть тексти. До якого типу висловлювання вони належать?

А Під ноги білому коневі стелилася висока, не торкана косою трава. Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лігвища вітрів, темніли стрілки щавлю та смачно вабила конюшина. Кінь Шептало пірнув у запахи. Дощ вщух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем *(За В. Дроздом)*.

Б Угорі чисте, по-весняному лунке небо. Степ у цю пору весь залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів, привільний, широкий і безконечний *(За Г. Тютюнником)*.

2. Який порядок слів характерний для поданих типів висловлювання? Поясніть міжфразові зв'язки в обох текстах.
3. Чим відрізняється розповідь від опису?

§ 46 Повторення вивченого про мовні стилі. Публіцистичний стиль

1. Які мовні стилі ви знаєте?
2. У яких ситуаціях спілкування використовуються різні стилі?

403 Накресліть у зошиті таблицю. Заповніть її, скориставшись довідкою.

Назви стилів	Мета спілкування	Жанри (різновиди) висловлювання
розмовний художній науковий публіцистичний офіційно-діловий		

Довідка: логічне доведення висловленого; інформування про подію по радіо; емоційне образне зображення предмета думки; невимушене спілкування; ділове спілкування; довідка; газетна стаття; оповідання; діалог з товаришем; поезія; наукова стаття; автобіографія.

404 1. Прочитайте тексти. Визначте їх характерні ознаки.

А Поетична мова Миколи Вінграновського — урочиста, піднесена. З особливим почуттям він оспівує Дніпро. Це для нього найсвятіше поняття, символ України. З Дніпром поет пов'язує і свою долю, і долю народу. Через образ улюбленої ріки він стверджує свою належність до землі, до рідного краю: «Спи, моя дитинко, на порі. Тіні сплять і сонна яворина... Так, як небо в нашому Дніпрі, так в тобі не спить хай Україна».

Б Дніпро бере початок на Валдайській височині, впадає в Чорне море. Довжина річки — 2201 км. Найбільші притоки Дніпра: Прип'ять, Тетерів, Рось, Інгулець (праві), Десна, Сула, Ворскла (ліві).

Дніпро — важливе джерело енерго-, водопостачання і зрошування, особливо південних районів України.

Дніпро — потужна транспортна артерія.

2. Спишіть текст А. Назвіть мовні засоби, якими автор впливає на читача, збуджує його уяву (однорідні члени речення, форми прикметників, епітети).

3. Розгляньте репродукцію картини М. Глущенка. Опишіть картину, використовуючи як власні враження, так і інформацію з поданих текстів. Який із текстів (А чи Б), на вашу думку, за настроєм відповідає картині? Чому?

М. Глущенко.
Весна під Києвом. *1961 р.*

405 1. Прочитайте текст учнівського твору. До якого мовного стилю і якого типу висловлювання він належить? Відповідь обґрунтуйте.

Не просто передати словами свою любов до української мови. Хай хтось назве це патріотизмом, націоналізмом чи ще якось, але для мене не існує кращої мови у світі!

З дитинства я чула українську мову від своїх батьків, у той час як навколо розмовляли російською мовою. Я зросла в родині, де люди щиро люблять Україну і все, що з нею пов'язане.

Багато чого довелося витримати українському народові протягом століть. Та крізь усі негоди він зумів пронести незаплямованою, живою свою рідну мову. Вона виявилася невмирущою, бо в ній — безсмертя народу. І немає, на мою думку, кращих слів, ніж ті, якими вдячно звертається до української мови наш великий поет Максим Рильський:

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

2. Випишіть речення, у яких авторка емоційно висловлює свою думку. Над кожним словом напишіть, до якої частини мови воно належить.

3. Перебудуйте перший абзац тексту, змінивши публіцистичний стиль на науковий або розмовний. Візьміть до уваги інформацію з довідки.

Довідка. Зразки початків тексту: а) в науковому стилі — *Любов до мови — це один зі складників патріотизму...* ; б) у розмовному стилі — *Та що багато говорити про любов до української мови!*

До публіцистичного стилю належать тексти, у яких емоційно висвітлюються теми, що хвилюють читача, слухача.

Для емоційного публіцистичного висловлювання характерні такі засоби:

1. Лексика, що передає авторську оцінку.
2. Інверсійний (непрямий) порядок слів.
3. Уживання слів у переносному, образному значенні.
4. Повтори, нанизування однорідних членів речення, використання протиставних, заперечних конструкцій.

Публіцистичний стиль використовують у виступах, промовах на радіо, телебаченні, зборах, а також у газетних статтях, передмовах до збірок художніх творів.

У газетних статтях розрізняють засоби інформаційного повідомлення і засоби емоційного висловлювання автора, який хоче вплинути на читача.

406 Спишіть текст, вставляючи потрібні букви. Обґрунтуйте належність тексту до публіцистичного стилю.

На виставці акварелей Тараса Шевченка

Ми побували на виставці акварелей Тараса Шевченка. Кожна робота художника — це справжня п(и, е)рлина. Чудовий п(и, е)йзажист, Шевченко малює тодішню Україну — її хутори, містечка, пам'ятки архітектури, воскр(и, е)шає сторінки славної історії України. В акварелях, викона(н, нн)их на Арал(ь)с(ь)кому морі, у горах Каратау, постають суворі краєвиди гірської місцевості. Художник досягає д(е, и)вовижних ефектів у передачі простору, світла, повітря і кольору. Кожен із нас пересвідчився, що Шевченко не лише геніальний поет, а й геніальний художник.

407 Перебудуйте текст вправи 406 «На виставці акварелей Тараса Шевченка», посиливши емоційність висловлювання.

408 1. Прочитайте виразно текст. Які мовні засоби сприяють емоційному викладу авторської думки?

Леоніда Кисельова називали юним Лермонтовим, Пушкіним, Шевченком... Йому судилося прожити дуже коротке життя — тільки 22 роки. Леонід починав писати російською мовою, бо вихований був у російськомовній київській письменницькій родині, у якій, проте, глибоко шанували все українське.

Згодом українська земля й українська мова надали його творчості нової дивовижної сили. Леонід Кисельов почав писати поетичні твори українською...

Чому ж стався такий перехід? Він був закономірним! Леонід захоплювався і знав стародавнє мистецтво, мозаїки й фрески Київської Софії, цікавився примітивним мистецтвом Никифора, любив поезію Шевченка, раннього Тичини, Драча, Вінграновського, Блока, Пастернака, Гумільова, Данте, Шекспіра, Рільке й Лорки, американський джаз, українську та парагвайську пісню.

А ще любив рідний Київ — «місто всіх кохань, де тополеві вранішні тумани». Любив Вітчизну, увесь білий світ — великий і прекрасний.

Л. Кисельов

2. Випишіть словосполучення іменника з узгоджуваним прикметником. Визначте відмінок, у якому вжито іменник із прикметником, поставивши запитання.

§ 47 Складний план власного висловлювання

Складний план власного висловлювання передбачає наявність *вступу (зачину), основної частини* і *висновку*.
У вступі висловлюється думка про вибір теми. Основна частина послідовно, за відповідними пунктами, висвітлює зміст висловлювання. Висновок (кінцівка) випливає зі змісту основної частини висловлювання й стосується обраної теми.

З пензлем, і словом

409 1. Розгляньте репродукцію картини І. Їжакевича «Тарас-пастух» до поезії Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...». Який настрій створює ця картина?

І. Їжакевич.
Тарас-пастух.
1935 р.

2. Прочитайте уривок з поезії Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало...».

...Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.

3. З'ясуйте, у чому полягає відмінність настрою, переданого в тексті та на картині.

410 Складіть висловлювання про репродукцію картини І. Їжакевича *(вправа 409)* за поданим зразком складного плану.

Зразок

I. Вступ (видатний український художник І. Їжакевич ілюстрував «Кобзар» Т. Шевченка).

II. Основна частина:

1. Передній і задній план картини.
2. Зображення пастуха (зовнішність, одяг, заняття).
3. Зображення отари овець.
4. Природа, церква (краєвид).

III. Висновок (загальний настрій картини).

411

1. Складіть і запишіть складний план власного висловлювання про вірш Т. Шевченка «Мені тринадцятий минало…».
2. Запишіть складений вами план, ілюструючи його пункти поетичними рядками вірша Т. Шевченка.

412

1. Виразно прочитайте уривок з поезії Т. Шевченка.

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ Божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світу
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.

2. Випишіть рядки, у яких порівнюється перекотиполе з рудим ягняточком. Чому, на вашу думку, поет обрав саме таке порівняння?

413

1. Виразно прочитайте висловлювання на тему «Моя Україна у 2050 році». Визначте його основну думку. До якого типу висловлювання *(опис, розповідь, роздум)* належить текст?

Цікаво, якою буде моя Україна в майбутньому? Емоційно мені легко передбачити майбутнє двома словами — буде добре. Мені буде

за шістдесят, мої діти і внуки щасливо житимуть у прекрасній мирній Україні...

Транспорту як такого на вулицях міст ви не побачите. Його замінять напівкосмічні літаки з вертикальними злетами й посадками. Двигуни працюватимуть на екологічно чистому пальному, керуватиме автопілот.

ПК, лептопи, нетбуки, телефони, мобільні телефони, смартфони відійдуть у минуле. Їх замінить пристрій, який матиме форму звичайної лінзи для очей.

А що ж люди, народи? Народи співпрацюватимуть задля збереження власних традицій, культури.

Україна... Вулиці міст — чисті, засаджені диво-квітами. Бачу прозорі, чисті води Дніпра.

Це природа така чиста, а яким став духовний світ людей? Чи пам'ятають вони Шевченка, Франка, Лесю Українку, Ліну Костенко?.. Пам'ятають.

Ми самі творитимемо наше майбутнє. Україна стане однією з наймогутніших і найрозвиненіших країн світу. Так, це довгий шлях — шлях, який треба нам пройти *(За учнівським твором)*.

2. Визначте частини висловлювання, що відповідають такому плану:

I. Вступ.

II. Основна частина:
1. Транспорт.
2. Нові засоби комунікації.
3. Народи — великі й малі.
4. Чиста природа України.
5. Наша духовність.

III. Висновок (Майбутнє в руках молодого покоління).

3. Об'єднайтесь у дві групи і проведіть конкурс на тему «Чиє висловлювання змістовніше й досконаліше за формою? Чому?». Кожна з груп готує складний план висловлювання й висвітлює тему «Якою ми бачимо Україну через півстоліття».

414 1. Спишіть вірш Б. Олійника.

Це мій народ. Спогорда не дивись,
Що руки в нього з праці вузлуваті,
Душа ж його пречиста, яко свято,
А в серці дума й пісня обнялись.

2. Позначте, до якої частини мови належить кожне слово.

§ 48 Різновиди читання: ознайомлювальне, навчальне

Серед різновидів читання розрізняють: ***ознайомлювальне (переглядове)*** і ***навчальне читання***.

Ознайомлювальне читання — це швидке читання заголовків, назв підрозділів, змісту й анотації книжки, окремих уривків тексту. Під час ознайомлювального читання швидко переглядаємо текст, щоб отримати загальну інформацію про його зміст. Мета такого читання — визначити, про що цей текст і чи важливий для нас його зміст.

Навчальне читання — це уповільнене читання тексту з метою засвоєння його змісту.

Читання значною мірою реалізує пізнавальну функцію мови. Під час читання спеціально дібраних текстів розвивається мовна спостережливість, виробляються навички чіткого оформлення висловлених думок.

415 1. Прослухайте текст. Визначте тему. Які частини ви можете виділити в цьому тексті? Які ключові слова ви записали, слухаючи текст?

В індивідуальному стилі М. Коцюбинського органічно поєднувалося мовомислення українського освіченого інтелігента із прагненням проникнути в глибинні уявлення українців про свою землю, про розуміння добра і зла, мрію про справедливість, що письменник висловлює, зокрема, у казці «Хо», оповіданні «В дорозі», в інших творах.

Ключовим, наскрізним словом-поняттям у художній прозі М. Коцюбинського є слово *людина (люди)*. Пор. у творі «Intermezzo»: *Я не можу розминутись з* ***людиною****. Я не можу бути самотнім.* Людина з її висловленими і невисловленими думками, почуттями, з її внутрішнім світом завжди перед очима, в уяві художника слова. Його конкретно-чуттєве мислення не може обійтися без предметних порівнянь, наприклад: *Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку... і коли втомлена* ***пам'ять ...сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку,*** *його думка стрибала у інший бік...*

Внутрішній світ людини розкривається через очі. Закономірно, що в текстах М. Коцюбинського очі виконують роль самостійного суб'єкта, як в оповіданні «Persona grata», пор.: *В очах було щось скрите і запечатане. Очі дивилися в себе, губи під стриженим вусом, стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. Але очі верталися, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб.*

Метафоризація слова-поняття *очі* характерна для всіх текстів М. Коцюбинського, у яких функціонують метафори різних структур, пор.: *І раптом*

очі впали в город, на синє море капусти. Скрізь я стрічаю твій (людини) погляд. Твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці.

2. До якого стилю належить текст? Відповідь обґрунтуйте.

416 1. Виразно прочитайте казку — уривок із поеми І. Франка «Мойсей». Розподіліть між собою ролі дійових осіб, користуючись кольоровими підказками.

Як зійшлися колись дерева
На широкім роздоллі:
«Оберімо собі короля
По своїй вольній волі.

Щоб і захист нам з нього, і честь,
І надія, й підмога,
Щоб і пан наш він був, і слуга,
І мета, і дорога».

І сказали одні: «Вибирать —
На одно всі ми звані.
Най царює між нами вовік
Отой кедр на Лівані».

І згодилися всі дерева,
Стали кедра благати:
«Ти зійди з своїх гордих висот,
Йди до нас царювати».

«...Ви корону мені принесли?
Що мені се за шана!
Я й без неї окраса землі
І корона Лівана».

І вернулися всі дерева.
Стали пальму благати:
«Ти між нами ростеш, нам рідня,
Йди до нас царювати».

І сказала їм пальма: «Брати,
Що се вас закортіло?
Царювати й порядки робить —
Се моє хіба діло?

І погнулися всі дерева
Під думками важкими,
Що не хоче ні пальма, ні кедр
Царювати над ними.

І сказав хтось, неначе на жарт,
Оте слово діточе:
«Ще хіба би терна нам просить,
Може, терен захоче».

І підхопили всі дерева
Се устами одними,
І взялися просити терна,
Щоб царем був над ними.

Мовив терен: «Се добре вам хтось
Підповів таку раду.
Я на вашім престолі як стій
Без вагання засяду.

Боронитиму вступу до вас
Спижевими шпичками,
І скрашатиму всі пустирі
Молочними квітками.

2. Прочитайте монолог терну. Випишіть із цього монологу дієслова, доберіть до них синоніми.

417 Прослухайте текст. Дайте йому назву. Визначте тему й основну думку.

Заголовок допомагає зрозуміти тему, на яку написано твір. Він — ніби візитна картка тексту. Помітно різняться між собою заголовки художніх і нехудожніх творів. Наприклад, заголовки газетних статей розраховані на швидке ознайомлювальне сприймання тексту, на те, щоб одразу привернути увагу читача до повідомлення. Заголовки художніх творів спрямовані на глибоке прочитання теми, взаємозбагачення вибраної назви й змісту твору. У них часто захований ключ до розуміння тексту. Тому заголовки художніх творів потребують вдумливого аналізу.

418 Підготуйте діалог із товаришем про свіжий номер газети. Наведіть приклади заголовків газетних статей, які вас зацікавили. Зверніть увагу, як заголовок пов'язаний зі змістом статті.

§ 49 Повторення вивченого про типи і жанри мовлення. Опис зовнішності людини. Стилістична помилка

419 Прочитайте текст. Запишіть найцікавіше з того, що вам відомо про М. Гоголя.

Київ — місто, де бував і мріяв працювати Микола Гоголь. Особливо гостро це бажання виявилося у нього, коли в Києві було відкрито університет, а ректором його став Михайло Максимович. Гоголь з піднесенням і захопленням пише йому: «Туди, туди! У Київ! У древній, у прекрасний Київ! Він наш...». Одним з найулюбленіших занять Гоголя у Києві були прогулянки по садах, парках, вулицях, околицях, спілкування з людьми із народу, слухання оповідань, вуличних діалогів, пісень лірників та кобзарів.

Жаданий, улюблений Київ знайшов відтворення у повістях Гоголя «Страшна помста», «Вій», «Тарас Бульба». Сьогодні важко вказати місце, з якого побачив Гоголь Дніпро й коли народилися у його душі безсмертні рядки «Чуден Днепр при тихой погоде...». Невідомо, яку околицю Києва уявляв автор, пишучи: «Шумить, гримить околиця Києва: осавул Горобець справляє весілля свого сина». Так само не знайдемо те місце, де на лівому березі був «хутір пана Данила між двома горами, у вузькій долині, що збігає до Дніпра» *(За Л. Хоменко, Л. Чередник)*.

420 1. Прочитайте текст. Випишіть із нього: а) епітети; б) уособлення; в) метафори.

Чудовий Дніпро у тиху погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться, ані загуркотить. Дивишся і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він із скла і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах.

Зеленокудрі! Вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившися, дивляться у них — і не надивляться, і не намилуються світлим образом своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. Всередину ж Дніпра вони не сміють глянути: ніхто, крім сонця й блакитного неба, не дивиться туди. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! Нема рівної йому ріки на світі *(М. Гоголь. Переклад М. Рильського)*.

2. Вивчіть напам'ять текст (або його частину — не менше половини).

Опис зовнішності людини — це словесний портрет, зображення людини мовними засобами. Портрет передає загальний вигляд і конкретні деталі зовнішності людини.

Опис зовнішності має характерну будову: у кожному реченні названо певну деталь («відоме», або «дане») і ознаку цієї деталі («нове»).

Розрізняють ***ділові (наукові)*** описи зовнішності людини, у яких наявні точні, об'єктивні характеристики, і ***художні*** описи — емоційно забарвлені, яскраві словесні портрети.

У художніх описах поєднуються висловлювання описового й розповідного характеру.

421 1. Спишіть уривок із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».

Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, і губоньки, як квіточки, розцвітають.

2. Скільки характерних деталей опису зовнішності дівчини названо в тексті-описі? За допомогою яких мовних засобів передано ознаки зовнішності дівчини?

422 1. Прочитайте опис зовнішності козака.

І за зовнішнім виглядом, і за внутрішніми якостями запорозькі козаки становили характерні типи своєї народності та свого часу. Вони були здебільшого середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, повно-

виді, і від літньої спеки та степової жари смуглясті. З довгими вусами на верхній губі, з розкішним оселедцем, або чуприною, на тімені, у смушковій гостроверхій шапці на голові, завжди з люлькою в зубах, справжній запорожець дивився якось похмуро, униз, спідлоба, сторонніх зустрічав спочатку непривітно, відповідав на питання досить неохоче, а відтак помалу м'якшав, обличчя його поступово під час розмови веселішало, у жвавих, гострих очах палав вогонь, і від усієї його фігури віяло мужністю, молодецтвом, веселістю і незрівнянним гумором *(За Д. Яворницьким)*.

М. Добронравов.
Іван Богун. *1952 р.*

2. Які характерні ознаки зовнішнього вигляду, вдачі та поведінки козаків називає історик Д. Яворницький? Які мовні засоби він використовує?

423 1. Прослухайте текст — уривок із повісті «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького. Запишіть ключові слова.

Найстарша дочка Василина була на диво гарна. Широкий, високий та білий лоб блищав проти сонця, неначе біла квітка, а на ньому були намальовані тонкі брови, чорні, неначе шовкові шнурки, рівно одрізані з обох боків. Під бровами блищали круглі, веселі, темно-карі очі, такі веселі, що з них неначе лилася радість, лився сміх. Тонкий рівний ніс світився на сонці, а пишні повні та чималі губи виступали вперед, неначе рожевий пуп'янок. На тонкій шиї — шнурок з дукачем та червоніло дрібненьке добре намисто. На голові чорніли, аж лисніли проти сонця, дві товсті коси, перевиті червоними кісниками. Рум'янець, ледве примітний, розливався по щоках. Вся голова у Василини цвіла квітками, а зелений барвінок позвішувався китицями кругом тонкої шиї. На білих рукавах горіли повишивані червоні та сині квітки.

2. Запишіть ознаки, що характеризують зовнішність дівчини: а) обличчя; б) прикраси; в) волосся; г) одяг.

3. Наведіть приклади поєднання в тексті висловлювань описового й розповідного характеру. Яку роль у цьому тексті — описі зовнішності виконують обставини? Наведіть приклади.

424 Доберіть початки до фрагментів текстів. Звертайте увагу на основну думку, висловлену в текстах, на логічну появу описів зовнішності персонажів.

А Там ніколи не дмуть пронизливі вітри і сонце завжди ласкаве, мовби ліс охолоджує його гарячі промені. Софійка — худеньке дівча, з великими сірими очима і дрібною постаттю, — ще не знала географічного положення свого села, але воно вже для неї було найкращим *(І. Савка)*.

Б Мала коротке підстрижене чорне волосся, великі сірі очі й пластмасові сережки у вухах. Була на ній світла коротка майка й джинсова спідничка, на ногах — легкі сандалі *(За С. Жаданом)*.

В Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не живе *(За М. Коцюбинським)*.

Початки наведених текстів

- Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша.
- Раптом зсередини виринуло обличчя. Я злякано відступив назад. Обличчя враз зникло, почулися кроки, двері відчинились, на порозі стояла дівчинка років шістнадцяти.
- Село, де народилася Софійка, лежить у долині, обрамленій лісом, полями і луками.

425 Доповніть ознаки, що характеризують деталі зовнішності людини, власними прикладами. Запишіть подані та власні характеристики.

Обличчя — біле, вузьке, яснооке, ...
Очі — блискучі, блакитні, ...
Брови — високі, ламані, ...
Рот — великий, вузький, ...
Ніс — кирпатий, червоний, ...
Волосся — гладке, довге, ...
Голова — густоволоса, облисіла, ...

426 Випишіть із художнього тексту 2 фрагменти з описом зовнішності персонажів. Простежте, як через опис деталей зовнішності змальовується характер персонажа, виявляється його вдача.

Мудре слово

- Гарна дівчина, як у лузі калина *(Українське прислів'я)*.
- Нарядилась, як пава, а кричить, як ґава! *(Українське прислів'я)*.
- Не шукай красоти, а шукай доброти *(Українське прислів'я)*.
- Траву дивись удень, як обсохне роса, а дівку в будень, як невбрана та боса *(Українське прислів'я)*.

Стилістична помилка: а) використання мовних засобів, які не відповідають обраному стилю; б) недоречне вживання лексичних одиниць одного стилю замість іншого; в) невдала побудова речень; г) невиправдані повтори; ґ) одноманітні початки речень, абзаців. Наприклад, відповідаючи на уроці, треба уникати вживання просторічної, жаргонної, діалектної лексики *(продльонка, остановка)*. І навпаки, розмовляючи з товаришами або батьками, не варто вдаватися до штампів офіційно-ділової мови: *Мамо, сьогодні мені* ***надійшла пропозиція*** *від Оленки піти в басейн.*

У художніх текстах спеціально дібрані мовні засоби інших стилів виконують стилістичну роль, наприклад створюють комічний ефект.

427 Відредагуйте подані речення. Запишіть виправлені речення.

1. Уявлення переносить мене у майбутнє століття. 2. Йду вулицями любимого міста. 3. Милуюся оточуючою природою. 4. У нашій бібліотеці знайдеш книжки на любий смак. 5. На прошлій неділі ми дивилися в кінотеатрі новий фільм. 6. Сашко не дотримався слова. 7. Вийдемо на слідуючій зупинці. 8. П'ять днів тому назад я узяв у товариша почитати цікаву книжку. 9. Ми освоїли нову тему з історії. 10. Учителі покладають зусилля, щоб ми одержали глибокі і міцні знання.

428 1. Прочитайте уривок із твору Т. Шевченка. Назвіть вислови, які порушують літературну норму.

...аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими ґудзиками:
«Де ты здесь узялся?»
«З України». — «Так як же ты
Й говорыть не вмиєш
По-здешнему?» — «Ба, ні, — кажу, —
Говорить умію,
Та не хочу». — Экой чудак!
Я вси входы знаю,
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввесты тебе. Только, знаеш,
Мы, брат, просвищенны, —
Не поскупись полтинкою...»

2. З'ясуйте, з якою метою автор використав лексику, яка не відповідає стилістичній нормі української літературної мови.

§ 50 Особливості побудови опису дій. Опис процесу праці

429 Прочитайте текст. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання. Дайте назву текстові.

Усе життя людини пов'язане з потребою праці — чи то фізичної, чи то розумової. Кожна праця передбачає вироблення навичок, умінь виконувати певні дії. Перш ніж розпочинати якусь діяльність, людина осмислює послідовність своїх дій, вибирає можливості для виконання тих чи тих завдань, щоб досягти конкретних результатів. Хай це буде праця майстра-кондитера чи праця садівника, — вона завжди складається з певних етапів, з послідовності виконання різновиду роботи. І домашня праця — прибирання квартири, готування обіду — так само пов'язана з етапами виконання конкретних дій.

Ви готуєте домашнє завдання — це теж різновид праці, який потребує зосередженості, уміння знайти потрібний матеріал у підручнику, пригадати, про що йшлося на уроці, уміння робити узагальнення. Ставлення до будь-якої праці як процесу має бути осмисленим. У цьому розумінні межа між розумовою і фізичною працею досить умовна.

Опис процесу праці — це загальна характеристика різновиду праці, опис дій, які послідовно виконує людина, тобто складових частин цієї конкретної праці.

Опис процесу праці в науковому стилі — це чіткий перелік виконуваних дій з дотриманням їхньої послідовності. Для опису використовуються однотипні речення, присудки яких мають форму особового дієслова теперішнього часу.

Опис процесу праці в художньому стилі — це емоційно передана картина зображення праці, а також вражень від процесу праці. Для художнього опису характерні порівняння, метафори, інші засоби образної мови.

430 1. Спишіть текст, записуючи числа словами. До якого стилю належить текст? Відповідь обґрунтуйте.

Як виростити ялинку з насіння в домашніх умовах?

Шишки з насінням ялини збирають пізньої осені (з блакитних ялин — наприкінці зими) у лісі з гарного й сильного дерева. Нерозкриті шишки треба підсушити. Одразу з-під дерева потрібно взяти і землі для посадки. Удома до неї можна додати торфу (у пропорції — 50/50). Блакитна ялина потребує слабокислого ґрунту.

Перед висаджуванням насінини потрібно замочити для розбухання. Горщик варто добирати такого розміру, щоб паростки ялини могли рости кілька років без пересаджування (воно вкрай небажане). Глибина висадження насінин — 5 мм. Частота поливання — один раз на тиждень. Насіння ялини проростає протягом кількох місяців (до року). Щойно перші паростки з'являться над ґрунтом, полив потрібно припинити й перейти на обприскування. Ялина — холодолюбива рослина, тому тримати її треба на балконі або лоджії, захищаючи від прямого сонячного проміння *(За матеріалами сайта http://korisni-porady.at.ua/news/)*.

2. Які форми дієслів переважають у наведеному описі садіння дерев?

431 1. Прочитайте текст. До якого типу висловлювання і якого стилю він належить? Відповідь обґрунтуйте.

Гончарі в Опішному, що на Полтавщині, з'явилися кілька тисяч років тому, а сьогодні це столиця українського гончарства. Коли дивишся на керамічні вироби, які вишикувалися в гончарному ряду на велелюдному фестивалі майстрів гончарської справи, здається, святкує вся земля, уся природа переливається незбагненною веселкою. Можна лише здогадуватися, скільки праці й душевного тепла, таланту й неповторного світу майстра ввібрав у себе кожен виріб!

Річ справжнього майстра можна впізнати серед тисяч, бо навіть звичайний глек чи горщик несуть у собі відбиток вдачі творця. Недаремно в народній приповідці мовиться: «Яка сорока, такі й сороченята, який гончар, такі й його горнята». Кожного разу майстер у своїх виробах відтворює всесвіт. Погляньте на звичайну миску. Вона нагадує своєю довершеною формою півсвіту! А глечик? Жіночий стан! Опішнянські вироби — унікальні, їх виготовляють вручну. Єдине — що електричний моторчик обертає гончарний круг... Об'ємні візерунки, якими прикрашають мисочки чи інший посуд, теж качають і ліплять руками. Гарна кераміка швидко не робиться. З дня, коли гончар сів за круг, і до готового виробу минає 40 днів. Після ліплення глина на повітрі сохне тиждень, а тоді виріб випалюється у печі на дровах. Потім вироби охолоджують, глазурують або розмальовують, а потім ще раз випалюють.

Переказують, що деякі гончарі, звертаючись до виготовленої щойно речі, називали її своєю дитиною, а себе — її батьком. Та й самі назви гончарних виробів та їхніх деталей підкреслюють це: «близнята», «шийка», «вухо», «носик», «плечі», «горло» *(За П. Ганжою)*.

2. Які риси характеру виховує праця гончаря?

3. Поміркуйте, як пов'язане гончарство з народними звичаями, з історією української культури.

§ 51 Особливості побудови тексту-міркування дискусійного характеру

Міркування (роздум) — це висловлювання, у якому встановлюються причинно-наслідкові зв'язки між явищами, подіями. До міркування ставимо питання *чому?*

Перша частина міркування — це теза, тобто думка, яку треба довести.

Друга частина міркування — це доказ або докази, які використовують для доведення висловленої думки *(тези)*.

432 1. Прочитайте текст. Що вам відомо про музичний гурт «Океан Ельзи» та його лідера — Святослава Вакарчука? Які факти ви можете навести для доведення *(чи спростування)* думки, що кожна людина має власноруч обирати стратегію свого життя?

Стратегія життя

Коли ми з «Океаном Ельзи» приїхали «підкорювати» Київ, у світі якраз вибухнула криза. Усі наші заощадження луснули, як мильна бульбашка, за один день. Ну що ж робити? Ми всі разом жили в одній квартирі, їли макарони і щодня ходили на репетиції. Поверталися додому — з вікон дивилися на незнайоме місто, довкола були незнайомі люди, мало хто говорив українською... Але в нас було бажання щось змінити. І наша інтуїція зробила з нас тих, ким ми є нині.

Щоб отримати персональний успіх, потрібно йти проти течії. А успіх кожного з нас у підсумку дасть успіх країни. Основна наша мета — почати самим себе змінювати. Ми стали тим, ким ми стали, самі по собі, без втручання президента, прем'єр-міністра... Та не від них залежить наше життя. Воно залежить від нас. Ми є власниками нашої долі. Так, можна виїхати в країну, де на вулицях не смітять, де діє суспільний договір. Та чи не краще перестати смітити тут? Джон Кеннеді казав: «Не запитуй в країни, що вона зробила для тебе. Запитай у себе, що ти зробив для країни».

Жодна людина одноосібно не змінить ситуації в країні. Навіть команди політиків-однодумців цього не зроблять. Зміни потрібно починати з кожного із нас. Зміна слова «Я» приведе до зміни слова «Ми». А це — до змін у країні. І коли більшість із людей у країні зрозуміють, що вони готові змінюватися, у той момент у нас з'являться інші політики, суди... А якщо далі ходитимемо, як стадо баранів, без чітких переконань, без знань, нічого не зміниться. Не бійтеся змінюватися, бути не такими, як усі. Змініть самі себе. І не чекайте манни небесної від будь-кого — друзів,

рідних, учителів, урешті-решт від держави *(За С. Вакарчуком, лідером гурту «Океан Ельзи»).*

2. Пригадайте факти з життя письменників, спортсменів, музикантів, акторів, вчених, військових, педагогів, просто ваших знайомих, коли їм доводилося робити доленосний життєвий вибір.

3. Наведіть і запишіть рядки з патріотичних пісень, які, на ваш погляд, стали афоризмами.

Дискусійний характер міркувань виявляється в тому, що одна їхня теза заперечує іншу тезу. Якщо тема дискусійна, спірна, у міркуванні з'являються різні твердження й відповідні докази. Вибрати єдине правильне твердження неможливо.

433 Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до тексту-міркування дискусійного характеру. Випишіть із тексту мікротеми, які викликають дискусії.

Чи перевершить штучний інтелект людський?

Ніхто не знає, коли роботи зможуть стати такими ж розумними, як люди. Комп'ютери досі не опанували двох простих речей, які для людини не становлять жодної складності: уміння розпізнавати образи і здоровий глузд, пов'язаний із досвідом.

Перша проблема — розпізнавання образів. Роботи бачать краще за людей, але вони не розуміють того, що бачать. Заходячи в приміщення, робот перетворює зображення на низку розташованих у певному порядку точок. Опрацювавши ці точки, він може розпізнавати прямі лінії, кола, квадрати й прямокутники. Тоді робот намагається зіставити це все, об'єкт за об'єктом, з тими об'єктами, що записані в його пам'яті, — це надзвичайно трудомістке завдання навіть для комп'ютера. Після кількагодинних обчислень робот, можливо, й упізнає в цих об'єктах стільці, столи й людей. Ми ж, заходячи в приміщення, розпізнаємо стільці, столи й людей за якусь частку секунди. Справді, наш мозок — це насамперед машина для розпізнавання образів.

Друга проблема — роботи не мають здорового глузду. Хоч вони чують значно краще за людей, вони не розуміють того, що чують. Наприклад, візьмімо такі твердження:

— Діти люблять солодощі і не люблять покарання.
— Участь можна брати, але не можна давати.
— Прочухана можна давати, але не можна брати.
— Тварини не вміють розмовляти й не розуміють англійської мови.
— Від кружляння паморочиться в голові.

Для нас кожне із цих тверджень — просто вияв здорового глузду. Але не для роботів. Немає жодної логіки чи алгоритму, які б доводили, що участь можна брати, але не можна давати. Ми засвоїли істинність цих «очевидних» тверджень через досвід, а не тому, що вони відповідають законам логіки... *(М. Кайку)*.

Мудре слово

- Не сперечайся заради власне суперечки *(Л. Толстой)*.
- Безсилля логічних доводів завжди шукає підтримки в надмірній емоційності *(Л. Леонов)*.

§ 52 Перекази за простим і складним планом. Усний докладний переказ з елементами опису зовнішності людини

У розповідний текст художнього стилю для пожвавлення, урізноманітнення розповіді вводяться описи зовнішності людини. Через описи зовнішності персонажів розкриваються їхні характери. Перед очима читача постають реальні життєві ситуації та конкретні постаті людей.

434 1. Прочитайте текст. Дайте йому назву.

У молодості Марія Костянтинівна Заньковецька була дуже гарна й справляла незабутнє враження. Ось як її описував В. Василько у своїй книжці «Театру віддане життя»: «Жінка середнього зросту, гарної статури, вся її постать трохи нахилена вперед, рухлива, пластично виразна, особливо руки. Не стільки красива, скільки чарівна, одухотворене бліде обличчя з високим чолом, рівний ніс із трохи розширеними ніздрями. Виразний чіткий малюнок вуст із опущеними вниз куточками. Рівні, високо підняті брови. Над усім обличчям панують великі, молоді, дуже красиві темно-карі очі».

Наталії Ужвій (тоді молодій, скромній, мало кому відомій артистці) на власні очі пощастило побачити гру-чаклунство великої актриси. Наталія ввійшла в затишний будиночок Заньковецької на Великій Васильківській вулиці в Києві. У глибокому кріслі сиділа маленька літня жінка з ясними, молодими очима. У неї був на диво чистий мелодійний голос.

Коли Ужвій перерахувала ролі, виконані на самодіяльній сцені, і серед них «Наймичку», Марія Костянтинівна сказала, що то була

одна з її улюблених ролей. І вона згадала давні часи, свою героїню, що замріялась над тихою, густо зарослою вербами сільською річкою. Залунали слова давньої ролі. Розгублена гостя була вражена, як чудодійно перетворилось обличчя старої жінки, як воно набрало молодого мрійливого виразу. Ужвій наче побачила перед собою образ наймички.

Заньковецька замовкла. І знову перед Наталією — мила, трохи стомлена бабуся. «Яка магічна сила мистецтва, — подумала молода артистка. — Яка блискуча майстерність, ні, яка нев'януча поезія!» *(За Й. Кисельовим).*

Н. Ужвій

2. Складіть план тексту.
3. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ з описом зовнішності М. Заньковецької.

435 1. Прочитайте текст. Які риси запорізького ватажка підкреслює автор? Якими мовними засобами він користується?

Велична й могутня була постать запорізького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям: довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала в його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорізького кошового отамана *(А. Кащенко).*

2. Спишіть текст. Підкресліть словосполучення іменників із залежними від них прикметниками.

436 1. Прочитайте текст. Що в зовнішності козака Микити вразило Прісю? Якою Микита побачив Прісю? Випишіть із тексту словосполучення з епітетами, що описують зовнішність Микити й Прісі.

Через недовгий час після повороту до Корсуня, проходжуючись понад Россю, Микита зустрівся з Прісею Цимбалюківною, саме коли вона підходила до річки з відрами. Завзята постать загартованого у походах і бойовищах козака, його довгі чорні вуса та пекучі очі вразили молоду дівчину.

Микиті теж зразу впала в око ніжна, гнучка постать дівчини, бо краси тієї постаті не мали сили заховати від його очей ні біла мережана сорочка, ні коротенька різнокольорова плахта, що так щільно обгортала її стрункий стан. Поки Пріся набирала воду, Микита стояв на березі, стежачи очима за всіма рухами дівчини; коли ж вона вийшла з води, козакові

М. Пимоненко. На річці. *1897 р.*

схотілося глянути на неї зблизька, і він, перепинивши Прісі дорогу та піднявши трохи шапку, промовив:

— Дозволь, дівчино, напитись води!..

Пріся спалахнула рум'янцем і, підставляючи козакові переднє відро, теж йому вклонилася; коли ж козак нахилився пити, стиха проказала:

— Доброго здоров'я пивши...

Микита, нахилившись над відром, не стільки пив, скільки очі попасав на Прісі, і добре тепер розглядів, що у дівчини великі карі, з довгими віями очі, а над очима рясні та вузенькі, мов шнурочки, брови. У волосся дівчини було встромлено кілька хрещатих барвінків та червоний мак, що найвлучніше припадав до її чорнявого волосся й смуглявого обличчя *(А. Кащенко)*.

2. Складіть план тексту.
3. Підготуйте усний докладний переказ тексту за складеним планом.

§ 53 Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю

437 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до публіцистичного стилю. Запишіть ключові слова.

Григір Тютюнник був із числа тих небагатьох, чий образ запам'ятовується з першої зустрічі, з першого знайомства. Гінкої статури, вище середнього зросту. В гордій поставі голови, у темнавій засмазі обличчя, в чорночубій розвихреності безпомильно вгадувався класичний тип людини козацького кореня, а в темно-карій глибині очей зблискувала золотиста жага, що часом переходила в невимовну тугу.

Гр. Тютюнник

Мав феноменальну пам'ять, особливо зорову. Після вечора, проведеного в товаристві, міг відтворити в словах і жестах детальний портрет і поведінку кожного з присутніх. Вражало — передаючи пізніше кимось мовлену фразу чи слово, у пам'яті беріг точний вираз очей того, хто говорив, його позу, міміку. Володіючи таким вродженим артистизмом, «грав» своїх майбутніх героїв, перевтілювався в них, перевіряв на людях усе, що лягало на папір чи мало лягти. І в колі

друзів, і на зустрічах перед аудиторією часто читав свої твори напам'ять.

Я особисто Григора Тютюнника запримітив ранньої осені 1963 року в Спілці письменників: там у Будинку літераторів проходив якийсь черговий вечір. Ми з друзями стояли невеликим гуртом у Меморіальній залі. Мимо нас енергійним кроком пройшов молодий, чорночубий, статурний, у красивому костюмі чоловік, постояв якусь мить у прочинених дверях зали, послухав промовця і голосно — так що почули всі, хто були близько, сказав: «Еге ж! Якби ж то так. А чому тоді моя мати від холоду й до холоду згорблена стоїть на буряках...» Сказав і пішов тим же впевненим кроком *(П. Засенко)*.

2. Складіть план тексту.
3. За складеним планом підготуйте усний докладний переказ наведеного тексту.

Мудре слово

- Красу — бачать, мудрість — чують, доброту — відчувають *(Народна творчість)*.
- Ухиляйся від зла, а твори добро *(Володимир Мономах)*.

438 1. Прочитайте текст. Назвіть характерні ознаки публіцистичного тексту.

Поспішаю до школи. На вулицях міста, у транспорті точаться розмови — переважно про політику, про вибори. Намагаюся не слухати, адже на думці — шкільний традиційний фестиваль «Україно, тобі наші таланти!», сьогодні виступ нашого класу.

Швидко пролетіли уроки, відбувся й виступ. Я вже вдома, вмикаю телевізор — знову про політику, про «опозицію», про якийсь розподіл України... І раптом — слова пісні, якою щоразу розпочинається шкільне фольклорне свято: «Одна калина за вікном, одна родина за столом, і Україна, бо в нас іншої нема»...

Уже не слухаю новини, бо намагаюся осмислити, проаналізувати почуте — слова з пісні та події. Я — маленька часточка народу. Таких, як я, юних, багато. Ми — майбутнє держави. Мимоволі поринаю в минуле, шукаючи на прикладі життєвої долі Великого поета відповіді на сьогоднішні запитання. Адже так часто на уроках літератури чула: «Шевченко і Україна».

Україна... Вона завжди спливала в зболених спогадах Кобзаря «садком вишневим коло хати», плином сивого Дніпра, високими могилами-

курганами в безкрайому степу, піснею старого та химерного Перебенді-кобзаря.

Шевченко вірив, що «на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син, і буде мати, і будуть люди на землі!». І Вкраїна стане єдиною, соборною, вільною.

Пізнавши 24 серпня 1991 року велике щастя воскресіння України, ми були певні, що здійснився Шевченків заповіт. Але минули роки, і бачимо, що й хата наша ще не зовсім наша, і правди в ній мало, і сила неусвідомлена, і воля роз'єднана...

Ми, молоде покоління, ще скажемо своє слово і зробимо все, щоб люди жили гідно в нашій Україні, щоб ніхто не міг їх роз'єднати, бо велич і могутність держави — у соборності: «Одна калина за вікном, одна родина за столом, і Україна, бо в нас іншої нема» *(М. Хомнікова, учениця Новомихайлівського НВК Чернігівської районної ради Запорізької області)*.

2. Дайте назву тексту і запишіть її. Складіть і запишіть план.
3. Підготуйте *(усно)* докладний переказ публіцистичного тексту.

§ 54 Усний переказ тексту наукового стилю

439 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю.

Історія власних назв дає багатий матеріал для історії мови, історії народу. Власні назви прямо чи опосередковано утворені від загальних назв. Проте це не означає, що спочатку виникли загальні назви, а вже потім власні. Поки в мові не виділилася група власних назв, не існувало й розмежування цих двох груп. Були просто слова, які згодом стали розщеплюватися на загальні та власні назви.

Це добре видно з найдавніших назв річок та гір. Назви майже всіх великих рік, зокрема *Ніл, Євфрат, Амур, Міссісіпі, Рейн*, різними мовами означають «ріка» або «велика ріка».

Найдавніші люди постійно пересувалися в пошуках їжі, однак знали порівняно невелику територію свого роду чи племені. Вони знали лиш одну велику ріку на своїй території, тому досить було називати її просто «ріка». Це була власна назва, що водночас була і загальною.

Звернімо увагу на назву *Дніпро*. У ній виокремлюємо дві частини. Друга частина *-іпр* розшифровується за допомогою давніх мов як «широкий». Така була, імовірно, давньоєвропейська назва цієї ріки. Скіфи, що з'явилися тут у VIII ст. до н. е., додали до назви свій термін *дон, дана* зі значенням «ріка». Отже, разом із першою частиною назва *Дніпро* розшифровується як «ріка широка».

Слов'яни називали цю ріку *Словутич, Славута*. Ці форми вказують на давнішу назву — Слова — із значенням «текуча». Ця слов'янська назва Дніпра збереглася за малою річкою Славута. Живучи на ріці, що звалася Слова, люди стали називати себе слов'янами. А коли зіставити обидві згадані назви Дніпра, то можна зробити висновок, що спільна назва слов'янських народів буквально означає «дніпровці», «дніпряни» *(За Ю. Карпенком)*.

2. Визначте кількість мікротем у наведеному тексті. Складіть простий план висловлювання.

3. Підготуйте стислий переказ наукового тексту за складеним планом.

На уроці історії:
Учитель. Де вперше здобув перемогу Богдан Хмельницький?
Учень. На сто сорок першій сторінці!

440 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до наукового стилю.

Тема рідної мови у творчості Дмитра Білоуса

Понад 60 років працював Дмитро Григорович Білоус на творчій поетичній ниві. Поезія, присвячена темі рідної мови, належить до громадянської лірики, однак у Дмитра Білоуса, крім глибоко розробленої цієї теми, є твори, присвячені мовознавчим питанням. У них висвітлюються походження крилатих висловів, географічних назв, етимологія слів, тонкощі перекладу. Поет використовує лінгвістичні терміни, вводячи їх у цікавий поетичний текст, в оригінальні метафори. Серед мовознавчої поезії Дмитра Білоуса розрізняємо такі жанри: сюжетний вірш на мовознавчу тему, сонет, акровірш, вірш-загадку, вірш-жарт та інші. Якщо «Диво калинове» і «Чари барвінкові» — це поетична розповідь про дивовижну красу й чарівливі таємниці рідної мови, то збірка «За Україну молюся» присвячена рідномовній молитві, назвам прадавніх свят. Їх доніс до наших днів український народ. Поет із теплотою згадує дитинство, рідну хату, ікони під вишитими рушниками. Спогади освячені образом рідної неньки: «За всіх ревно молилася наша матуся».

Д. Білоус

Підсумком авторової мовотворчості стала книжка «Безцінний скарб». Починає книжку «Молитва абеткова» — переклад найпершого віршованого твору, відомого в слов'янських мовах із IX ст. Цей твір перекладали Іван Франко, Роман Лубківський. Зі ста-

рослов'янської зі збереженням акровірша його вперше переклав Дмитро Білоус.

Мотив ролі мови як основи духовності народу сплітає воєдино всі книжки поета. Дмитро Білоус обирає такий епіграф до збірки «Диво калинове»: «Народ — зодчий мови, мова — зодчий народу». Українська мова — ось той безцінний скарб, який створив народ і передає від покоління до покоління. Гостре осудливе слово поета стосується тих безпам'ятних і байдужих, які забувають рідну мову.

Мотив рідного слова природно пов'язаний із символами української нації — творчістю Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Поет підкреслює значення світочів українського слова у творенні української літературної мови, національної культури, світового мистецтва. Цілком закономірно, що через свою культуру бачиться виразніше й культура інших народів.

Улюблений жанр Дмитра Білоуса — сюжетний вірш. Автор ділиться з читачем почуттями, враженнями, що зумовлені якоюсь подією чи спогадом поета. Показові поетичні коментарі до фразеологізмів, походження власних назв. Справді новаторський жанр створює Дмитро Білоус, подаючи в поетичній формі граматичні правила *(За Ю. Мирончук)*.

2. Визначте мікротеми тексту. Складіть план тексту.
3. Підготуйте усний стислий переказ тексту за складеним планом.
4. Чим вам запам'яталася поетична творчість Д. Білоуса? Пригадайте його вірші.

Мудре слово

- Говори з переконанням — слова і вплив на слухачів прийдуть самі собою *(Й. В. Ґете)*.
- Мова вмирає, коли наступне покоління втрачає розуміння значення слів *(В. Голобородько)*.
- Бринить-співає наша мова, чарує, тішить і п'янить *(О. Олесь)*.

§ 55 Письмовий докладний переказ з елементами опису зовнішності людини в художньому стилі

1. Чим відрізняється докладний переказ від стислого?
2. Які ознаки розповідного тексту?
3. З якою метою вводять у розповідний текст опис зовнішності людини?

441 1. Прочитайте уривок із твору Д. Дефо. Пригадайте ім'я персонажа. Визначте фрагмент, у якому описано його зовнішність.

На спині в мене звисав кошик, на плечі я ніс рушницю, а над головою держав величезну хутряну парасольку, дуже незугарну, але після рушниці, мабуть, найпотрібнішу серед мого спорядження річ. Зате кольором обличчя я менше скидався на мулата, ніж цього можна було б чекати, хоч жив на дев'ятому чи десятому градусі від екватора і зовсім не старався вберегти себе від сонця. Бороду я відпустив спочатку майже на чверть ярда, але в мене був великий вибір ножиць та бритов, і згодом я обстриг її досить коротко, залишивши тільки те, що росло на верхній губі, подібне за формою до величезних мусульманських вусів, бачених мною в Сале в турків, — маври, до речі, їх не носять. Мої вуса були дуже довгі; не такі, звичайно, щоб можна було повісити на них шапку, але все ж настільки страхітливих розмірів, що в Англії лякали б маленьких дітей.

Але я згадую про це мимохідь. Небагато було на острові глядачів милуватись моїм обличчям та постаттю, — і мені було байдуже, як я виглядаю. Отже, на цю тему я не буду більше розводитись. В описаному вбранні я рушив у нову подорож, що тривала днів п'ять-шість. Спочатку я пішов уздовж берега прямо до того місця, де я тоді пристав на човні, щоб вийти на горбок і оглянути місцевість. Тепер у мене човна не було, і я пішов до того горбка навпростець, коротшою дорогою. Я дуже здивувався, коли, глянувши на кам'янисте пасмо, яке мені довелось об'їжджати човном, побачив зовсім спокійне море. Ні хвиль, ні брижів, ні течії — ні там, ні в інших місцях.

2. Назвіть висловлювання, яким автор викликає усмішку читача.
3. Підготуйте складний план прочитаного тексту.
4. Напишіть докладний переказ прочитаного тексту.

442 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте його належність до розповідного висловлювання. Яку роль у цьому тексті виконує опис зовнішності персонажа? Пригадайте ім'я цього персонажа.

Коли ми з ним прийшли в печеру, я дав йому хліба, жменю родзинок і напоїв його водою, а це після швидкого бігу було для нього найпотрібніше. Коли він підживився, я жестами показав йому в куток печери, де в мене лежали великий оберемок рисової соломи та ковдра, що не раз правили мені за постіль. Бідолаху не треба було дуже довго припрошувати, він ліг і вмить заснув.

Це був гарний хлопець, високий на зріст, бездоганно збудований, з рівними, міцними руками й ногами і добре розвиненим тілом. На вигляд йому було років двадцять шість. У його обличчі не було нічого дикого або жорстокого. Це було мужнє обличчя з м'яким і ніжним виразом європейця, особливо коли він усміхався. Волосся в нього було довге й чорне, але не кучеряве, як овеча вовна; лоб високий і широкий; очі жваві й блискучі; колір шкіри не чорний, а смуглий, проте не того жовто-рудого гидкого відтінку, як у бразильських або віргінських індіанців, а скоріше оливковий, дуже приємний для очей, хоч його й важко описати. Обличчя в нього було кругле й повне, ніс — невеликий, але зовсім не приплющений, як у негрів. До того ж у нього був гарно окреслений рот з тонкими губами і правильної форми, білі, немов слонова кістка, чудові зуби *(За Д. Дефо)*.

2. Об'єднайтесь у дві групи. Представники кожної групи по черзі мають назвати 1 деталь портретної характеристики персонажа, дотримуючись послідовності опису деталей зовнішності хлопця. Якщо послідовність порушується, право називати наступну деталь переходить до представника другої з двох груп. Виграє група, яка дотрималася точності в описі зовнішності персонажа.
3. Підготуйте складний план тексту.
4. Підготуйте письмовий докладний переказ тексту.

Мудре слово

- Краса гарна, тільки коли вона сама себе не помічає *(В. Ключевський)*.

§ 56 Письмовий докладний переказ тексту-міркування дискусійного характеру

1. Який текст називається *текстом-міркуванням?*
2. Які ознаки характерні для художнього тексту?

443 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Запишіть ключові слова.

Квітка для бабусі

У шкільній теплиці — царство квітів. Надворі лютий мороз, а тут, під склом, сині, рожеві, блакитні, ясно-червоні хризантеми. Рано-вранці в теплицю прийшла Тіна, маленька першокласниця. У теплиці нікого

не було. Коли Тіна відчинила двері, голівки квітів здригнулися. Вони любили тишу, а рип дверей злякав їх. Кожна хризантема одним оком дивилась на дівчинку: навіщо вона прийшла? Тіна прийшла в теплицю за Радісною Квіткою — блакитною хризантемою. Ніде немає такої квітки, лише в шкільній теплиці. У дівчинки тяжко хвора бабуся. Вночі їй стало дуже погано. Тіні захотілось принести бабусі радість, полегшити її страждання.

Щойно зірвала Тіна Радісну Квітку, рипнули двері. Голівки квітів знову здригнулися, але, побачивши Вчителя, усміхнулися. Він був доброю й суворою людиною. Він любив квіти і поважав людей, які люблять квіти. Побачивши Тіну з блакитною хризантемою в руці, Вчитель занімів. А Тіна дивилася в очі Вчителеві й думала про бабусю. Перед її очима лежала хвора бабуся, і губи дівчинки шепотіли слова про Радісну Квітку, що тамує біль. Очі дівчинки просили, благали Вчителя. Він зрозумів, що це дуже серйозно. Дівчинка зірвала квітку не для того, щоб викинути. У її руках жевріло життя, яке їй, маленькій Тіні, треба було понести іншій людині. Найтонші пориви дитячої душі зворушили Вчителя. Він підійшов до дівчинки, обняв її і сказав:

— Зірви ще три квітки, Тіно. Одну тобі — за те, що в тебе добре серце. Одну матері і одну батькові — за те, що вони виховали людину з добрим серцем.

Навесні Тіна прийшла до школи з бабусею. Бабуся подякувала Вчителеві за Радісну Квітку й подарувала школі фіолетову хризантему *(За В. Сухомлинським)*.

2. Чому Вчитель назвав Тіну людиною з добрим серцем? Поміркуйте, як могла б відреагувати на вчинок дівчинки інша людина, не така, як Учитель.

3. Напишіть докладний переказ тексту-міркування, дотримуючись мовних ознак стилю.

444 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Обґрунтуйте належність його до тексту-міркування в художньому стилі.

Філософ

Своїми знаннями Дмитрик непримітний. Ні, хлопчик він розумненький, від часу до часу добрі оцінки йому ставлю, але «трійка» все-таки, на жаль, — головна його оцінка.

Та не менш примітний Дмитрик своєю поведінкою. Іншого, бува, раз у раз доводиться осмикувати, а його наче й немає в класі. Навіть у старшого брата не вдався: той був не просто балакучий — балакучущий! Мов із різних сімей вони. Утім, чому різних? Обоє — наївно відкриті, прямодушні.

До Дмитрика, проте, в мене більше душі. Можливо, тому, що його брата вчив лиш один рік — у десятому? Чи тому, що Дмитрик ще лиш у п'ятому? Не знаю. Тільки любо мені серед уроку нишком відпочити на ньому очима хвильку-другу, любо промовити до нього що-небудь, хай би й не за темою. Щоправда, приязнь моя схожа на Дмитрика: теж неголосна, непримітна.

— Ти сьогодні на уроці був такий мовчазний, — кажу хлопчикові на перерві. — Аж я скучив за твоїм голосом.

— Я думав, — спиняється коло вчительського столу.

— Думав? — дивуюся незвичному в його устах слову. — Про що?

— Коли буде дзвінок на перерву, — всміхається.

Що, вчителю, віддячилась надмірна твоя цікавість?

— Ну, то, — кажу, — іди, не стану затримувати.

Але Дмитрик не поспішає нікуди. Я з класу виходжу раніше.

Проводжу решту своїх уроків, потім довго сиджу над класними журналами. Ще довше не роблю нічого, ще довше готуюсь до завтрашніх занять, ще довше не засинаю — і весь цей час про щось думаю. Про що? Про все. Але й про те, коли буде дзвінок. Тільки не з уроку, а на урок. У п'ятому класі.

Мій малий, мій прямодушний філософе. Невже тобі зі мною аж так незатишно? *(За С. Павленком).*

2. Зверніть увагу на питальні речення, які часто використовує автор. Яку роль виконують вони в тексті?
3. Про які риси характеру Дмитрика говорить автор? Чому текст названо «Філософ»?
4. Підготуйте письмовий докладний переказ тексту-міркування.

Мудре слово

- Коли твориш добро, сам відчуваєш якесь радісне задоволення та природну гордість, яка є супутницею чистого сумління *(М. де Монтень)*.
- Що людина розумніша та добріша, то більше вона помічає добра в людях *(Б. Паскаль)*.

§ 57 Письмовий переказ з елементами опису дій (художній стиль)

1. Що називаємо *стислим переказом*?
2. Які тексти належать до розповідних?

445 1. Прочитайте текст — уривок із твору Б. Харчука «Планетник». Визначте тему й основну думку тексту. Дайте йому назву.

Він стояв якийсь час, вже промоклий до рубця.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ. Казали:

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити у згоді з людьми, з усім... — повів рукою й очима. Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи й поля. Відмолоділа трава. В дощівці скупано дітей. А дівчата, дивлячись, як патлатяться верби, помили в дощівці й свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панщину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом, — косив. Молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки і тикав їх де було місце: коло хати, край вулиці, біля криниці. Взимку возився з гноєм, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці, ховаючи їх до пори в погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз. Припасовував кору до кори, змащував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймались!

Викопані й пересаджені ним дерева не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи його приймалися, бо він не щепив на вербі груші.

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не проґавити. І все село звірялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — й теж уродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець. Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хотячи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — й брався собі до свого діла — за чепіги, чи за борони, що не могло чекати.

— Я тільки й знаю, що я хлібороб, — чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами і суховіями, прихиляв своє серце до землі. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню.

2. Чому Планетник називав себе хліборобом?
3. Назвіть характерні ознаки розповідного тексту.
4. Підготуйте стислий переказ тексту, звертаючи увагу на опис процесу праці.

446 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність його до розповідного тексту художнього стилю. Дайте назву текстові.

...Я дуже довго думав, як найкраще влаштувати своє житло: чи викопати печеру, а чи нап'ясти на землі великий намет. Врешті вирішив зробити й те, і друге. Мабуть, варто розповісти, як це я робив, і описати моє житло.

...Перш ніж поставити намет, я обвів перед заглибиною півколо, ярдів з десять радіусом і, отже, з двадцять — діаметром.

У це півколо я понабивав у два ряди міцних кілків, загнавши їх так глибоко, що вони стояли твердо, як палі. Верхні кінці кілків я загострив. Частокіл вийшов щось із п'ять з половиною футів заввишки, а між обома рядами кілків було не більше як шість дюймів.

...Огорожа вийшла така міцна, що ні людина, ні звір не могли б ні пролізти крізь неї, ні перелізти її. Ця робота відібрала в мене багато часу і сил; найважче було рубати в лісі кілки, переносити їх та забивати в землю. Дверей у загорожі я не зробив, а перелізав через частокіл за допомогою короткої драбини.

Потім я поставив великий намет, щоб захистити себе від дощів, які там певної пори року бувають дуже сильні. Намет я зробив подвійний, тобто нап'яв спочатку менший, а над ним більший, який накрив брезентом, узятим на кораблі разом з вітрилами.

...І я заходився столярувати. Тут маю зауважити, що розум є основа й джерело математики, а тому, визначаючи й виміряючи розумом речі і складаючи собі про них правильні уявлення, кожен з часом може навчитися першого-ліпшого ремесла. Доти я зроду не брав у руки ніякого інструмента, а проте завдяки працьовитості, ретельності та винахідливості поволі так набив руку, що, безперечно, міг би зробити що завгодно,

особливо маючи відповідне знаряддя. Але навіть і без інструментів чи майже без інструментів, із самим стругом та сокирою, я змайстрував безліч речей, хоч, мабуть, ніхто ще не робив їх таким способом і не витрачав на них стільки праці. Наприклад, коли мені була потрібна дошка, я мусив зрубати дерево, обчистити стовбур від гілок і, поставивши його перед собою, обтісувати з обох боків, поки він не набирав належної форми; а потім дошку треба було ще вирівняти стругом.

Щоправда, за таким методом із цілого дерева виходила лише одна дошка, і оброблення цієї дошки забирало в мене силу часу та праці. Але проти цього в мене був лише єдиний засіб — терпіння. До того ж мій час і моя праця коштували недорого, то чи не однаково, на що вони витрачалися? *(За Д. Дефо)*.

2. Визначте тему й основну думку тексту. Підготуйте складний план тексту. Напишіть стислий переказ, зосереджуючи увагу на описах процесів праці.
3. У написаному переказі підкресліть дієслова, визначте їхню роль в описі процесу праці.

Мудре слово

- Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — ворогів (Народна творчість).
- Недостатньо хотіти, треба і робити (Й. В. Гете).

§ 58 Дискусійний діалог

1. Що називаємо *діалогом*?
2. Що таке *дискусія*? Яка її мета?
3. Скільки людей може брати участь у дискусії?

447 1. Прочитайте текст.

Звична домашня сценка:
— Сергійку, піди по хліб.
— Зараз.
— Сергійку, та піди ж по хліб!
— Ну, зараз!

— Скільки разів тобі казати?

Сергійко бере кульок, гроші та йде в магазин. Він робить це щодня, це його «домашній обов'язок», про який так багато пишуть у педагогічних порадах: «У дітей мають бути постійні домашні обов'язки». А проте ця звична сцена повторюється щодня. Сюжет, інтонації, міміка й навіть хода сина, спеціально відпрацьована, у якій можна вгадати думки хлопця: «Як ви мені набридли!» — усе це багато разів повторюване, одноманітне.

Якби одного дня мама не нагадала Сергійкові про його «домашній обов'язок», він і не подумав би піти в магазин. Робота ходити в магазин — Сергійкова, а турбота про Сергійкову роботу — мамина *(За С. Соловейчиком)*.

2. Наведіть приклади звичних у вашому житті ситуацій. Побудуйте діалоги. Прокоментуйте, чим закінчуються подібні домашні сценки. Чому так відбувається?

3. Обґрунтуйте, чому такі діалоги не можна назвати дискусіями.

448 Складіть діалог *(5–6 реплік)* за поданою початковою реплікою. Запишіть складений діалог, зазначивши назву ситуації, імена учасників діалогу.

— Надійко, ти зробила всі уроки?..

Антон запитує в батька:
— Тату, можна вступити з тобою в дискусію?
— Можна, але говорити буду тільки я!

449 1. Спишіть текст. З'ясуйте, якого значення надає слову додавання словотвірного префікса ***гіпер-***. Яка дискусійна тема порушена в цьому тексті?

Гіперопіка позбавляє дитину самостійності. Дитина, яка геть нічого не вміє виконувати самостійно (бо за неї все робили батьки чи бабуся, дідусь), часто виростає егоїстичною особою, не пристосованою до життя, не здатною приймати рішення самостійно.

— Те, до чого звикають у дитинстві, може стати нормою у дорослому житті, — каже психолог. — На перший погляд, немає нічого поганого в тому, що батьки допомагають дитині збирати ранець до школи чи застеляти вранці ліжко. Трапляється, навіть домашні завдання готує не школяр, а батьки. Але це може не лише позбавити дитину самостійності, а й викликати кепкування однокласників (особливо у підлітковому віці).

Тому виконувати те, що дитині під силу зробити самій, не варто *(Н. Кучер)*.

2. Поміркуйте, чи турбуєтесь ви про щось або про когось. Запишіть, як ви розумієте вислів «безтурботне дитинство».

3. Складіть діалог *(8–10 реплік на двох)* із початковою реплікою «У якому класі навчається ваша дочка? (ваш син?)...».

Щоб побудувати діалог дискусійного характеру, треба насамперед обрати тему. Кожен з учасників дискусії висловлює свій погляд на обрану тему, тобто формулює тезу й доводить її.
Вступаючи в дискусію, треба дотримуватись культури ведення діалогу: не перебивати опонента, чітко формулювати свої твердження й наводити переконливі докази.

450 Розіграйте діалог *(8–10 реплік для двох учнів)* на тему «Ввічливість — ознака культурної, вихованої людини».

451 1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Видатний англійський педагог Дж. Локк казав: «У погано вихованої людини відвага стає грубістю, ученість — педантизмом, дотепність — умінням блазнювати, простота — незграбністю, добродушність — лестощами. Добрі якості — це справжнє багатство душі, але тільки вихованість є для них оправою».

Отож золоте почуття міри, прищеплене з дитинства, допомагає нам у різних ситуаціях: не бути занадто балакучими, але й не мовчати весь вечір у колі друзів, не бути улесливими або занадто стриманими в спілкуванні, не заважати іншим якимись дрібницями, не скупитися на слова подяки чи похвали. У повсякденному житті ми часто відчуваємо шанобливе ставлення до нас. Ми звертаємо увагу на чемних людей. Вони уникають незручних ситуацій: вийдуть з кімнати, щоб не бути свідком чужої телефонної розмови, зроблять вигляд, що не помітили вашої нетактовної поведінки; так само, беручи слухавку, вони ніколи не скажуть: «Хто це?».

На жаль, у житті трапляються брутальні й цинічні речі. Але треба завжди пам'ятати: грубість породжує іншу грубість. Дехто вважає, що людина, яка має диплом, уже за означенням — культурна. Але освіченість — це ще не вихованість.

2. Виберіть із тексту речення — тему можливого дискусійного діалогу. Розіграйте цей діалог *(8–10 реплік для двох учнів)*. Оцініть культуру ведення дискусійного діалогу.

§ 59 Усний твір-опис зовнішності людини

1. Що характерне для опису зовнішності людини?
2. Чим відрізняється художній опис зовнішності людини від наукового й ділового?
3. Які описи зовнішності людини в художніх творах вам запам'яталися?

452 1. Прочитайте уривки з текстів. До якого стилю належить опис зовнішності людей у поданих уривках?

А За документальним портретом, Іван Сірко — кошовий отаман Війська Запорозького — мав округлу форму голови, досить широкі вилиці, видовжене обличчя з трохи опуклим носом.

Б Населенню центральноукраїнської антропологічної області властиві високий зріст (пересічно до 179 см у чоловіків); відносно широке обличчя; переважання прямої форми носа; доволі темне забарвлення очей і особливо волосся. Мешканцям волинського антропологічного варіанта властиве широке обличчя, масивне надбрів'я та відносно похиле чоло, дуже високе перенісся *(За С. Сегедою)*.

2. Чим відрізняються подані описи зовнішності людей від художнього опису?

453 1. Прочитайте виразно уривки художнього тексту, в якому описано зовнішність Б. Хмельницького.

А Дивився на себе збоку, але не міг побачити як слід. Тож мав вірити тому, хто опише мене, передаючи нащадкам мій вид і характер: «Чоловік в силі віку, середнього зросту, широкоплечий, могутньої будови тіла і виразних рис. Голову мав величезну, шкіру обвітрену, майже спечену, очі чорні й трохи косуваті, а над вузькими устами звисав тонкий вус, розходячись при кінцях у дві широкі китиці. Обличчя його потужне виказувало відвагу й гордість».

Б Палаючий погляд, гордо випростані плечі, могутня постава, золота булава за широким шовковим поясом, кінь у коштовній збруї — таким бачили мене чигиринці. А я зсутулений, задуманий, зажурений, може, недбалий і, мабуть, у глибині душі немилосердний і жорстокий *(За П. Загребельним)*.

2. Порівняйте подані описи зовнішності Б. Хмельницького, зазначивши спільні й відмінні ознаки. Які мовні засоби характерні для першого і другого опису?
3. Які деталі в описі зовнішності Б. Хмельницького видаються вам найважливішими?

Усний твір-опис зовнішності людини в художньому стилі можна побудувати як:

1) опис зовнішності конкретної людини, яку ви **бачите перед собою**;

2) опис зовнішності людини, про яку ви **згадуєте**; у спогадах портрет може відрізнятися від опису людини, яку ви бачите перед собою: час стирає конкретні риси, ви пригадуєте лише окремі деталі, що залишились у вашій пам'яті;

3) опис зовнішності людини, яка існує у вашій уяві; ви **фантазуєте**, описуючи, який вигляд має людина.

В усному творі-описі використовуються однотипні речення, для яких характерні іменні складені присудки з прикметником у ролі іменної частини.

454 Поставте перед собою дзеркало. Складіть усний твір-опис зовнішності людини, яка дивиться на вас із дзеркала.

В. Виродова-Готьє. До школи. *1978 р.*

Зверніть увагу на колір волосся, очей, вираз обличчя, погляд.

При потребі скористайтеся такими висловами: *на мене із дзеркала дивиться; уважний погляд; на щоках ямочки, як у мами; хвилясте (пряме) волосся, коротко підстрижений* (-на)*; великі карі очі; підняті вгору брови; кирпатий ніс; здивоване обличчя* тощо.

Мудре слово

- Людина володіє трьома силами, уособленням яких є *меч, золото, дзеркало*. Можна мати владу, використовуючи меч (зброю), можна примусити всіх коритися, якщо маєш золото (багатство). Але найбільшу владу дає дзеркало — сила знання про себе, тобто мудрість *(Японський фольклор)*.

455 Підготуйте усний твір-опис зовнішності вашого товариша. Зверніть увагу на зріст, поставу, колір волосся, очей, манеру одягатися, манеру розмовляти тощо. Спробуйте описати зміни настрою, які можна помітити на його обличчі, коли він розмовляє з вами.

456 1. Спишіть текст.

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі — і на галявину виходить Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спала аж

до ніг, черкається росяної трави. З-під білих кострубатих брів, з глибоких западин визирають добрі, лукаві очі *(М. Коцюбинський)*.

2. Які засоби образності використано в зображенні зовнішнього вигляду Хо?

457 1. Запишіть характерну лексику (іменники), яка використовується в описі зовнішності людини. Доберіть до записаних іменників прикметники, якими можна описувати портрет конкретної людини.

2. Об'єднавшись у дві групи, підготуйте усний твір на тему «Типові ознаки зовнішності українки (українця)».

§ 60 Твір-опис дій на основі власних спостережень *(усний і письмовий)*

З пензлем, і словом

458 Розгляньте картину І. Макогона «Народні майстрині». Запишіть за нею коротке висловлювання про роботу вишивальниць, про узори, кольори, нитки, полотно, символи тощо.

І. Макогон. Народні майстрині. *1986 р.*

459 Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Відповідь обґрунтуйте. Складіть і запишіть коротку чітку інструкцію щодо постійного догляду за квітами *(4–5 речень)*.

Як правильно пересадити квітку

Виберіть горщик: він має бути трохи більшим, ніж попередній (на 3–5 см у діаметрі), і неодмінно з отворами на дні. Вкладіть у горщик глиняні черепки і будь-який дренажний шар (гравій, керамзит тощо) завтовшки від 1–2 см (для малих горщиків) до 5–10 см (для великих).

За 2–3 години до пересадження квітку потрібно як слід полити. Ґрунт найкраще купити в магазині, бо він уже містить потрібні мінерали та добрива, до того ж у ньому немає шкідливих домішок і сміття. На дренажний шар насипте невелику кількість ґрунту, у центр посадіть квітку. Додайте землі й трохи ущільніть її. Поверхню ґрунту можна прикрасити гравієм чи кольоровим дренажем.

Мудре слово

- Легка тому робота... хто її робить по своїй волі *(Панас Мирний)*.
- Людина, яка мало чекає від себе в житті, мало й отримує *(З. Фрейд)*.

460 1. Прочитайте текст. Назвіть мовні засоби, які вказують на опис етапів роботи, послідовних дій, характерних для цього процесу праці.

Солом'яна «хатка»

Наші сусіди Володимир і Леся згадують: «На весілля нам подарували гроші, але їх не вистачало навіть на однокімнатну квартиру. Отож треба було або знімати житло, або їхати на заробітки».

Однак подружжя вирішило піти іншим шляхом. В Інтернеті натрапили на інформацію, що в багатьох країнах зводять житло, використовуючи як будівельний матеріал та утеплювач... солому.

Володимир за фахом інженер-комп'ютерник, Леся — дизайнер-конструктор меблів, тому проект будинку розробили самотужки. А вже в травні розпочали роботу.

Спершу заклали фундамент. Потім поставили подвійний дерев'яний каркас та накрили будівлю дахом. Далі в стіни почали закладати тюки з пресованою соломою. На зведення будинку пішло 450 тюків. Солому використовували житню. Вона стійкіша до біологічних впливів, і її не їдять гризуни. Крім того, солома — екологічно чистий теплоізоляційний матеріал. «Тепло утримує не сама солома, а повітря, яке є у стеблах», — зауважує Володимир.

Котедж уже майже готовий: залишилося поштукатурити всередині, утеплити дах і провести внутрішні роботи. За проектом на першому поверсі — вітальня, камін, кухня і ванна, на другому поверсі — чотири спальні. Площа будинку — 160 квадратних метрів. Обійшовся такий будинок більш ніж удвічі дешевше, ніж аналогічний цегляний. За словами Володимира і Лесі, для них їхній дім не просто споруда, вони вклали в нього частину душі *(В. Горон)*.

2. Складіть і запишіть, використовуючи поданий текст, послідовність спорудження будинку із соломи.

З учнівських творів

- «Українці вложували в свій труд не тільки сили, а й любов з душею».
- «Бджола — це людина, яка працює за покликанням».
- «У світі все так влаштовано, що нічого не стоїть без діла: бджілка весь час носить мед, мураха, як несамовита, бігає в пошуках їжі, дерево теж не просто так стоїть — виробляє кисень».

461

1. Оберіть тему для усного твору-опису процесу праці.
2. Складіть план твору-опису процесу праці за власним спостереженням.
3. Підготуйте за складеним планом усний твір, дотримуючись послідовності опису конкретних дій у спостережуваному процесі праці.

462 Запишіть послідовність приготування салату «Грецький». Використайте для цього серію фото й інформацію про необхідні продукти.

Вам знадобиться:

- 3–4 смачні стиглі помідори
- 1 огірок
- 1/2 болгарського перцю (бажано зеленого)
- 1 солодка червона цибулина
- 120 г сиру фета
- 2–3 ст. ложки оливкової олії
- 20–30 маслин без кісточок
- чорний мелений перець
- близько 1 ст. ложки сушеного орегано
- сіль (краще морська)

Основними і обов'язковими інгредієнтами цього салату є помідори, фета, цибуля, оливкова олія і орегано. Якість салату залежить саме від них. Решту інгредієнтів можете додавати на свій смак.

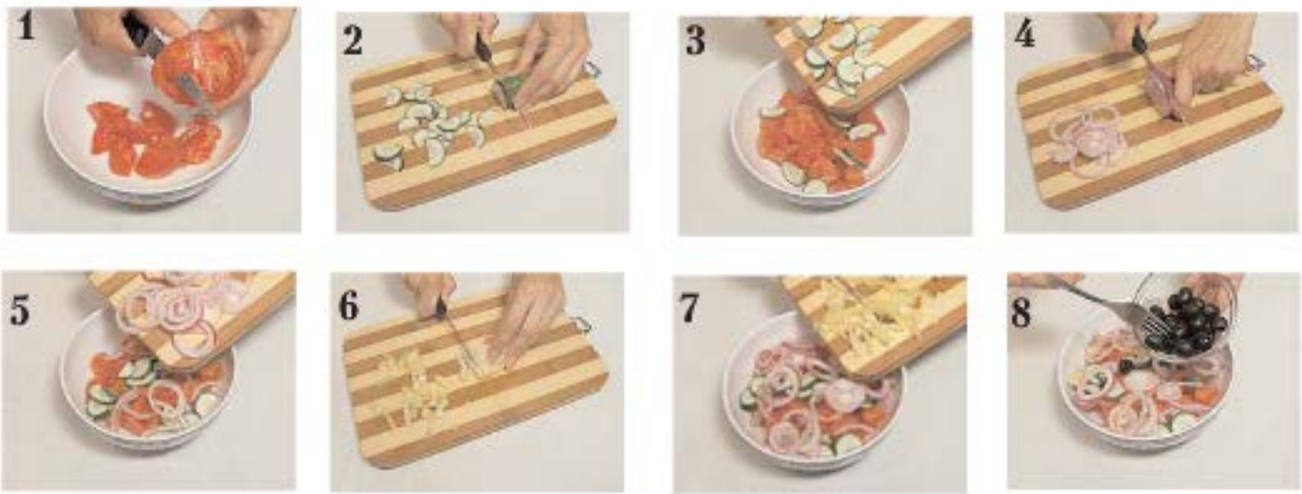

§ 61 Усний твір-міркування дискусійного характеру публіцистичного стилю

463 1. Спишіть текст. Знайдіть художній засіб протиставлення, що увиразнює публіцистичний стиль.

Коли ви хочете, щоб ваша пісня полюбилася людям, ви повинні зробити так, щоб лунало кожне слово, кожна нота не фальшиво і глухо, а срібно і чисто, як лунають вони в «Пісні про рушник», що її подарували нам талановиті піснетворці Андрій Малишко і Платон Майборода, чи в «Степом, степом», виболеній на благодатній землі Черкащини Миколою Негодою та Анатолієм Пашкевичем, чи у «Двох кольорах», вигаптуваних Дмитром Павличком і Олександром Білашем, або в пісні «Марічка», яку знайшли на кручах Черемошу Михайло Ткач і Степан Сабадаш *(Д. Луценко)*.

2. Підготуйте твір-міркування дискусійного характеру на тему «Чи стануть народними сучасні естрадні пісні?», використовуючи короткі речення, риторичні питання, звертання до уявного слухача.

Мудре слово

- Я ненавиджу вашу думку, але я готовий умерти за те, щоб ви мали право її висловити *(Вольтер)*.

464 1. Спишіть текст. До якого стилю він належить? Відповідь обґрунтуйте.

Коли суперечка ведеться заради істини, така суперечка набуває особливої краси, значно розширює світогляд опонентів. Поділяючи думки, люди стають духовно багатшими, про це образно сказав Бернард Шоу: «Якщо у вас є яблуко й у мене є яблуко і ми обмінялися яблуками, то у вас і в мене залишається по одному яблуку, а якщо у вас є ідея й у мене є ідея і ми обміняємося цими ідеями, то в кожного з нас буде по дві ідеї».

2. Як ви розумієте висловлену Б. Шоу думку? Чому дискусія збагачує людей?

Усний твір-міркування дискусійного характеру передбачає спілкування зі слухачами.
Автор твору використовує питальні речення як засоби залучення до дискусії слухачів.

Щоб досягти емоційного висловлювання, він повторює найважливіші думки, виділяючи їх відповідними лексичними засобами та інтонаційно.

465 1. Прочитайте текст. У чому полягає дискусійність його теми?

Чи потрібно вчитися зразкової української мови?

Всі ми ніби й знаємо мову, але на практиці навіть ті, хто ріс з українською змалечку, часто засмічують свою мову, порушують літературну зразкову мову. А як же навчитися гарної української мови?

1. **Частіше спілкуйтеся українською** — це те, що не може замінити ні читання, ні слухання. Лише активно спілкуючись, ми якнайкраще засвоюємо лексику і вчимося говорити правильно. І це має бути не лише письмове інтернет-спілкування, а обов'язково живе, хоча б по телефону або по скайпу.

2. **Читайте українські статті, газети, журнали** — якщо ви любите читати, то підшукайте літературу українською за вашими смаками.

3. **Переглядайте україномовні фільми** — це ефективний і легкий спосіб зануритись в україномовне середовище і засвоїти українську. Не полінуйтеся й пошукайте в Інтернеті цікавий фільм українською, поєднайте корисне з приємним.

4. **Слухайте українську музику** — якщо захотіти, то можна знайти чимало музики різних стилів і на різні смаки та музичні уподобання. Інтернет надає колосальні можливості знайомства із сучасними гуртами. Для цього корисними можуть бути різні форуми, інтернет-радіостанції, зокрема: сайт «Гуртом» (http://www.hurtom.com/), інтернет-радіостанція «Є!-радіо» (http://eradio.net.ua/), «Молоде радіо» (http://molode.com.ua/), «Ух радіо» (http://www.uhradio.com.ua/), які презентують музику як відомих і розкручених, так і молодих гуртів та музикантів.

5. **Користуйтесь україномовним програмним забезпеченням.** Ви щодня натискаєте ті самі кнопки, пункти меню тощо. Читаєте довідки. Усе це автоматично врізається в пам'ять, і саме це часто спричиняє мовну суміш — чи то російсько-українську, чи то англійсько-українську. Останні версії Windows вже українізовані на пристойному рівні, те саме стосується і багатьох програм. Можливо, спочатку відчуєте певний дискомфорт, перейшовши на українську версію, але за тиждень-два він зникне.

6. **Корисними є також дописи в українських форумах та Вікіпедії, спілкування в різних українських гуртках та групах**, де, крім іншого, можна завести чимало цікавих друзів і корисних зв'язків *(За матеріалами сайта http://volodimirg.wordpress.com/)*.

2. Об'єднавшись у дві групи, проведіть дискусію на подану тему. Кожна група формулює власний погляд на порушену тему, додає до наведених у тексті свої аргументи. Виграє та група, що в дискусії запропонує розповідь про людину, яка дорослою успішно опанувала зразкову, літературну українську мову.

Мудре слово

- Говорити просто і ясно так само важко, як бути щирим і добрим *(С. Моем)*.

466 1. Прочитайте текст. Сформулюйте основну думку тексту. Яку розмову має на увазі автор?

Вправа для нашого розуму — розмова

Найплідніша та найприродніша вправа для нашого розуму — розмова. З усіх видів життєвої діяльності вона для мене найприємніша.

Навчаючись чого-небудь з книжок, посуваєшся вперед повільно, мляво, без усякого запалу; живе ж бо слово і вчить, і вправляє. Якщо я веду розмову з людиною сильної душі, сміливим суперником, він нападає на мене з усіх боків, коле і справа, і зліва, його уява розпалює мою. Дух змагання, прагнення до перемоги, бойовий запал поривають і підносять над самим собою. Цілковита згода — властивість для розмови вельми нудна.

Наш розум зміцнюється в спілкуванні з мудрими й сильними особистостями, і годі уявити, як багато він втрачає, як баналізується в щоденному зіткненні й спілкуванні з людьми ницими та дріб'язковими. З досвіду свого знаю, чого це варте. Я люблю співбесіду й дискусію.

У співбесіду чи дискусію вступаю дуже легко й охоче, тим паче, що загальноприйняті думки не знаходять у мені сприятливого ґрунту, куди можна було б проникнути й пустити коріння. Ми повинні поблажливо ставитися до найрізноманітніших міркувань, і навіть якщо з ними не згодні, маємо їх усе ж спокійно вислуховувати *(За М. де Монтенем)*.

2. Складіть план поданого тексту.

3. Підготуйте докладний переказ поданого тексту.

4. Поміркуйте, що для вас означає розмова. Яку розмову і з ким ви цінуєте? Чи часто ви сперечаєтесь? Які теми викликають у вас бажання сперечатися?

З учнівських творів:

- «Українська мова насичена іншомовізмами».
- «Усна народна творчість складається з фольклору».
- «Саме в бур'янах розпочалася творчість Т. Шевченка».
- «Баба Марусина проклинала Сашка за те, що він ногами вириває моркву».
- «У кожному літературному періоді були свої писарі».

467

1. Підготуйте усний твір-міркування дискусійного характеру на тему «Що найважливіше у вивченні мови?».
2. Проаналізуйте, чи дотримані у творі-міркуванні вимоги щодо висвітлення дискусійної теми.

Мудре слово

- Ніколи не треба говорити: «Ви мене не зрозуміли». Краще сказати: «Я погано висловив свою думку» *(М. Робер)*.
- У звучанні голосу, очах, жестах і в усьому образі промовця не менше красномовства, ніж у словах *(Ф. де Ларошфуко)*.

§ 62 Письмовий твір-опис зовнішності людини за картиною в художньому стилі

Художник пензлем і фарбами передає на полотні, папері те, що бачить або уявляє. Розглядаючи картину, ми сприймаємо не тільки зображення, а й відчуваємо настрій митця.

Описати картину — означає передати словами зображене на ній, а також висловити думки й почуття, які викликає картина.

468

1. Розгляньте зображення дівчинки. Дайте відповіді на запитання:

- Яку пору року зображено на фотографії?
- Якими словами ви можете описати обличчя, волосся, вбрання дівчинки?
- Чим вона захоплена?
- Які деталі зображення привертають вашу увагу?
- Які почуття викликає у вас зображення?

2. Напишіть твір-опис зовнішності за розглянутим зображенням, використовуючи попередні запитання й відповіді на них.

Щоб написати твір-опис у художньому стилі, треба використати тропи, художні засоби. При цьому варто уникати багатослів'я, штучних мовних прикрас, які затемнюють висловлювану думку. Логічна послідовність, виявлення власного ставлення — така основна вимога до твору.

І пензлем, і словом

469 1. Розгляньте репродукцію картини «Портрет Тетяни» Г. Павленко. Прочитайте текст.

Г. Павленко. Портрет Тетяни. *2010 р.*

З портрета дивиться на нас молода жінка. Вона тримає в руці невеличку пташку. Жінка одягнена в темно-синю сукню. Високий комір зі сріблястим оздобленням відтінює білизну обличчя й видовженої шиї. Високе чоло жінки обрамлене темно-русявим волоссям. Чітко виписано лінії брів, губ, тонкий рівний ніс.

М'яка лінія плечей підкреслена другим планом — пейзажною картиною з голубою річкою.

Привертають увагу гарні артистичні руки, можливо, Тетяна — піаністка.

2. Прочитайте уривок із вірша «Вальс» Б. Олійника.

Цвіт на каштанах помірно, покірно погас.
Ах, не зів'яв, а погас, наче люстра у залі...
Все проминуло, немов старовинний романс,
Тільки гвоздика тремтить на крижині рояля.

Все проминуло...
Так звідки ж цей птах
і рука —
Спалахом білим на тихому мармурі ночі?
Все одшуміло. Зосталася тільки ріка,
Пам'ять русява, вишнева зав'юга
і... очі.

3. Поміркуйте, як перегукується настрій вірша з картиною «Портрет Тетяни». Запишіть свої міркування.

470 1. Розгляньте подані у вашому підручнику репродукції картин до рубрик «І пензлем, і словом». Виберіть картину для опису зовнішності людини в художньому стилі. Обґрунтуйте свій вибір.

2. Напишіть твір-опис зовнішності людини в художньому стилі за обраною картиною.

Мудре слово

- Живопис — це поезія, яку бачать, а поезія — це живопис, який чують *(Л. да Вінчі)*.
- Шкода, що ми не малюємо відразу очима. Як багато губиться на довгому шляху від очей через руки до пензля *(Г. Лессінг)*.

§ 63 Письмовий твір-опис дій

471 1. Прочитайте текст. Обґрунтуйте, до якого типу висловлювання і якого стилю він належить.

Чарівний метелик

В одному із сіл, що на Чернігівщині, живе незвичайна дівчинка — Оленка Мазур. Вона велика фантазерка і майстриня. А руки в неї просто золоті. Оленка виготовляє оригінальні метелики-сувеніри незвичайної форми з матеріалу, який завжди є під рукою, — обгортки від цукерок.

Як виготовити такого метелика? Ми стали свідками, як це робила Оленка разом зі своїми друзями в образотворчому гуртку.

Простим олівцем на цупкому папері намалювали контур метелика потрібної форми та розмірів.

Потім Оленка намотала цукеркову обгортку на олівець, обережно зсунула її та приклала до контуру, закріпивши нитками там, де мало бути тіло.

Найбільше часу пішло на виготовлення крил метелика. Потрібно було знову намотати обгортку на олівець. Стиснути її з обох боків до середини — тоді й утворилася гофрована трубочка. Дівчинка справно зсунула її з олівця, зігнула в дужку і прикріпила ниткою з одного боку тіла до основи. Дужок було кілька — рівно стільки, скільки потрібно для вибраної форми та розміру крила.

Так само Оленка виготовила й друге крильце метелика. Прикріпила його симетрично — з іншого боку тіла. Усього крилець мало бути чотири.

Тепер настала черга зробити голівку й вусики метелика. Для них Оленка використала фольгу (сріблясті обгортки від шоколадок). Метелики вийшли різні, не подібні один до одного.

2. Скільки мікротем можна виділити в цьому тексті? Підготуйте складний план тексту.

3. Чим захоплюєтеся ви? Який різновид праці приносить вам задоволення?

4. Підготуйте письмовий твір-опис процесу праці за власним спостереженням.

З учнівських творів

- «Людина вкладає в землю свої сили, а з ними — і сподівання».
- «Запорожці почали утворюватися під гнітом держави».
- «Шевченко доводить, що тільки козаки — носії оселедців — могли визволити Україну».
- «З усіх людських винаходів мова є найпотрібнішим».
- «Свій перший вірш Ліна Костенко нашкрябала на стінах окопу».

472 1. Прочитайте виразно текст.

Нашим сторожам забаглося купити кругленьких, дуже смачних горішків. Продавали їх два геть молоді хлопці, які металися між лантухами, повними горішків, і залізними вагами з таким спритом, що люд сунув сюди валом не так купувати, як подивитися на цих молодих спритнярів.

Хто хотів купити якусь там кількість горішків, казав про це одному з хлопців, той мовчки обертався до лантуха, зачерпував звідти бляшаним, вичовганим до блиску шполиком саме стільки, скільки просив покупець, і кидав через плече, не дивлячись, точно на шальку терезів так влучно й уміло, що жоден горішок не падав на землю. Хлопець майже завжди вгадував вагу з такою точністю, що це вже межувало з чаклунством. Коли ж не стачало до потрібної ваги або була зайвина, то вимірювалося це одним-двома горішками. Зайвини молодий хлопець не прибирав, а недостачу поповнював з такою самою хвацькістю, як і основну вагу: хапав пучкою один або два горішки і, не дивлячись та ще й обкручуючись на одній нозі кілька разів, точно кидав на шальку терезів *(За П. Загребельним)*.

2. Який процес праці описано в поданому тексті?

3. Чому письменник називає хлопців *спритнярами*? Спритняр — це індивідуальний новотвір (порівняйте загальновживане слово *спритник*).

4. Які, на вашу думку, риси важливі для праці продавців? Опишіть можливі ситуації в магазині, на базарі.

Мудре слово

- Найважливіше — не те велике, до чого додумались інші, але те маленьке, до чого прийшов ти сам *(Х. Муракамі)*.
- Щоб удосконалити розум, треба більше думати, ніж заучувати *(Р. Декарт)*.

473 1. Перечитайте рубрику «Запам'ятаймо!» § 50. Підготуйтеся до написання твору, давши відповіді на запитання, подані нижче.

- Чи про будь-який різновид праці можна написати письмовий твір у художньому стилі?
- Як у звичній, буденній праці побачити незвичайне?
- Пригадайте, у яких художніх творах описано процес праці. Запишіть назви цих творів та імена персонажів.
- Чим запам'ятався вам опис праці в художньому стилі?
- Яку працю ви найчастіше спостерігаєте?

2. Напишіть твір-опис процесу праці в художньому стилі.

§ 64 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом

Сюжет — це хід, розвиток подій у розповідних текстах художнього стилю.

Оповідання — невеликий за обсягом текст, у якому образно розповідається про якусь подію.

Твір-оповідання розповідає про певну подію, що сталася. З оповідання дізнаємося про місце й час події, що відбулася, про її учасників.

В оповіданні основний тип висловлювання — розповідь, проте в художньому оповіданні можливі й роздуми. Розмірковують або персонажі, про яких розповідає автор, або сам автор.

474 1. Ознайомтеся із сюжетом оповідання. Напишіть за поданим сюжетом твір-оповідання.

А Діти знайшли в густій траві на луках пташине гніздо. Довго тривала суперечка. Чи прилетить до гнізда пташка? Хто по-справжньому любить і береже природу?

Б Діти відпочивають на зимових канікулах у горах.

А

Б

2. Пригадайте оповідання Є. Гуцала «Сім'я дикої качки». Як поставилися до качиної сім'ї Юрко і Тося? Чи зрозумів Юрко, чому Тося не прийшла з ним попрощатися?

Формула води

— Яка, дідусю, формула води
В струмочку, що оце тече сюди?
— Ох, внученько, скажу хіба одно:
Лише не H_2O.

С. Павленко

475 1. Прочитайте оповідання. Який сюжет цього оповідання?

Сіянка

Ах, яка це мука — цибулю сіянку полоти! У міжрядді — ще нічого. Сапкою раз-другий — і готово. А в рядку... Сапка тут не поможе, кожну бур'янинку руками треба вискубти.

Довге заняття. Марудне. Одинадцятирічний Юрко уже он цілу вічність на грядці, а прополов скільки? Два рядочки лишень. І якби ж хто силував — сам захотів!

Уранці крізь сон почув, як мама бідкалась татові: «Сіянка заросла. Коли за неї братися?..»

А Юрко підслухав мамине бідкання і сказав собі: «Тільки тато й мама з дому, — на грядки. Знає він добре, що до чого».

Тепер ото поле. Сонце вже припікає, але хай пече собі.

...Прийде мама надвечір з поля та:

— Побіжу на город, може, хоч трохи сіянки сполю.

Юрко — мовби й не чує нічого. Мама до грядки: що таке? Де бур'ян дівся?

— Юрку, ти не бачив, хто прополов сіянку?

— От, не мав клопоту сіянку стерегти! — мовби аж розсердиться Юрко. А тоді не втримається і розсміється: скільки ж можна мучити маму?

— Ой ти мій робітничку хороший, — і мама пригорне його...

А сонце пече. А сіянки ще цілих п'ять рядочків. Тяжко її полоти. Марудно її полоти. Гарно її полоти *(За С. Павленком)*.

2. Поміркуйте, чому Юркові було тяжко і водночас гарно полоти сіянку.
3. Напишіть твір-оповідання про якусь добру справу, яку ви таємно від усіх зробили.

476 1. Об'єднайтесь у дві групи. Кожна група пише твір-оповідання за поданим сюжетом.

На ковзанці в неділю зібралося чимало дітей. Братик і сестричка прийшли зі своїм собакою. Усі навколо звертали увагу на нього. Він невтомно бігав за дітьми. Повернення додому.

2. Зачитайте складені оповідання й відзначте найвиразніші, найцікавіші вислови.

Мудре слово

- Година роботи навчить більше, ніж день пояснень *(Ж.-Ж. Руссо)*.
- Ступенем до перемоги стає нам кожний, хоч невдалий, зрив *(Б.-І. Антонич)*.

§ 65 Портретний нарис у публіцистичному стилі

Портретний нарис — жанр публіцистичної прози, у якому розповідається про справжні факти, події в житті конкретної людини. Поряд із біографічними даними портретний нарис містить виразне авторське ставлення до описуваних подій і до часу, в якому живе герой нарису. Поєднання документального і художнього зображення характерне для цього жанру публіцистичної прози.

Щоб написати портретний нарис, треба:

- зібрати з різних джерел факти, документальні відомості;
- взяти інтерв'ю у майбутнього героя нарису, поговорити з його рідними, знайомими (якщо це можливо);
- визначити порядок викладання інформації — або в хронологічному порядку (він був..., потім зробив..., потім став...), або у зворотному (зараз він... займається... , але був час, коли ця людина...);
- дотримуючись послідовності подання матеріалу, використовувати записані цікаві думки, цитати, які урізноманітнять текст портретного нарису.

477 Прочитайте портретний нарис. Назвіть факти, які характеризують діяльність М. Грушевського.

Михайло Грушевський — видатний український історик

Чи то розглядаючи світлини, чи то споглядаючи барельєфне зображення цієї видатної людини, завважуєш деякі характерні риси: високий лоб, розкішне «нижнє обрамлення» — борода. А ще незмінно — окуляри. Це така перша констатація зовнішніх даних.

Та Михайло Грушевський насамперед — історична постать! Те, що Михайло Сергійович Грушевський — перший президент України, у радянські часи приховували. Видатний український історик, інтелектуал зі світовим ім'ям, Грушевський жив на межі століть: 34 роки у XIX столітті (народився в 1866 році) і 34 роки в XX столітті (помер у 1934 році). Ця, певною мірою, умовна межа, що поділила навпіл життя геніальної людини, причетної відразу до двох століть, була для українського народу добою національного відродження й боротьби за державність.

Усе своє плідне життя великий український історик, голова Української Центральної Ради і перший Президент України присвятив боротьбі за створення української держави.

Грушевський усе робив ґрунтовно — писав історію і творив її, займаючи високі посади в українській державі. Його геній, напевно, полягав у тому, що, обміркувавши й дослідивши ідею української державності, він безпосередньо намагався реалізувати її в умовах народно-демократичної революції в Україні 1917–1921 рр.

Михайло Грушевський замислено дивиться на мене із світлини, ніби запитує: «А що ти зробиш для України? До чого докладеш рук, щоб процвітала наша земля?» Мине ще небагато часу, і я постараюсь відповісти на це запитання *(З учнівського твору. — За матеріалами сайта http://www.ukrlib.com.ua/sochm/printout.php?id=999).*

2. Випишіть речення, в яких подано емоційну оцінку доби й постаті М. Грушевського.

478 Прочитайте текст. Обґрунтуйте належність тексту до жанру портретного нарису публіцистичного стилю.

Легенда, віра і мрія Роберта Льюїса Стівенсона

Роберт Льюїс Стівенсон народився в столиці Шотландії, Единбурзі, 13 листопада 1850 року. Дід його й батько будували морські маяки, вважаючи своє ремесло одним із найпотрібніших людям. Цю віру перейняв

од них і Роберт Льюїс; він мав намір успадкувати їхню професію.

Але хвороба перекреслила всі його плани. Єдиною втіхою в його безрадісному існуванні стали книжки.

1889 року він поселився на Самоа, сподіваючись, що в тамтешньому кліматі здоров'я його зміцніє. На жаль, цього не сталося, 3 грудня 1894 року Стівенсон помер.

У творчості багатьох письменників нерідко одна з книжок заступає собою для читача решту їхніх творів. Така доля спіткала і Стівенсона. Дехто навіть вважає його автором одного-єдиного твору — роману «Острів скарбів». Однак за п'ятнадцять років своєї — не такої вже й тривалої — літературної діяльності Стівенсон написав сорок томів художніх творів. Він був чудовим поетом (збірка «Дитячий квітник віршів»). Один із його віршів — «Вересовий мед» — став окрасою англійської поезії.

Стівенсон був також драматургом, літературним критиком і публіцистом («Начерки про добре знайомих людей і книги», «Спогади і портрети» тощо).

Справжні письменники — люди особливої долі. Вони лишають прийдешнім поколінням свою легенду, віру і мрію, надихають на високі ідеали. Роберт Льюїс Стівенсон засвідчив — і своїм життям, і своїми творами, — що він належить саме до таких письменників *(За М. Слабошпицьким)*.

2. Який порядок подання інформації використав автор: хронологічний, зворотний, комплексний? Відповідь обґрунтуйте.

§ 66 Анотація

Анотація — це коротке повідомлення про зміст, форму, призначення книжки або статті. У деяких виданнях (подарункових книжках, а також виданнях для дошкільнят) анотації може не бути.

Текст анотації пишеться в довільній формі, але в ньому прийнято подавати з-поміж інших такі відомості: про автора, упорядника; текст; науково-довідковий апарат; оформлення, ілюстрації тощо; читацьку адресу; цільове призначення книжки.

Анотація має відповідати певним вимогам:

1. Лаконічність, конкретність форми, поєднані зі стислою характеристикою книжки.

2. Обсяг не має перевищувати 500–600 знаків.
3. Використання загальноприйнятої, загальновживаної лексики.
4. Якщо у назві є малозрозумілі слова, їх потрібно пояснити.
5. Не рекомендується наводити цитати з тексту.
6. Рекламні висловлювання не повинні викривляти об'єктивну характеристику видання.

479

1. З'ясуйте за тлумачним словником значення слова *анотація*.
2. Спишіть анотацію до вибраної вами в бібліотеці книжки. Про що ви дізналися з коротенького тексту? Яку ще додаткову інформацію ви хотіли б мати в написаній до книжки анотації?

480 Розгляньте приклад анотації. Яку інформацію ви отримали з неї? Запишіть, яка категорія читачів зацікавиться цією книжкою. Поясніть, чому.

Тарас Шевченко про мову / упорядник Олекса Тихий / Коментарі та Додаток – Людмила Огнєва. – Донецьк, 2011. – 68 с.

До книжки ввійшли вислови про рідну мову із поетичних та прозових творів Тараса Григоровича Шевченка, подані за розділом 5 книжки «Мова — народ» Олекси Тихого (1927–1984), спогади Володимира Тихого про батька. Також включено вислови Т. Шевченка про мову, які свого часу не були долучені О. Тихим до його збірки «Мова — народ».

Книжка О. Тихого «Тарас Шевченко про мову» має практичне значення для школярів та вчителів, студентів і викладачів, громадських діячів і службовців, для всіх шанувальників української мови.

481 Прочитайте варіанти анотацій до однієї книжки. Зробіть висновок, яка з них, на вашу думку, більше заохотить читача. Відповідь обґрунтуйте письмово.

І варіант

«Світ Софії» — це роман про історію філософії. Головна героїня — чотирнадцятирічна дівчинка Софія — знаходить у поштовій скриньці листа від загадкового філософа, у якому лише два запитання «Хто ти?» і «Звідки взявся Світ?». З них і почалася мандрівка дівчинки у світ філософії, починаючи від мислителів Стародавньої Греції і аж до філософії сучасності. Захоплива мандрівка інтелекту і уяви дає чудову нагоду читачам різного віку подорожувати слідами великих мислителів, відкриваючи таємниці загадкового та багатозначного Світу Софії, Світу Мудрості.

Автор роману — норвезький письменник Юстейн Ґордер, автор загальновідомих у Норвегії та у всьому світі книжок. Він є лауреатом багатьох престижних міжнародних літературних премій.

II варіант

Роман «Світ Софії» автора Ю. Ґордера містить відомості з історії філософії. У художньому стилі автор дає відповіді на віковічні запитання «Хто є людина?», «Звідки взявся Світ?» та багато інших.

Книжка витримала кілька десятків перевидань у Норвегії, перекладена у 42 країнах світу, зокрема в США та Японії.

Видання призначене для широкого кола читачів.

482 Знайдіть серед книжок ті, у яких немає анотації. Підготуйте до однієї з них власну анотацію.

483 Прочитайте анотації до книжок. Визначте, до якого стилю належать тексти анотації. Відповідь обґрунтуйте *(письмово)*.

1. В. В. Жайворонок. Велика чи мала літера? Словник-довідник.

Це перший в українській лексикографії словник-довідник, присвячений одному із складних розділів сучасної української орфографії — написанню слів і номінативних словосполучень з великої чи малої літери. Він подає географічні назви, назви політичних та громадських організацій, адміністративні найменування, назви посадових осіб, церковно-календарних та народних свят, знаменитих дат, міфологічні, астрономічні, церковні, теологічні назви тощо.

Словник укладено згідно з правилами чинного «Українського правопису».

Словник призначено для фахівців та широкого кола читачів.

2. Мічіо Кайку. Фізика майбутнього.

У книжці-бестселері Мічіо Кайку досліджує, як три великі наукові революції — квантова механіка, біогенетика і штучний інтелект, — що кардинально змінили світ за останні сто років, змінять наше життя в XXI столітті.

«Фізика майбутнього» спирається на дослідження, які вже сьогодні проводять в наукових лабораторіях в усьому світі. Це захоплива науково-популярна розповідь, що сплітає докупи найновіші досягнення провідних науковців світу. Книжка ґрунтується на інтерв'ю з понад 300 провідними науковцями.

Майбутнє комп'ютера, штучного інтелекту, медицини, енергії, космічних подорожей і навіть майбутнє багатства — про все це можна дізнатися з книжки.

Для широкого кола читачів.

3. Історія стародавнього світу. Книга для читання в 6 класі. Упорядник С. О. Голованов.

Книжка містить міфи про героїв і богів, цікаві художні розповіді про відомих історичних осіб стародавнього світу та фрагменти писемних документів і художніх творів, які рекомендовані програмою з історії для додаткового читання в шостому класі.

Для учнів, учителів і студентів педагогічних навчальних закладів.

484 Складіть кілька анотацій до однієї книжки *(на ваш вибір)*, застосувавши різні стилі, але дотримуючись загальних правил складання анотацій.

§ 67 Ділові папери. Розписка

Офіційно-діловий стиль використовують у діловому спілкуванні між державами, установами, організаціями, членами суспільства. Текстам офіційно-ділового стилю властиві усталені звороти, однотипна будова речень.

Ділові папери (документи) як ознака офіційно-ділового стилю відповідають певним стандартам. Існує стандарт для написання заяви, оформлення розписки, доручення, складання оголошення тощо.

485 1. Прочитайте текст. До якого стилю він належить? Відповідь обґрунтуйте.

Пам'ятка

Твої права записані у: Конвенції ООН про права дитини; Конституції України; Законі України «Про охорону дитинства»; Законі України «Про освіту»; Законі України «Про загальну середню освіту».

Жоден учень, учитель, батьки або стороння людина не може: ображати або принижувати тебе, ставити в куток, смикати за волосся, бити.

Якщо тебе образили в школі, ти можеш: попросити захисту в учителів, які повинні: захищати від погроз і насильства інших учнів; педагогів і будь-яких дорослих; звернутися до директора.

Якщо тебе образили на вулиці, ти можеш попросити захисту в: батьків, учителів, міліціонерів, інших дорослих. Згідно із Законом України «Про охорону дитинства», діти мають право особисто звернутися до органу опіки та піклування, служби у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, інших уповноважених органів для захисту своїх прав, свобод і законних інтересів зі скаргами про їх порушення.

Якщо тебе образили вдома, ти можеш звернутися: до вчителів, директора, міліціонерів.

АЛЕ – НЕ ОБРАЖАЙ ІНШИХ! За вчинені правопорушення до тебе можуть застосувати: штраф, громадські роботи у вільний від навчання час, арешт, позбавлення волі.

Пам'ятай про відповідальність перед Законом! Якщо ти вчинив правопорушення до 14 років, за це каратимуть твоїх батьків. Саме вони мають відповідати за дії, якими ти зашкодив іншій людині. З 14 років за завдану шкоду ти відповідаєш самостійно, а також несеш кримінальну відповідальність за тяжкі злочини.

2. Для кого призначена подана «Пам'ятка»? Про що повідомляє цей документ?

486

1. З якими документами офіційно-ділового стилю ви ознайомилися в минулому навчальному році?
2. Як треба підписувати конверт?
3. Напишіть своє прізвище, ім'я, по батькові в родовому й давальному відмінках однини.

Розписка — це документ, який підтверджує передачу й одержання інвентарю, документів, грошей, товарів та ін. Документ засвідчений підписом одержувача.

487 Ознайомтеся з текстами ділових паперів — зразками розписок.

Розписка

Я, Іваненко Петро Васильович, учень 10-А класу ЗОШ № 215, одержав від заступника директора школи 5 (п'ять) волейбольних м'ячів для проведення тренувань з волейболу.

Дата *Підпис*

Засвідчення: *Підпис*

Розписка

Я, Пилипчук Оксана Василівна, учитель ЗОШ № 205 м. Києва, одержала від костюмера музично-драматичного театру 10 (десять) костюмів для шкільного театру. Зобов'язуюсь повернути костюми 14 листопада 2014 року.

4 листопада 2014 р. *Підпис*

488 Складіть розписку від імені вчителя про одержання в бібліотеці школи підручників для 7 класу в кількості 25 примірників.

Запропоновані словникові матеріали розраховані на користування ними під час виконання вправ і завдань підручника.

З ОРФОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

аби́де, *присл.*
авже́ж, *част.*
адапто́ваний
алерге́нний
анічичи́рк, *присл.*
анія́к, *присл.*

багатогра́нно, *присл.*
багря́ний
багря́но-си́ній
безвідповіда́льний
без про́маху, *присл.*
безсумні́вно, *присл.*
без су́мніву, *присл.*
бі́льш-ме́нш, *присл.*
блищачи́, *дієприсл.*
бо́зна-як, *присл.*
боро́нячи, *дієприсл.*
бу́дь-що, *присл.* (за всяку ціну)
будь-що-бу́дь, *присл.*
бу́дячи, *дієприсл.*

ва́блячи, *дієприсл.*
вдово́лений *і* удово́лений
взапа́с, *присл.*
відсього́дні, *присл.*
ві́рячи, *дієприсл.*
віч-на́-віч, *присл.*
внутрішньоклі́тинний
впівси́ли *і* упівси́ли, *присл.*
вре́шті *і* уре́шті, *присл.*

газобето́нний
га́рячé, *присл.*
ги́дко-бри́дко, *присл.*
гірчи́чний
го́нячи, *дієприсл.*
грам, -а
гребучи́, *дієприсл.*
гума́нний
ґре́чно, *присл.*
ґрунто́вний

давньокам'яни́й
далекогля́дно, *присл.*
дато́ваний
даючи́, *дієприсл.*
деі́нде, *присл.*
деліка́тно, *присл.*
демісезо́нний
демократи́чний
де-не-де́, *присл.*
десь-коли́сь, *присл.*
де́-таки, *присл.*
дзвони́ти, -ню́, -ниш
ди́зель, -ля
дібра́ти, доберу́, добере́ш, доберемо́, доберете́, доберу́ть
дово́лі, *присл.*
до снаги́, *присл.*

евакуйо́ваний
еволюці́йний
експериментува́ти, -у́ю, -у́єш
екстéрном, *присл.*

жада́ний
ждучи́, *дієприсл.*
жето́нний
жу́жмом, *присл.*
жу́рячись, *дієприсл.*

забага́то, *присл.*
заба́рвлений
забобо́нний
зава́жко, *присл.*
завбі́льшки, *присл.*
завдо́вжки, *присл.*
загазо́ваний
займа́тися, -а́юся, -а́єшся
за́очі, *присл.*
здаючи́, *дієприсл.*
зловми́сно, *присл.*

ігноро́ваний
ізве́чора, *присл.*

іржучи́ *і* ржучи́, *дієприсл.*
і́стинний
істо́тний

їстівни́й

йо́ржиком, *присл.*
йото́ваний

казна-я́к, *присл.*
кам'і́нний (*від* ка́мінь *і* камі́н)
капу́стя́ний
кваліфіко́вано, *присл.*
кві́тчаний, *дієприкм.*
кладучи́, *дієприсл.*
коли́-не-коли́, *присл.*

легкові́рний
легкоздійсне́нний
ле́жачи, *присл.*
лежачи́, *дієприсл.*
лимо́нний
ли́чити, -чить
лікува́льно-оздоро́вчий
ло́влячи, *дієприсл.*
льодяни́й

ма́жучи, *дієприсл.*
максима́льний
мелоді́йно, *присл.*
мимово́лі, *присл.*
міжвіко́нний
мі́ні-футбо́л, -у
мнучи́, *дієприсл.*
мрячи́ти, -чи́ть
м'я́кше, *присл.*

набага́то, *присл.* (*набагато кращий*)
на́браний
навдивови́жу, *присл.*
навпаки́, *присл.*
навпере́йми, *присл.*
навпо́мацки *і* напо́мацки, *присл.*
навпри́сідки *і* напри́сідки, *присл.*
навскоси́, *присл.*
напе́вне, *присл.*
напівле́жачи, *дієприсл.*
напо́внений
насторо́жі, *присл.*

натще́серце, *присл.*
науко́во-фантасти́чний
невча́сно, *присл.*
недопу́щений
недопуще́нний (неможливий)
нерукотво́рний

оба́біч, *присл.*
обере́жно, *присл.*
оборо́нний
общи́нний
ове́с, вівса́, *мн.* ві́вса *і* вівси́, вівсі́в
о́нде, *присл.*
опі́вдні, *присл.*
о́сьде, *присл. і част.*
отта́к, *присл. і част.*

пави́ний
павільйо́нний
пе́стячи, *дієприсл.*
петербу́рзький
пів-на-пі́в, *присл.*
пі́нний
плетучи́, *дієприсл.*
пліч-о́-пліч, *присл.*
по́біч, *присл., прийм.*
пове́рх, *прийм., присл.*
пово́лі, *присл.*
по́думки, *присл.*
поза́ду, *присл.*
полум'я́ний
по́ночі, *присл.*
поди́нці, *присл.*
по́пліч, *присл., прийм.*
посере́дині, *присл., прийм.*
по-украї́нськи *і* по-украї́нському, *присл.*
поча́сти, *присл.*
прем'є́р-мі́ністр, -а
п'ятикопі́йчаний

раде́нько, *присл.*
рані́ш, *присл.*
рестора́нний
ро́блячи, *дієприсл.*
родові́д, -во́ду
розбри́зканий
розме́рзтися, -знеться

розписáти, -ишý, -и́шеш, *нак.* -иши́
рути́нний

сажéнний
сам-оди́н
самóтно, самíтно, самóтньо, *присл.*
свердлячи́, *дієприсл.*
сви́щучи, *дієприсл.*
свіжоспéчений
святвéчір, -чора
сердéчно, *присл.*
скляр, -á, *ор.* -éм, *кл.* -я́ре, *мн.* -í, -íв, *д.* -áм
скраéчку, *присл.*
скубучи́, *дієприсл.*
спóсіб, спóсобу
сріблоткáний
сяк-тáк, *присл.*

талісмáнний
тáм-то, *присл.*
твари́нний
твóрячи, *дієприсл.*
темперáмент, -у
тет-а-тéт, *присл.*
трясучи́, *дієприсл.*
тýжачи, *дієприсл.*

углибинí, *присл.*
удвíчі, *присл.*
удéнь, *присл.*
ультрамодéрн
упівгóлоса *і* впівгóлоса, *присл.*
урагáнний
урéшті-решт, *присл.*
у серéдині *і* в серéдині, *ім.* з *прийм.* (У серéдині рóзділу)
усерéдині *і* всерéдині, *присл.* (Усерéдині в хáті був порядок)
усé-таки, *спол.*, *част.*

фа-мажóр, -у
фортепіáнний
фотофáкт, -у

хазя́їн, -а, *мн.* -í, -íв *і* -їни́, -їнíв
хлоп'я́чий
хóдячи, *дієприсл.*
хóч-не-хóч, *присл.*

хриплячи́, *дієприсл.*
хтóзна-що, хтóзна-чогó, хтóзна-чомý, хтóзна-чим, хтóзна на чóму (хтóзна на чíм)
худóжньо, *присл.*
хутряни́й
хутчíй, *присл.*

цегляни́й
цікáво, *присл.*
цілодобóво, *присл.*
цурáтися, -áюся, -áєшся
цькуючи́, *дієприсл.*

чавýнний
чагарни́к, -ý
части́нний
чимáло, *присл.*
чимрáз, *присл.*
чимскорíш, *присл.*
чорнóзем, -у
чорномóрський

швидкозмíнний
шéпчучи, *дієприсл.*
шершáво, *присл.*
шестигоди́нний
шиплячи́, *дієприсл.*
шумлячи́, *дієприсл.*

щеплячи́, *дієприсл.*
щи́ро, *присл.*
щодáлі, *присл.*
щодýху, *присл.*
щопрáвда, *присл.*

юриди́чний

яйцеклiти́нний
я́кісно, *присл.*
якнайдýжче, *присл.*
як-не-я́к, *незм.*
якомóга, *присл.*
я́сен, -а, *мн.* -и́, -íв *і* я́сень, -я
яснобáрвний
ясно-червóний

ЗІ СЛОВНИКА СИНОНІМІВ

Абсолю́тний, необме́жений, цілкови́тий, по́вний.

Безглу́здий, нісені́тний, неподо́бний, беззмісто́вний, нерозу́мний, абсу́рдний, алогі́чний, недоці́льний, нераціона́льний.
Блага́ти, заклина́ти, моли́ти, упро́шувати.
Бряжча́ти, бря́зкати, брязкота́ти, бриньча́ти.

Ва́рта, охоро́на, ча́ти, конво́й, еско́рт.
Ви́бір, вибира́ння, обра́ння, відбі́р, відбира́ння, добі́р.
Вимага́ти, домага́тися, вели́ти, зобов'я́зувати, нака́зувати, потребува́ти.
Висота́, височина́, височі́нь, вишина́, висо́кість, підхма́р'я, піднебе́сся.
Віддзерка́лювати, відбива́ти, відсві́чувати, відобража́ти.
Відті́нок, відли́в, півто́н, перели́в, по́лиск, нюа́нс.
Всесві́тній, світови́й, планета́рний.

Герої́чний, геро́йський, звитя́жний, до́блесний.
Гра́мота, письме́нність, гра́мотність, письмо́, осві́та.

Деда́лі (*з бігом часу, через певні проміжки часу*), чимда́лі, щода́лі, чимра́з, щора́з.
До́від, до́каз, підтве́рдження, сві́дчення, аргуме́нт, резо́н.

Заві́са, запо́на, засло́на, запина́ло, по́лог, опо́на.
Запашни́й, духмя́ний, арома́тний, паху́чий, пахки́й.
Зви́вистий (*який має вигини, непрямий, нерівний*), покру́чений, кру́чений, витки́й, ви́тий, в'юнки́й, в'юни́стий, хвиля́стий, зало́мистий, зигзагоподі́бний.
Зна́тний, аристократи́чний, висо́кий, благоро́дний, родови́тий, імени́тий, титуло́ваний; можновла́дний; дворя́нський, шляхе́тний.

Каліграфія, красно́пис, чистописа́ння.
Клеймо́, ма́рка, маркува́ння; тавро́.

Ли́чити, пасува́ти, підхо́дити, (бу́ти) до лиця́, приставати, іти́, припада́ти, прихо́дитися; гармонува́ти.
Ля́скання (*видавання коротких різких звуків при ударі, падінні тощо*), ляск, ля́скіт, виля́скування, цьво́хкання.

Мінли́вий, змі́нний, переміннний, непості́йний; неста́лий, нестійки́й; перели́вчастий.
Муркота́ння (муркоті́ння), мурча́ння, му́ркання, воркота́ння, вуркота́ння, ву́ркіт.

Наді́йний, пе́вний, ві́рний; ви́пробуваний, перевірений, ви́вірений; безпе́чний.
Наприкінці́, наоста́нку, наоста́нок, під кіне́ць, наса́мкінець.
Не́бо, небеса́, небозві́д, небокра́й, небосхи́л, небови́д.
Необі́знаний, незнайо́мий, некомпете́нтний, непосвя́чений, невтаємни́чений, непоінформо́ваний.
Нововве́дення, новина́, нови́нка, нова́ція, нова́торство.

Обтру́шуватися, обтрі́пуватися, обтряса́тися, отряса́тися.
Оповива́тися (*з усіх боків укриватися димом, туманом, хмарами тощо*), огорта́тися, обволіка́тися, заволіка́тися, затяга́тися, затя́гуватися, повива́тися, обвива́тися, укрива́тися, покрива́тися, застила́тися, обку́туватися, вгорта́тися, одяга́тися.

Охо́че, ра́до, залюбки́.

Пере́біг (*про хід часу*), біг, плин, хід, течія́.
Перепле́тення, переплеті́ння, сплéтення, плéтення, плеті́ння, сплеті́ння, плéтиво; плутани́на, плу́танка; плетени́ця; хитросплеті́ння.
Півмі́сяць (*неповний місячний диск*), молоди́к, серп.
Пла́новий, планомі́рний, цілеспрямо́ваний, спрямо́ваний.
Пожи́вний (*який містить необхідні для живлення організму речовини; цілком придатний для їжі*), живи́льний; калорі́йний; си́тний.
Порівня́ння, зіста́влення, паралéль, уподі́бнення.
Правосу́ддя, юсти́ція, суд.
Принципо́вий, непохи́тний, безкомпромі́сний, непримирéнний.

Ра́птом, раптóво, несподі́вано, зненáцька, ура́з, відра́зу, нара́з, ра́зом, нежда́но, нега́дано, нежда́но-нега́дано.
Розпи́тувати, пита́ти, пита́тися, розпи́туватися, допи́тувати, допи́туватися.
Ряд (*сукупність однорідних предметів, явищ або істот, розташованих одне поруч з одним, одне за одним*), ни́зка, ланцю́г, лі́нія, я́рус, галерéя, вервéчка.

Си́мвол, емблéма, знак.
Смішни́й, кумéдний, сміхови́нний, комі́чний, курйо́зний, анекдоти́чний, заба́вний, поті́шний.
Сприя́тливий (*найбільш вигідний кому-небудь за певних обставин*), слу́шний, зру́чний, прида́тний, підхо́жий, підходя́щий.
Судно́, корабéль, ла́йнер, паропла́в, теплохі́д, чóвен, ка́тер.

Тепéр, за́раз, сьогóдні, ни́ні, тепéра.
Трон, престóл, корóна.

Улю́бленець, люби́мець, укóханець, обра́нець, фавори́т, протежé.
Уя́вний, уя́влюваний, позі́рний, га́даний, прима́рний, ми́слений, неспра́вжній.

Фахівéць, спеціалі́ст; професіона́л; ма́йстер.

Хвалькува́тий, хвалькови́тий, нескрóмний, задава́куватий, хвастови́тий, хвастли́вий.
Худо́жник, живопи́сець, ма́ля́р.

Ціка́витися, зацікáвлюватися; придивля́тися, приглядáтися.

Чому́сь, чогóсь, наві́щось, на́щось.

Шви́дко, стрі́мко, скóро, ху́тко, пру́дко, шпа́рко, мерщі́й, ви́хорем; шалéно, прожóгом, стрімголóв, чимду́ж, щоду́ху; ми́ттю, вмить, миттéво, мигцéм; мотóрно, жва́во, енерґі́йно.
Щодня́, щодéнно, повсякдéнно, повсякдéнь, щодни́ни.

Яскра́во, вира́зно, жи́во.

ІЗ СЛОВНИКА АНТОНІМІВ

Акти́вно — паси́вно
Акура́тний — неоха́йний

Бага́то — ма́ло
Безглу́здий — слу́шний
Безда́рність — тала́нт
Близьки́й — дале́кий
Бру́дно — чи́сто

Ва́блячи — відшто́вхуючи
Велелю́ддя — безлю́ддя
Вели́кий — мали́й
Ві́ра — безві́р'я
Впра́вно — незгра́бно
Вто́млений — бадьо́рий

Говори́ти — мовча́ти
Гума́нно — жорсто́ко
Гу́сто — рі́дко

Даючи́ — забира́ючи
Деліка́тно — гру́бо
До́лі — нагорі́
Духо́вний — матеріа́льний

Жартома́ — усерйо́з
Жва́вий — повільний, кво́лий

Забага́то — зама́ло
Захища́ти — напада́ти
Збли́зька — зда́лека
Змі́нний — постійний
Зруйнува́вши — збудува́вши

Ігнорува́ти — ціка́витися
Індивідуа́льно — колекти́вно

Кіне́ць — поча́ток
Кори́сно — шкідли́во
Коро́ткий — до́вгий, трива́лий *(про час)*

Ла́гідно — суво́ро
Легкова́жний — серйо́зний
Лі́пшати — гі́ршати

Максима́льно — міні́ма́льно

Мело́дія — какофо́нія
Мінли́вий — постійний, ста́лий
М'я́кше — жорсткі́ше

Наприкінці́ — на поча́тку
Невда́ча — у́спіх
Нови́й — стари́й

Обра́зливо — такто́вно
Опі́вдні — опі́вночі
Опуска́ти — підніма́ти

Пам'ята́ти — забува́ти
Піти́ — прийти́
По́вний — поро́жній
По́думки — уго́лос
Поди́нці — ра́зом
Прозо́рий — тьмя́ний
Про́сто — скла́дно

Рані́ше — пізні́ше
Рі́дшати — густі́шати
Розв'яза́ти — зав'яза́ти
Рухли́во — мля́во

Сва́рячись — ми́рячись
Святко́во — буде́нно
Сплі́тений — розпле́тений

Ти́хо — го́лосно
Тонки́й — товсти́й, гру́бий
Тяму́щий — нерозу́мний

Уде́нь — уночі́
Урізноманітнювати — збі́днювати

Фахіве́ць — дилета́нт

Хова́ти — знахо́дити

Шви́дко — повільно
Ши́роко — ті́сно, ву́зько

Щеза́ти — появля́тися
Щоду́ху — пома́лу

ІЗ ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

Байра́к — ліс у яру або на схилах яру.
Бата́ва — лава, ряд; *діал.* юрба, валка, натовп.
Бенте́жити — викликати тривогу; непокоїти, хвилювати.
Бовванї́ти — виднітися здалека.
Бо́дня — дерев'яна низька діжка з кришкою.
Бринї́ти — 1. Утворювати дзвенячий протяжний звук *(перев. про струни тощо)*; дзвеніти. Дзвінко звучати. 2. Дзижчати *(про комах)*. Дзюрчати *(про воду)*. *Бринить струмок.*
Бруки́вка — вимощена камінням дорога.

Валі́зка — невеликий чемодан.
Вда́ча — особливості характеру людини.
Вергуни́ (*одн.* верґу́н) — солодке печиво у вигляді смужечок.
Вістови́й — *військ.* 1. Той, хто подає сигнал, умовний знак. 2. Посильний.
Ві́це-президе́нт — заступник президента країни, організації, установи. *Віце-президент компанії.*
Влаштува́ти — 1. Організувати, здійснити який-небудь захід. *Улаштувати свято.* 2. Обладнати, пристосувати для чого-небудь. *Облаштувати робоче місце.* 3. Довести до бажаного, успішного результату. *Влаштувати справу.* 4. Допомогти стати на роботу, вступити до навчального закладу тощо. *Улаштувати в інститут.*
Вори́ння — 1. *збірн.* Зрубані тонкі довгі стовбури дерев, що їх використовують для огорожі; жердини. 2. *рідко.* Загорожа з довгих жердин, прибитих до стовпців.

Гамува́ти — 1. Стримувати, не допускати зовнішніх виявів почуттів. *Гамувати пристрасті.* 2. Заспокоювати, утихомирювати, приборкувати. *Гамувати гнів.*

Гарма́н — тік.
Ґі́нкго — голонасінна декоративна рослина.
Графи́ти — розкреслювати на гра́фи — смуги, стовпчики між двома вертикальними лініями в таблицях.
Гри́вий — *діал.* Сіро-жовтий *(про масть)*.
Ґре́чний — шанобливо-ввічливий у поводженні з людьми; чемний.

Же́вріти — 1. Догоряти без полум'я; тліти. 2. Виблискувати яскравим світлом. 3. *перен.* Існувати приховано; тліти.

Зави́дна — у час, коли надворі видно.
Зага́л — маса людей; товариство, широка громадськість; усі.
Запанібра́та — як із рівним; запросто.
Збі́жжя — рослини та зерно хлібних злаків.

Карма́зи́н — старовинне дороге темно-червоне сукно, а також одяг із такого сукна.
Кирпа́тий — короткий, задертий догори *(про ніс)*. Той, хто має такий ніс.
Корогва́ — 1. *заст.* Прапор. 2. *церк.* Прикріплене до довгого держака полотнище (чи бляха) із зображенням Христа або інших святих, що його несуть під час хресного ходу.
Кошто́рис — план передбачуваних витрат і надходжень матеріальних і грошових ресурсів, потрібних для нормальної діяльності підприємства, установи, організації.

Лата́ття — водяна рослина з великим листям і білими або жовтими квітками.
Ле́гінь — юнак, парубок.
Ле́гіт — легкий приємний вітерець.

Марносла́вство — те саме, що пиха; пихатість, гонористість.
Мимохі́дь — 1. Проходячи мимо кого-, чого-небудь; по дорозі. 2. *перен.* Не зосереджуючись на чому-небудь; між іншим.
Мимохі́ть — 1. Без певного наміру; ненароком. 2. Несвідомо. 3. Усупереч власній волі, під тиском обставин; хоч-не-хоч.
Мора́льний — 1. Стосовний до моралі — системи норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства; етичний. 2. Пов'язаний з духовним життям людини.

Навпере́йми — перетинаючи що-небудь (дорогу, стежку тощо), виходячи назустріч.
Неві́глас — неосвічена, незнаюча людина; неук.
Незгра́бний — 1. Який має непропорційну, недоладну будову, нескладну фігуру тощо. *Незграбний вигляд.* 2. Неповороткий, вайлуватий. 3. Грубо зроблений *(про предмети).* 4. Безладний. *Незграбно побудована доповідь.*
Ни́діти — 1. Вести позбавлене мети, духовних інтересів життя; марнувати час. 2. Скучати, нудьгувати. 3. Набридливо скаржитись на щось; нарікати, нити.
Ни́шкнути — замовкати, затихати. Причаївшись, сидіти тихо, мовчати.
Ногави́ця — 1. *діал.* Холоша. 2. **Ногави́ці** — суконні штани.

Обце́ньки — ручне металеве знаряддя у вигляді щипців із загнутими всередину і загостреними кінцями для витягування цвяхів.
Осаву́л — виборна службова особа, що обіймала одну з адміністративно-військових посад в Україні в XVII–XVIII ст.
Оша́тний — гарний, святково вбраний, прикрашений.

Поні́вечений — поламаний, покалічений, спотворений.
По́спіль — 1. Один за одним (у часі); підряд. 2. Безперервно, весь час протягом якогось періоду. *Два роки поспіль.*
Причі́лок — стіна будинку з боку вулиці.
Проклю́нутися — 1. З'явитися з яйця, пробивши дзьобом шкаралупу *(про пташенят).* 2. Пробитися, показатися із землі, з-під снігу, з'явитися з бруньок (*про листя, пагони рослин тощо*).
Проро́к — *церк.* Проповідник волі Божої.

Ре́чник — той, хто у своїй особі представляє кого-, що-небудь; представник. *Речник міністерства.*
Ру́брика — тематичний розділ у газеті, журналі тощо або відділ у радіо- і телепередачах.
Ру́та — 1. Багаторічна напівкущова або трав'яниста рослина родини рутових, яка містить ефірну олію. 2. *нар.-поет.* Уживається як символ краси. *Дівчина-рута.*
Самобу́тній — який відзначається природною своєрідністю, не схожий на інших; неповторний, оригінальний. *Самобутній талант.*
Свояк — брат дружини. Чоловік жінчиної сестри.
Серпа́нок — легка прозора тканина.

Склепі́ння — 1. Опукле перекриття або покриття, що з'єднує стіни, підпори будівель, споруд, мостів тощо. 2. Шатро, утворене переплетенням гілок і листя дерев, кущів. Узагалі накриття, покрив, товща. *Небесне склепіння.*

Скні́ти — 1. Те саме, що **нидіти** (1, 2). 2. Мучитися, жити в тяжких умовах. 3. Ставати фізично слабим, утрачати сили. 4. *перен.* Існувати без розвитку, руху вперед, перебувати в стані занепаду.

Солідáрність — 1. Активне співчуття яким-небудь діям, думкам; спільність поглядів, інтересів. 2. *юр.* Спільна відповідальність.

Сповитóк — те, у що загортають немовля. **Зі сповитка** — з віку немовляти.

Стаціонáрний — такий, що постійно перебуває на одному місці.

Суплі́ка — *заст.* Письмове прохання або скарга.

Талáн — доля, життєвий шлях.

Тамувáти — стримувати вияв мимовільних дій, почуттів. *Тамувати біль. Тамувати спрагу.*

Титáн — 1. Міфологічна істота — велетень. 2. Розумна, талановита людина.

Ти́шком-ни́шком — 1. Тихо, без шуму. 2. Потай, непомітно, крадькома.

Тік — розчищене місце надворі або в приміщенні для молотьби, просушування зерна.

Тлумáчний — який містить пояснення, трактування чого-небудь.

Тужáвий — щільний, тугий, не м'який; налитий, пругкий.

Утя́мкувати — *розм.* Зрозуміти щось, усвідомити що-небудь.

Фірáнка — шматок тканини або тюлю, яким запинають вікно, двері; занавіска.

Хи́ба — недогляд, помилка в чому-небудь; недолік.

Цебéрка — дерев'яне відро.

Цибáтий — довгий, тонкий *(про ноги)*; тонконогий.

Цурáтися *кого, чого* — триматися осторонь, уникати когось, чогось. Не виявляти інтересу до кого-небудь, чого-небудь. Зневажати кого-небудь, що-небудь.

Чванькувáтість — схильність до чванства — зарозумілості, виявляння своїх переваг перед ким-небудь; пихатість.

Чепурни́й — акуратний, охайний; той, що стежить за чистотою.

Чорногýз — те саме, що лелека — великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами.

Шпáльта — сторінка газети, журналу.

Шпóлик — *діал.* Дерев'яний ківшик.

Шульгá — той, хто лівою рукою володіє краще, ніж правою.

Юрми́тися — збираючись, скупчуючись в одному місці, збиватися в юрбу *(про людей)*. Триматися гуртом, зграєю *(переваж. про тварин одного виду)*.

Ярýга — глибокий, великий яр.

ЗІ СЛОВНИКА ІНШОМОВНИХ СЛІВ

Адапта́ція (з *латин.* — пристосовую) — звикання кого-небудь до нового середовища, умов (роботи, побуту тощо).

Актуа́льність (з *латин.* — діяльний) — сучасність, злободенність, важливість чого-небудь.

Альтернати́ва (з *латин.* — один із двох) — необхідність вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну.

Анало́гія (з *грец.* — відповідність) — подібність, схожість у чому-небудь між предметами, явищами, поняттями.

Анонім (з *грец.* — той, що не має назви, безіменний) — автор листа, твору тощо, який не назвав свого імені.

Апо́стол (з *грец.* — посланець) — у християнстві — кожний з дванадцяти учнів Христа, які поширювали його вчення. *Апостол Петро.*

Аргуме́нт (з *латин.* — показувати, доводити, стверджувати) — підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чого-небудь.

Арма́да (з *ісп.* — флот, ескадра) — велике з'єднання військових кораблів, літаків або танків.

Атрибу́т (з *латин.* — надаю; приписую) — невіддільна, постійна властивість предмета або явища.

Балотува́тися (із *франц.* — проводити повторне голосування) — висувати свою кандидатуру на виборах.

Біори́тм (з *грец.* — «життя» і «течу») — циклічні зміни інтенсивності біологічних процесів і явищ.

Ве́рсія (з *латин.* — вертіти, крутити, перевертати) — один із кількох різних викладів або пояснень якогось факту, події.

Вундеркі́нд (з *нім.* — «диво» і «дитина») — винятково обдарована дитина.

Гармо́нія (з *грец.* — стрункий порядок, зв'язок) — злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого). *Музикальна гармонія.*

Ге́ній (з *латин.* — рід) — 1. Найвищий ступінь обдарованості, таланту. Людина, що має такий ступінь. 2. У давньоримській міфології — дух померлого родоначальника, пізніше — дух-покровитель людини.

Грандіо́зний (*латин.* — великий) — надзвичайно великий, могутній, який вражає своїм розмахом, обсягом.

Гумані́зм (з *латин.* — людина) — ставлення до людини, пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності; людяність.

Деграда́ція (з *латин.* — пониження у званні) — поступове погіршання, втрата тих чи інших якостей, властивостей; занепад.

Диктофо́н (з *латин.* — «диктувати» і *грец.* — «звук, голос») — апарат для записування людського мовлення з метою збереження й відтворення в разі потреби.

Ди́кція (з *латин.* — говорити) — вимова, виразність і чіткість вимовляння слів, складів і звуків у розмові, співі тощо.

Домінува́ти (з *латин.* — володію) — панувати, переважати, бути основним, головним.

Дюйм (з *гол.* — великий палець) — міра довжини, що дорівнює 2,54 см.

Екзо́тика (з *грец.* — чужий, іноземний) — природа, побут, культура віддалених країн, що сприймається як дивовижне, надто мальовниче.

Експре́сія (з *латин.* — витискаю; ясно висловлюю) — сила вираження, вияву почуттів, переживань тощо; виразність.

Екстрема́льний (з *латин.* — крайній) — дуже значний, надзвичайний за своїм проявом, силою, величиною тощо. *Екстремальний спорт.*

Епізо́д (*грец.*) — 1. Окремий випадок із життя, яка-небудь подія. *Епізод із життя.* 2. Невелика, сюжетно завершена частина художнього твору, кінофільму. *Зоряні війни. Епізод 2: атака клонів.*

Етні́чний (з *грец.* — племінний, народний) — стосовний до якого-небудь народу, його культури. *Етнічна група.*

Ідеа́л (з *латин.* — ідея) — 1. Взірець досконалості. 2. Найвища мета, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю, тощо.

Інтелектуа́льний (*латин.*) — який стосується інтелекту — розуму, здатності мислити; духовний. *Інтелектуальний розвиток.*

Інтерпрета́ція (*латин.* — пояснення) — розкриття змісту чого-небудь; пояснення, тлумачення.

Інтри́га (з *латин.* — заплутувати, збивати з пантелику) — 1. Приховані зловмисні дії, до яких удаються для досягнення якої-небудь мети; підступи. *Плести інтриги.* 2. Складне й заплутане, напружене розгортання подій у художньому творі для зацікавлення читачів.

Компліме́нт (з *латин.* — наповняю; виконую) — приємні, люб'язні слова; похвала.

Компромі́с (з *латин.* — угода, згода) — згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками. **Іти (піти) на компроміс** — поступатися чимось заради досягнення мети.

Комуніка́бельний (*латин.* — той, що з'єднується) — товариський, контактний.

Конте́кст (з *латин.* — сплітаю) — 1. Закінчений за змістом уривок тексту, що дає змогу встановити значення слова або речення, які входять до його складу. 2. *перен.* Те, що розглядається як ціле, яке зв'язує і пояснює які-небудь явища, факти. *У контексті чого-небудь.*

Контра́ст (*франц.* — протилежність) — різко виражена протилежність. *Контрастний душ.*

Коректи́ви (з *латин.* — виправний) — виправлення, зміни.

Крите́рій (*грец.* — засіб судження) — підстава для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило.

Ло́гіка (*грец.*) — 1. Наука про закони та форми мислення. 2. Хід міркувань, побудова висновків. *Логіка суджень.*

Меланхо́лік (з *грец.* — «чорний» і «жовч») — людина, що за своїм типом темпераменту вирізняється глибиною та тривалістю емоцій, зазвичай сумним, похмурим настроєм.

Менталіте́т (з *латин.* — розумовий) — сукупність психічних, інтелектуальних, релігійних та ін. особливостей мислення народу, групи людей або окремої людини, що проявляється в культурі, мові, поведінці тощо; світосприйняття. *Національний менталітет.*

Моти́в (з *латин.* — рух) — 1. Підстава, привід для якої-небудь дії, вчинку; причина. 2. Мелодія, наспів.

Неордина́рний («не» і *латин.* «звичайний») — незвичайний, оригінальний. Який вирізняється своїми якостями *(про людину). Неординарна особистість.*

Оптимісти́чний (від «оптимізм» — з *латин.* — найкращий) — схильний в усьому бачити позитивне, світле; який спирається на віру в краще майбутнє, в успіх; життєрадісний.

Ора́кул (з *латин.* — говорити) — у стародавніх греків, римлян і деяких народів Сходу — жрець, який від імені богів пророкував, давав відповіді на будь-які запитання.

Ора́тор (з *латин.* — говорю) — промовець.

Орато́рія (*латин.*) — великий музичний твір для хору, співаків-солістів та оркестру, написаний на драматичний сюжет і призначений для концертного виконання.

Палі́тра (*франц.* — лопатка) — 1. Чотирикутна або овальна дощечка, на якій живописець змішує або розтирає фарби. 2. *перен.* Сукупність кольорів, виражальних засобів, характерна для певного художника, письменника, композитора та ін.

Паро́дія (*грец.* — жартівлива переробка) — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу. *Музична пародія.*

Па́фос (*грец.*) — почуття піднесеності, натхнення, ентузіазму.

Песимісти́чний (від «песимізм» — з *латин.* — найгірший) — схильний бачити в усьому тільки погане, сповнений безнадії, недовіри до майбутнього.

Поліглóт (*грец.* — «багато» і «мова») — людина, яка володіє багатьма мовами.

Прагмати́чний (*грец.*) — який має практичне застосування, спрямованість.

Пріоритéт (з *латин.* — перший) — першість у відкритті, винаході тощо.

Прогрéс (*латин.*) — розвиток, удосконалення, перехід від нижчого до вищого, від простого до більш складного.

Ресу́рси (*франц.*) — джерела, запаси чого-небудь. *Природні ресурси.*

Рефóрма (з *латин.* — перетворювати) — перетворення, зміна, нововведення в якій-небудь сфері суспільного життя, галузі знань. *Грошова реформа.*

Сангві́нік (з *латин.* — кров) — людина, що за своїм типом темпераменту вирізняється жвавістю, життєрадісністю, яскраво проявляє свої емоції та легко їх змінює.

Сенс (*латин.*) — 1. Сутність чого-небудь; значення. 2. Розумна підстава. Доцільність, корисність чого-небудь. *Мати сенс.*

Сиві́ла (*грец.* — пророчиця) — у стародавніх греків, римлян і деяких інших народів — легендарна жінка-пророчиця, що начебто повідомляла людям волю богів.

Соціáльний (*латин.* — товариський, громадський) — пов'язаний із життям і стосунками людей у суспільстві; суспільний. *Соціальні виплати* (пенсії, стипендії тощо).

Стáтус (*латин.* — становище) — певний стан чого-небудь. *Статус міста.*

Сти́мул (*латин.* — загострена палиця, якою підганяли тварин) — причина, що спонукає до дії, зацікавленість у здійсненні чого-небудь.

Стратегі́чний (від «стратегія» — з *грец.* — «військо» і «веду») — 1. Важливий для здійснення воєнних завдань. 2. *перен.* Який містить загальні, основні настанови, важливі для здійснення чого-небудь. *Стратегічне завдання.*

Темперáмент (*латин.* — устрій, узгодженість) — 1. Сукупність психічних особливостей, з яких складається особистість людини. Темперамент проявляється в силі почуттів, їхній глибині або поверховості, у швидкості їхнього перебігу, в стійкості або швидкій зміні. 2. *розм.* Підвищена чуттєвість, пристрасність. *Темпераментна промова.*

Толерáнтність (*латин.* — терплячий) — терпимість, поблажливість до чиїхось думок, поглядів, вірувань тощо.

Уніка́льний (*латин.* — єдиний) — надзвичайний у якомусь відношенні; рідкісний, винятковий.

Філателі́я (*грец.* — «люблю» і «звільнення від сплати») — колекціонування й вивчення поштових марок.

Флегма́тик (з *грец.* — слиз) — людина, що за своїм типом темпераменту вирізняється повільністю, спокоєм, урівноваженістю, слабко виявляє емоції.

Фокстер'є́р (*англ.* — «лисиця» і «тер'єр») — порода мисливських невеликих собак, виведених у Великій Британії у XVIII ст., яких використовують для полювання в норах на борсуків, лисиць тощо.

Фра́за (*грец.* — спосіб вираження, зворот) — висловлювання, що становить смислову чи інтонаційну єдність; речення.

Холе́рик (з *грец.* — жовч) — людина, що за своїм типом темпераменту вирізняється швидкістю, але неврівноваженістю дій, сильними, такими, що швидко виникають, почуттями, які яскраво відображаються в діях, мовленні, жестах, міміці.

Цикл (*грец.* — коло) — сукупність взаємозв'язаних явищ, процесів, робіт, яка створює закінчене коло дій протягом певного проміжку часу. *Навчальний цикл.*

Ци́нік (з *грец.* — від назви пагорба, де відбувалися заняття циніків) — той, кому властиве зневажливе ставлення до надбань людської культури, нехтування нормами моралі.

Шанс (*франц.* — удача, випадковість) — можливість успіху, здійснення чого-небудь.

Шля́гер (*нім.*) — модна, популярна пісня.

ВІДПОВІДІ НА ЗАГАДКИ, РЕБУСИ, КРОСВОРДИ

Номер вправи	Відповідь
11	*По вертикалі.* 1. Пісня. 2. Сонько. 3. Тюрк. 4. Словник. 5. Тема. 6. Діалект. 8. Пунктуація. 9. Фразеологізм. 10. Фольклор. 11. Колискова. 12. Їжак. 13. Синонім. 14. Антонім. 15. Мова. *По горизонталі.* 7. Пестливість. 16. Мудрець. 17. Звук. 18. Милозвучність.
18	Гостре словечко коле сердечко.
128	На світі той наймудріший, хто найдужче любить життя.
138	Стрибаючий коник; загублена парасолька; білий лебідь; далека дорога.
139	1. Напухле. 2. Розрізана. 3. Посаджений. 4. Розлите. 5. Втомлена. 6. Розчервонілий. 7. Нагрітий.
176	Польова дорога з пилюкою, прибитою дощем, м'яко стелиться під ноги.
190	*-пів-, -мак-, -нак-, -дар-, -шок-.*
277	На дні терпіння — золото.
279	Серце безпричинно співало, і життя до нього поверталось найкращою стороною.
321	Сполучник — це частина мови, не самостійна, а службова. Членом речення він не буває, морфологічні ознаки лиш має.
335	Якщо. Немовби. Зате.

ЗІ СЛОВНИКА ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Аж луна́ покоти́лася — так, що далеко чути; дуже голосно, сильно.
Аж моро́з пішо́в по спи́ні — про відчуття ознобу, тремтіння від холоду, хвилювання або страху.

Бере́зова ка́ша — різки для покарання.
Бу́дуть лю́ди — хтось виросте порядним, гідним тощо, досягне певного становища в суспільстві.

Віддя́чити сторі́цею — щедро віддячувати за добрі справи.
Відняла́ся мо́ва — хтось від емоцій не може говорити.
Відчува́ти себе́ як до́ма — добре, безтурботно, безпечно.
Ву́ха насторо́жувати — напружено, уважно прислухатися до чогось.

Душа́ виверта́ється — дуже переживати через щось.

З до́брого ди́ва — невідомо чому.
Залива́тися солове́йком — довго і пишномовно висловлюватися, говорити про що-небудь.
Занепада́ти на си́лі — нездужати.
Заруба́ти на но́сі — надовго запам'ятати.
Зни́кнути з оче́й — перестати бути видним.
Зуб на зуб не попада́є — тремтіти від страху чи холоду.

І слу́ху не чуть — нічого невідомо про кого-, що-небудь.
Іти́ на лад — так як треба; добре, успішно.

Казано́к ва́рить — хто-небудь розумний, кмітливий, добре орієнтується в чомусь.

Ла́сим о́ком погляда́ти — дивитися на когось, щось із корисливими намірами.

Майну́ло в голові́ — хтось раптом подумав про що-небудь.

Нетя́митись з ра́дощів — дуже радіти.

Оче́й не відірва́ти — хто-небудь гарний, вродливий або що-небудь привабливе зовні.
О́чі розбіга́ються — хтось не може зосередити увагу на чомусь одному через велику кількість предметів, вражень від них.

Похню́пити ніс — зажуритись.
Пусти́ти пі́вня — видавати фальшиві звуки під час співу чи декламації; підпалити.
Пусти́ти поголо́ску — поширювати певні відомості, чутки.
Пха́ти но́са — самочинно втручатися в що-небудь.

Спійма́ти о́близня — лишитися без того, на що розраховував, сподівався; зазнати невдачі.
Ста́ти в приго́ді — допомогти кому-небудь; виявитися потрібним, необхідним.

Як кіт напла́кав — дуже мало.

ЗМІСТ

ВСТУП 5
§ 1 Мова — скарбниця духовності народу 5

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО 9

§ 2 Розділові знаки у вивчених синтаксичних конструкціях 10
§ 3 Частини мови. Вивчені групи орфограм 15

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ДІЄСЛОВО 25

§ 4 Дієслово: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль 26
§ 5 Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на ***-но, -то*** (загальне ознайомлення) 30
§ 6 Неозначена форма (інфінітив) та особові форми дієслова 34
§ 7 Доконаний і недоконаний вид дієслова 38
§ 8 Час дієслова. Теперішній час. Минулий час. Зміна дієслів у минулому часі. Майбутній час 42
§ 9 Дієслова I і II дієвідмін. Дієвідмінювання дієслів теперішнього й майбутнього часу 47
§ 10 Спосіб дієслова (дійсний, умовний, наказовий). Творення дієслів умовного й наказового способів 54
§ 11 Безособові дієслова 62
§ 12 Способи творення дієслів 64
§ 13 ***Не*** з дієсловами (повторення) 70

ДІЄПРИКМЕТНИК (ФОРМА ДІЄСЛОВА) 77

§ 14 Дієприкметник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль 78
§ 15 Активні й пасивні дієприкметники. Творення й відмінювання активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часу . . . 82
§ 16 Дієприкметниковий зворот. Відокремлення комами дієприкметникового звороту 87
§ 17 Безособові дієслівні форми на ***-но, -то*** 90
§ 18 Написання ***-н-*** у дієприкметниках та ***-нн-*** у прикметниках дієприкметникового походження 93
§ 19 ***Не*** з дієприкметниками 96

ДІЄПРИСЛІВНИК (ФОРМА ДІЄСЛОВА) 103

§ 20 Дієприслівник як особлива форма дієслова: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль 104
§ 21 Вид і час дієприслівників. Дієприслівники недоконаного й доконаного виду, їх творення 107
§ 22 Дієприслівниковий зворот. Коми при дієприслівниковому звороті й одиничному дієприслівникові 111
§ 23 ***Не*** з дієприслівниками 115

ПРИСЛІВНИК 121

§ 24 Прислівник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль. Наголос у прислівниках 122
§ 25 Розряди прислівників (практично) 125
§ 26 Ступені порівняння прислівників. Способи творення прислівників 129
§ 27 Букви ***н*** та ***нн*** у прислівниках 133
§ 28 ***Ні*** і ***не*** з прислівниками 135
§ 29 ***І*** та ***и*** в кінці прислівників 137
§ 30 Правопис прислівників на ***-о, -е,*** утворених від прикметників і дієприкметників 139
§ 31 Написання прислівників разом і через дефіс 141
§ 32 Написання прислівникових словосполучень на зразок: ***раз у раз, з дня на день...*** 145

ПРИЙМЕННИК 151

§ 33 Прийменник як службова частина мови. Прийменник як засіб зв'язку слів у словосполученні й реченні 152
§ 34 Види прийменників за будовою. Непохідні й похідні прийменники 155
§ 35 Правопис прийменників. Написання похідних прийменників разом, окремо і через дефіс 160

СПОЛУЧНИК 165

§ 36 Сполучник як службова частина мови. Види сполучників за будовою, походженням, способом використання в реченні 166
§ 37 Використання сполучників у простому й складному реченнях: сполучники сурядності й підрядності. Сполучники й сполучні слова 169
§ 38 Правопис сполучників. Написання сполучників разом і окремо 173

ЧАСТКА 181

§ 39 Частка як службова частина мови. Розряди часток за значенням 182
§ 40 Правопис часток (із займенниками й прислівниками) (повторення). Написання часток ***-бо, -но, -то, -от, -таки*** 188
§ 41 ***Не, ні*** з різними частинами мови 190

ВИГУК 195

§ 42 Вигук як особлива частина мови. Групи вигуків за значенням 196
§ 43 Правопис вигуків. Дефіс у вигуках.
Кома і знак оклику при вигуках 200
§ 44 Узагальнення й систематизація вивченого до розділу
«Морфологія. Орфографія» 206

ЗВ'ЯЗНА МОВА (МОВЛЕННЯ) 213
§ 45 Повторення вивченого про текст 214
§ 46 Повторення вивченого про мовні стилі. Публіцистичний стиль 216
§ 47 Складний план власного висловлювання 220
§ 48 Різновиди читання: ознайомлювальне, навчальне 223
§ 49 Повторення вивченого про типи і жанри мовлення.
Опис зовнішності людини. Стилістична помилка 225
§ 50 Особливості побудови опису дій. Опис процесу праці 230
§ 51 Особливості побудови тексту-міркування дискусійного характеру 232
§ 52 Перекази за простим і складним планом. Усний докладний переказ
з елементами опису зовнішності людини 234
§ 53 Усний докладний переказ тексту публіцистичного стилю 236
§ 54 Усний переказ тексту наукового стилю 238
§ 55 Письмовий докладний переказ з елементами опису
зовнішності людини в художньому стилі 240
§ 56 Письмовий докладний переказ тексту-міркування
дискусійного характеру 242
§ 57 Письмовий переказ з елементами опису дій (художній стиль) 245
§ 58 Дискусійний діалог 247
§ 59 Усний твір-опис зовнішності людини 250
§ 60 Твір-опис дій на основі власних спостережень *(усний і письмовий)* 252
§ 61 Усний твір-міркування дискусійного характеру
публіцистичного стилю 255
§ 62 Письмовий твір-опис зовнішності людини
за картиною в художньому стилі 258
§ 63 Письмовий твір-опис дій 260
§ 64 Письмовий твір-оповідання за поданим сюжетом 262
§ 65 Портретний нарис у публіцистичному стилі 264
§ 66 Анотація 266
§ 67 Ділові папери. Розписка 269
Додатки 271

Навчальне видання

Єрмоленко *Світлана Яківна,*
Сичова *Вікторія Томасівна,*
Жук *Марія Григорівна*

Українська мова

Підручник
для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів